

СТРІЙ

№5, 2023

дослідження з історії одягу

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, дослідження текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.

Історичний стрій

Сергій Шаменков

Поясний одяг скіфів та сарматів 3

Сергій Шаменков

Шкіряні каптани з лосиною шкіри
у гардеробі української шляхти та козацької
старшини..... 33

Сергій Шаменков

Гвардійська рота Кардинала
«Gardes du Cardinal». Одяг і озброєння
у 20–30-ті рр. XVII ст. 37

Сергій Шаменков

Образи мешканців Гетьманщини
1740-х років зі збірки Фрідріха
Вільгельма Бергольца 47

Сергій Шаменков

Одяг підрозділів урядових військ Речі
Посполитої та загону шляхетсько-селянської
самооборони «Смоляки» в період діяльності
Олекси Довбуша та Василя Баярака 59

Уніформологія

Артем Папакін

Однострої польських парамілітарних
організацій Східної Галичини
(1910–1914 рр.) 75

Максим Ющенко

Петлиці Легіону УСС в 1914–1919 рр. 91

Спорядження

Володимир Прокопенко

Парні застібки-гачки в складі
сагайдачних та портупейних поясів
Східної Європи XVI–XVII ст. 103

Володимир Прокопенко, Владислав Безпалько

Перший погляд на ручні сталеві мусати
Східної Європи XVII–XVIII ст. 125

ISSN 2706-7203 (друкована версія), **ISSN 2706-7211** (електронна версія)

Редакційна колегія

Прокопенко В.М., к.х.н. (Київ)
Адаменко Д.В. (Київ)
Папакін А.Г., к.і.н. (Київ)
Сичевський С.В. (Київ)
Тоїчкін Д.В., к.і.н. (Київ)
Шаменков С.І. (Одеса)
Щибря В.В., к.і.н. (Київ)

Над випуском працювали

Головний редактор –
Прокопенко В.М.
Редактор – Папакін А.Г.
Технічний редактор та
дизайн – Безобчук О.В.
Перекладач –
Лісниченко О.І.

Зареєстровано Міністерством юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 23861-13701 Р від 19.04.2019

Адреса: Україна, 03058, а/с 9,
Прокопенко Володимир Михайлович
Сайт: <http://striy.org.ua/>
E-mail: email@striy.org.ua

Малюнок на обкладинці:

Скіф та сармат.
Малюнок Сергія Шаменкова

Журнал опубліковано за посиланням:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Striy. Historic Clothing Studies

Striy is a popular science journal on the research of the history of clothing. The journal publishes scientific and popular materials on the history of clothing and uniforms, studies on textiles and accessories for civil and military suits, phaleristics and vexillology. A major place in the journal will be allocated for articles on the issues of practical reconstruction of individual items and technologies, as well as comprehensive sets of clothing and equipment.

The journal is published once a year and distributed electronically free of charge.

Historical Clothing

Serhii Shamenkov

Waist clothing of Scythians and Sarmatians 3

Serhii Shamenkov

Leather kaftans (buff-coats) made of elk skin in the wardrobe of the Ukrainian nobility and Cossack officers 33

Serhii Shamenkov

Cardinal's Guard Company «Gardes du Cardinal». Clothing and equipment in 1620–1630s. 37

Serhii Shamenkov

Images of the Hetmanate residents in the 1740s from the collection of Friedrich Wilhelm Bergholz 47

Serhii Shamenkov

Clothing of the government troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the “Smolacy” unit of noble and peasant self-defense during the period of activity of Oleksa Dovbush and Vasył Bayurak 59

Uniformology

Artem Papakin

Uniforms of Polish Paramilitary Organizations in Eastern Galicia (1910–1914) 75

Maksym Yushchenko

Collar patches of the Ukrainian Sich Riflemen in 1914–1919 91

Equipment

Volodymyr Prokopenko

Hook-and-bar belt buckle as part of sahajdak and sabre belts of Eastern Europe in the 16th–17th centuries 103

Volodymyr Prokopenko, Vladyslav Bezpalko

First glance on honing steels in Eastern Europe in 17th–18th centuries 125

ISSN 2706-7203 (print version), **ISSN 2706-7211** (online version)

Editorial Board

Prokopenko V.M., PhD (Kyiv)
Adamenko D.V. (Kyiv)
Papakin A.G., PhD (Kyiv)
Sychevs'kyj S.V. (Kyiv)
Toichkin D.V., PhD (Kyiv)
Shamenkov S.I. (Odesa)
Shchybria V.V., PhD (Kyiv)

Editorial Board of the Volume

Chief Editor – Prokopenko V.M.
Editor – Papakin A.G.
Technical Editor and Design – Bezobchuk O.V.
Translator – Lisnychenko O.I.

Registered Ministry of Justice of Ukraine

Certificate of registration:
KB № 23861-13701 P from 19.04.2019

Address: Ukraine, 03058, PO Box 9
Prokopenko Volodymyr
Site: <http://striy.org.ua>
E-mail: email@striy.org.ua

Drawing on the cover:

Scythian and Sarmatian.
Drawing by Serhii Shamenkov.

The journal published by the link:
striy.org.ua/index.php/striy/issue/view/striy_5_2023

Сергій Шаменков

Поясний одяг скіфів та сарматів

Ключові слова: *скіфи, сармати, поясне вбрання, анаксиріди, ногавиці, панчохи.*

Стаття присвячена проблематиці типів та конструктивних особливостей поясного вбрання кочовиків Північного Причорномор'я скіфського та сарматського часу. Під час пошуку можливого їх крою було вивчено відомі археологічні знахідки, розглянуті згадки античних авторів та створена база зображувальних джерел. На основі цих матеріалів була зроблена оцінка можливого крою поясного одягу скіфів та сарматів, розглянуті його особливості та поширення окремих типів.

Serhii Shamenkov

Waist clothing of Scythians and Sarmatians

Keywords: *Scythians, Sarmatians, waist clothing, anaxyrides, gaiters, stockings.*

The article is devoted to the issues of the types and structural features of the waist clothing of the nomads of the Northern Black Sea region in the Scythian and Sarmatian times. During the research of their possible cut, known archaeological finds were studied, mentions of ancient authors were considered, and a database of pictorial sources was created. Based on these materials, an assessment of the possible cut of the Scythian and Sarmatian waist clothing was made, its specifics and distribution of individual types were considered.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Писемні джерела

Аналіз комплексу археологічних, письмових та зображувальних джерел дозволяє спробувати виокремити окремі типи та дати оцінку крою поясного одягу скіфів та сарматів. На жаль, писемні джерела скупи на подробиці опису одягу, через що часто досить важко зрозуміти, про який саме одяг йде мова, який він мав вигляд та крій, що призводить до досить вільної інтерпретації таких згадок дослідниками. Дещо краща ситуація склалася з зображувальними джерелами, чисельність яких досить помітна. Проте більшість із них показують скіфів та сарматів у верхньому плечовому одязі, який прикриває верхню частину ніг, а це ускладнює наші спроби зрозуміти тип та конструкцію поясного вбрання.

Розглядаючи праці сучасних дослідників, варто відмітити роботи С. Яценка та Л. Клочко. Так, оцінка поясного одягу скіфів у архаїчний періоду (VII–VI ст. до н.е.) у С. Яценка пов'язана переважно з аналізом розписів грецької кераміки, на якій досить часто зустрічаються зображення лучників у «скіфському вбранні». Загалом же, описуючи їхнє поясне вбрання, С. Яценко наводить вибірку із промальовок вузьких штанів зі строкатої тканини, допускаючи, що візерунок міг бути створений аплікацією чи вишивкою (Яценко *Костюм* 55, 56, 59; мал. 23). Розглядаючи ж скульптурні зображення, С. Яценко чомусь використовує термін «шаровари», хоч і зображує такі ж вузькі штани (Яценко *Костюм* 54; мал. 22, 9). У розділі, що стосується класичного періоду (V–IV ст. до н.е.), ситуація майже не змінилася, і промальовки поясного одягу з греко-скіфської торевтики та скульптури демонструють досить вузькі штани, які чомусь знову названі шароварами (Яценко *Костюм* 64, 75–76; мал. 27; 28). Цікавою є згадка про зображення високих панчів зі швом на тильному боці (Мал. 3, а) (Яценко *Костюм* 77; мал. 29) та скульптурного зображення верхньої частини ногавиць або панчів (Мал. 4, а) (Яценко *Костюм* 64, мал. 28, 13).

Роботи Л. Клочко більше спрямовані на дослідження крою поясного одягу (Клочко «Поясная одежда» 100–118; Клочко «Вбрання» 74–76; Клочко «Золота етнографія» 54–57; Клочко «Образи скіфів» 110–115). Так, у комплексі поясного вбрання скіфів вона виділила три

типи штанів, в основу поділу яких був покладений об'єм: вузький, помірного об'єму та широкий поясний одяг. Дещо окремо були розглянуті панчохи та ногавиці (Клочко «Поясная одежда» 104, 105; мал. 2; Клочко «Образи скіфів» 110–115). Розглядаючи зображення і археологічні матеріали, вона припустила, що холоші принаймні частини вузьких штанів скіфів шилися з двох частин – передньої та задньої, з'єднувальні шви яких вона відмітила на низці зображень (Клочко «Поясная одежда» 103, 104; мал. 1). Також були розглянуті приклади штанів з греко-скіфської торевтики помірного об'єму та широкі штани, які вона називає шароварами. Цікаво відмітити припущення щодо наявності різноманітних за об'ємом штанів, які можна пояснити сезонними особливостями одягу (Клочко «Поясная одежда» 105; мал. 3; 4).

Розглядаючи питання реконструкції крою скіфських штанів, Л. Клочко звертається до реконструкцій штанів із могильників пазирицької культури Гірського Алтаю (Клочко «Поясная одежда» 105, 106; Садако 111–114), що, на нашу думку, цілком логічно, а також до етнографічних матеріалів Північного Кавказу (Клочко «Поясная одежда» 106, 107; мал. 5; Клочко «Золота етнографія» 54–57), використання яких, на нашу думку, є помилкою. Так, аналізуючи зображення штанів на пекторалі з кургану Товста Могила (Мал. 8, а) вона припустила наявність двох трикутних конструктивних деталей у поясі, використавши аналогію з етнографічних матеріалів Північного Кавказу. На нашу думку, тут вкралася прикра помилка, оскільки етнографічні штани, взяті у якості прикладу (Студенецкая 135), мають зовсім іншу конструкцію, і їхня основа складаються з двох дещо звужених донизу холош та великої ромбоподібної вставки між ними. Причина непорозуміння полягає у формі візуальної подачі предмету, коли штани були розправлені на площині для замальовки. Таким чином, реконструкція крою скіфських штанів із двома великими трикутниками у поясі з використанням етнографічного матеріалу XIX ст. з Північного Кавказу видається нам помилковою. Разом з тим, зважаючи на чіткі зображення таких трикутників на обох постатях скіфів з пекторалі (Мал. 8, а) та інші схожі зображення, зокрема постаті пішого сармата з ритону I ст. н.е. (Мал. 13, а), цілком можливо існування

варіанту скіфських нешироких штанів без вставки-матні, але з двома трикутниками, що з'єднували холоші спереду та позаду.

Також варто відмітити цікаві припущення та спроби наукового експерименту окремих дослідників щодо використання в'язання (спренгова техніка) при виготовленні обтягуючих декорованих штанів «скіфських лучників» грецького вазопису VI-V ст. до н.е. (Drinkler 11–15; Ключко «Поясная одежда» 103).

Загалом же треба зазначити, що ми і досі досить мало знаємо про особливості крою скіфського поясного одягу, в результаті чого дослідники намагаються поєднати наявні зображувальні джерела європейських скіфів зі значно ширшим колом археологічних та етнографічних джерел. А аналіз зображень наразі сформував певний усталений поділ штанів на три типи, в основу якого був покладений їхній об'єм: вузький, помірного об'єму та широкий поясний одяг. Крім того, непокоїть «традиція» використання слова «шаровари» для опису скіфських штанів, яка не має під собою жодного підґрунтя і більше шкодить дослідженням та їх сприйняттю широким загалом.

Матеріальні артефакти

На жаль, досліджені європейські скіфські поховання майже ніяк не можуть нам допомогти в цьому дослідженні, оскільки від поясного одягу небіжчиків часто не залишилося навіть і тліну, а золоті платівки, що інколи його прикрашали, надзвичайно мало можуть нам розповісти про його крій. Тому ми змушені розширити географічні межі дослідження та взяти до уваги ширше коло знахідок поясного вбрання кочовиків та розглянути загальну еволюцію поясного одягу.

Найдавнішим відомим з археологічних знахідок одягом для ніг на теренах Європи є ногавиці, ранні зразки яких відомі нам завдяки неолітичним знахідкам в альпійських льодовиках («Labbigliamento»; Schlumbaum et al 1247–1251). Пошиті зі шкір кіз та овець, вони фіксувалися на нозі завдяки підв'язкам до поясу. Не зважаючи на простоту, такий тип поясного одягу існував у тій чи іншій формі надзвичайно довго, дійшовши і до етнографічного часу.

Історія ж появи штанів у тому вигляді, до якого ми звикли зараз, пов'язана з винаходом

окремої вставки, яка з'єднувала дві ногавиці і, разом з формуванням повноцінної поясної частини вбрання, створювала цілісний одяг. Цей винахід виявився надзвичайно важливим для кочових народів, де велику роль відігравала їзда верхи на конях, а отже існувала необхідність у зручному для вершника поясному вбранні. Тому немає нічого дивного в тому, що найбільш ранні археологічні знахідки штанів були виявлені саме у могилах вершників. Так, у ході розкопок могильника Янхай в Турфанській улоговині на заході сучасного Китаю були виявлені дві пари штанів XIII–X ст. до н.е., одна з яких практично ціла (могила M21), а друга дійшла до нашого часу у вигляді фрагментів (могила M157). Штани були виготовлені з трьох окремо витканих шматків тканини, двох майже прямокутних шматків, які утворювали холоші, та однієї ступінчастої хрестоподібної вставки, яка з'єднувала холоші разом. Цікаво, що сам процес пошиття не передбачав розкрою тканини – всі деталі формували на ткацькому верстаті, і їх виготовляли відразу під розмір конкретної людини (Beck et al. 224–235). Враховуючи їх гарну збереженість, ці штани були ретельно досліджені та реконструйовані у вигляді сучасних реплік (Wagner 100344).

Приблизно до XI–X ст. до н.е. належить і комплекс одягу іншого вершника, так званої «Черченської людини», мумія якого була знайдена в Таримській западині. До комплексу входили вузькі штани та довгі повстяні смугасті панчохи (Binghua et al. 72, 73).

Дещо ближче до часу нашої роботи знаходяться інші знахідки з Турфанської улоговини, які походять із поховання вершників V–III ст. до н.е., де були відкриті шкіряні ногавиці («The Subeixi Site» 139, 140).

Низка знахідок IV–III вв. до н.е. пов'язана з пазирицькою культурою Гірського Алтаю. Носії цієї культури займалися кочовим скотарством і, як показали матеріали розкопок, широко використовували довгі вовняні штани, які склалися з двох вузьких дещо звужених знизу холош та ромбовидної, складеної вдвоє ластовиці між ними. Серед знахідок виділяються чоловічі штани з поховання в кургані 1 могильника Ак-Алаха 1, які, згідно з сучасними уявленнями про їхній зовнішній вигляд, мали додатковий трикутний елемент, який прикривав розріз спереду, утворений незшитими частинами холош

(Мал. 1, а, б) (Садако 111–114). Розглядаючи інші реконструкції штанів з цього кургану, а саме жіночих, треба відмітити, що ми схилиємося саме до першої їх реконструкції з двома вузькими холошами та ромбовидною ластовицею між ними (Мал. 1, в) (Садако 112–113).

Крім того, в комплекті зі штанами носії пазирицької культури носили повстяні панчохи, які могли доходити до паху. Цікаво відмітити, що такий комплект поясного вбрання носився не лише чоловіками; відомі також жіночі поховання зі штанами та панчохами (Полосьмак 119–126; Полосьмак и Баркова 82–85, 92–97).

Загалом ці знахідки показують, що традиція використання штанів, у кочових народів євразійського степу налічує вже принаймні 3000 років. Усі розглянуті зразки штанів мають досить просту конструкцію з вузькими прямокутними холошами, між якими вшита ромбовидна ластовиця, а вся конструкція дозволяє вершнику комфортно пересуватися верхи, без зайвої необхідності у радикальному збільшенні об'єму холош. Загалом така проста конструкція була досить поширеною, в тому числі на теренах Східної Європи, де без змін побутувала аж до етнографічного періоду. На нашу думку, саме цей крій варто брати за основу при розгляді питання крою штанів скіфів із неширокими холошами. Звісно, їх крій міг бути і різноманітнішим, про що свідчать також інші археологічні знахідки.

Ще одним видом археологічного поясного вбрання кочовиків є повстяні панчохи, які знаходять разом зі штанами. Але, враховуючи кліматичні особливості територій, де були зроблені ці знахідки, залишається відкритим питання про те, чи використовували такий комплект постійно, або лише у холодний сезон.

Варто відмітити ще одну знахідку штанів, яка не має відношення до кочовиків, але яскраво демонструє різноманітність можливих кроїв штанів. Мова йде про штани, які чудово збереглися на мумії з соляної шахти Чехрабад, що в північному Ірані. Вони датовані 405–380 рр. до н.е. і хронологічно відповідають періоду, який нас цікавить. Незважаючи на те, що вони викроєні з одного полотнища (Мал. 1, г) (Moskvin et al. 319–338), їх реконструкція та візуалізація демонструють силует з довгими й вузькими холошами та високо розташованою матнею, яка прихована під верхнім одягом.

Згадки поясного одягу скіфів в античних писемних джерелах

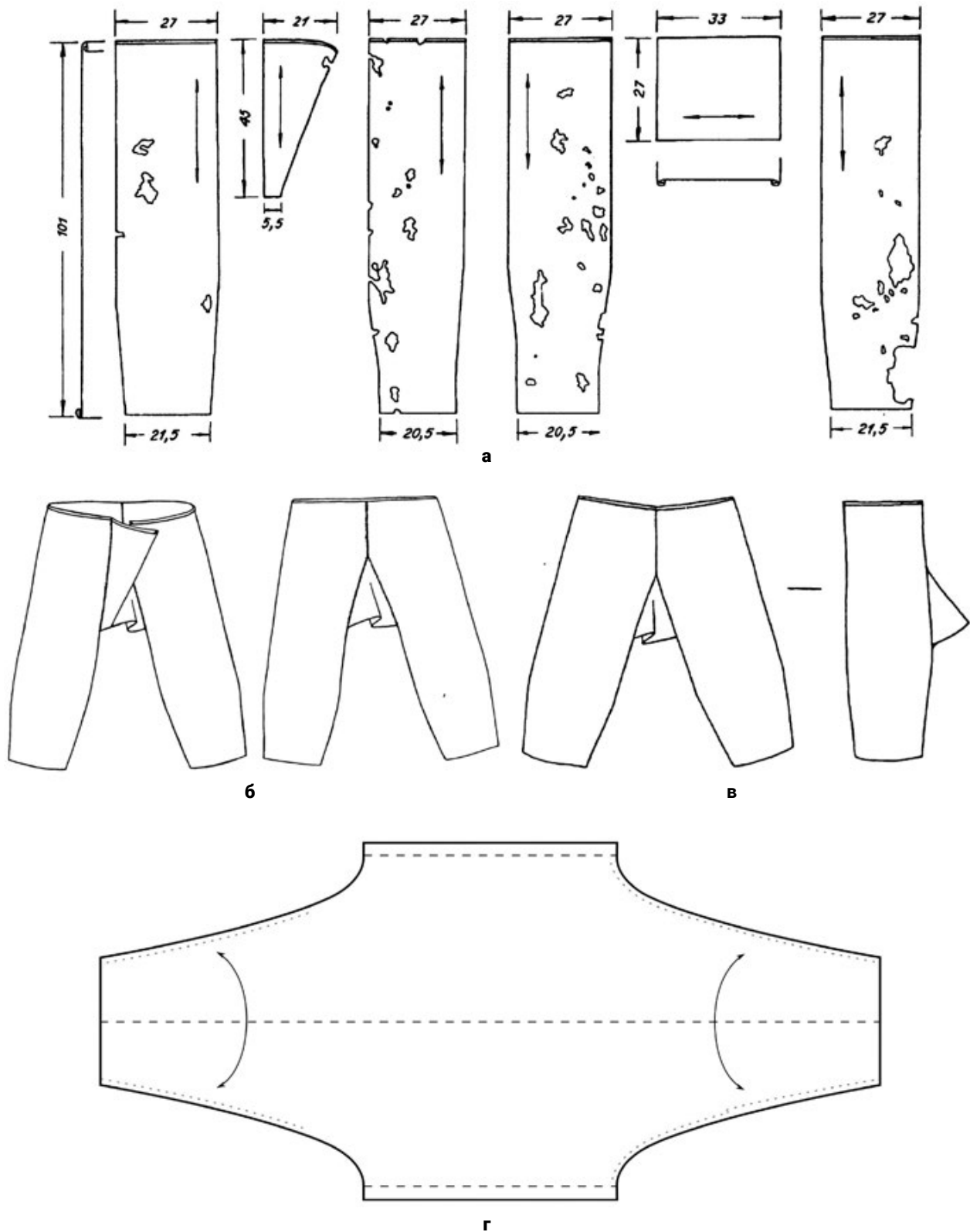
У комплексі одягу давніх греків були відсутні штани, які вони вважали варварським одягом кочовиків: скіфів та інших азійських народів. Але саме завдяки давнім грекам до нас дійшли численні описи цих варварів, з яких, зокрема, можна дізнатися і про їхній одяг. Для позначення поясного одягу греки використовували два терміни: «*σαράβαρα*» (*сарабара*) та «*ἀναξυρίδας*» (*анаксіриди*).

Розгляд першого з цих термінів, на нашу думку, варто з певної історіографічної перспективи сторічної давнини, коли російський філолог Василь Латишев спробував витлумачити слово *Σαραβαρα* (*сарабара*) з короткого опису комедії давньогрецького комедіографа першої половини IV ст. до н. е. Антифана «Скіфи та Таври». На його думку, мова йшла про штани-шаровари (Латышев 319), а в подальшому це припущення прижилося та поширилося, потрапивши й до словників (Фасмер 410). Але якщо ми звернемося безпосередньо до тексту комедії Антифана, то побачимо лише імена дійових осіб поряд із назвами одягу, викладені таким чином: «*Σκύθαις ἢ Ταύροις, Σαραβαρα, καὶ χιτῶνας*» (Pollucis 1355). Тут впадає в око написання «*Σαραβαρα*» з великої літери, поряд зі словами, що позначають племена Тавра – «*Ταύροις*» та Скіфа – «*Σκύθαις*». Цікаво, що слово яке означає одяг «*καὶ χιτῶνας*» – у *хітонах*, написано з маленької літери. Тут треба відмітити, що давні греки не писали з великих літер, це пізніше правило, але яке, цілком можливо, може вказувати на навмисний наголос на цьому слові. Тому до тлумачення цього слова можна підходити з різних боків, зокрема, це цілком міг бути один із персонажів комедії на ім'я Сарабара, поряд зі Скіфом та Тавром, але також це могла бути і назва нехарактерного для глядачів комедії одягу, що пояснює наголос. На жаль, до нашого часу дійшов надзвичайно фрагментований опис цієї комедії, що не дозволяє нам однозначно визначити контекст, але допустимо, що згадане слово *σαράβαρα* (*сарабара*) все ж означає поясний одяг.

Другий термін, який греки вживали в текстах, описуючи поясний одяг варварів, це *ἀναξυρίδας* (*анаксіриди*).

Так, анаксіриди згадує «батько історії» Геродот, коли описує військо Ксеркса загалом і

№5 (2023)

Мал. 1. (а-в) – Крій та реконструкції штанів, знайдених у кургані 1 могильника Ак-Алаха 1 (за К. Садако): (а) – обміри деталей чоловічих штанів з поховання № 1; (б) – варіант реконструкції чоловічих штанів з поховання № 1; (в) – варіант реконструкції жіночих штанів з поховання № 2; (г) – крій штанів четвертої соляної людини з соляної шахти Чехрабад.

номадів-саків зокрема: «Σάκαι δὲ οἱ Σκύθαι περὶ μὲν τῆσι κεφαλῆσι κυρβάσις ἐς ὄξυ ἀπηγμένας ὀρθὰς εἶχον πεπηγυίας, ἀναξυρίδας». В англійському перекладі цей фрагмент виглядає наступним чином: «The Sacaе, who are Scythians, had on their heads tall caps, erect and stiff and tapering to a point; they wore breeches» (Herodotus 373), а в українському так: «Саки, тобто скіфи, мали на голові високі гостроверхі капелюхи і були одягнені в штани» (Геродот *Історія* 576). Російський переклад цього фрагменту також згадує штани (Геродот *История* 332).

Це слово активно вживали і в наступні століття. Так, ще одна широко відома згадка *анаксіридів* походить з «Борисфенітської промови» Діона Хрисостома, в якій згадується варваризований одяг сучасних йому ольвіополітів, пізньоскіфського – сарматського періоду (I ст. н.е.): «παρέζωστο δὲ μάχαιραν μεγάλην τῶν ἱππικῶν καὶ ἀναξυρίδας εἶχε καὶ τὴν ἄλλην στολὴν Σκυθικήν, ἄνωθεν δὲ τῶν ὤμων ἰμάτιον μικρὸν μέλαν, λεπτόν, ὡσπερ εἰώθασιν οἱ Βορυσθενῖται.» (Dionis Prusaensis), який англійською звучить наступним чином: «Suspended from his girdle he had a great cavalry sabre, and he was wearing trousers and all the rest of the Scythian costume, and from his shoulders there hung a small black cape of thin material, as is usual with the people of Borysthenes» («Dio Chrysostom – Discourse 36») або українською: «Він мав на поясі великий кавалерійський меч і був одягнений у анаксіриди та інший скіфський одяг, а на плечах висів невеликий чорний плащ із тонкої тканини, як це зазвичай водиться у народу Борисфену».

Серед інших згадок *анаксіридів* можна згадати опис римським істориком II ст. н.е. Флавієм Арріаном гробниці царя Кіра, де серед іншого згадуються «мидийские анаксариды (рейтузы)» (Альберти 571), а також цікавий фрагмент у його «Тактичному мистецтві», де він описує римських кавалеристів, які під час військових змагань повинні були виконувати роль «скіфів» (вочевидь, малися на увазі тогочасні алани): «ἀναξυρίδας δὲ περὶ τοῖν σκελοῖν, οὐ καθάπερ Παρθυαῖοι καὶ Ἀρμένιοι κεχαλασμένας, ἀλλὰ προσεσφιγμένας τοῖν σκελοῖν», що можна перекласти українською як: «анаксіриди на їхніх ногах не широкі, як у парфян та вірмен, а щільно обтягують ноги» (Arrian 131; Перевалов 167). Досить цікаво тут відмітити акцент автора на тому, що номади причорноморських степів у II ст. н.е. не носили широких зразків *анксірид*.

Згадку про *анаксіриди* можна знайти також у промові Гімерія, грецького ритора IV ст. н.е., де він описує прибуття Абаріса Гіперборей до Афін: «Абаріс прибув до Афін озброєний луком, з висячим на плечі сагайдаком, вдягнений у хламиду; на череслах був золотий пояс, штани (ἀναξυρίδες – С. III.) були натягнуті від стоп до сідниці» (Himerius 816, 817; Ліфантій 21).

Насамкінець, варто відмітити тексти римського поета I ст. н.е. Овідія, який, перебуваючи у засланні в місті Томи (сучасне місто Констанца в Румунії), описав строкате варварське населення цього регіону. У своїх «Скорбних елегіях» серед іншого він згадує вовняний поясний одяг місцевих варварів (гетів?): «*laxis bracis*» (Wheeler 238), що можна перекласти як «просторі штани». Зважаючи на те, що римляни в той час носили *bracae* – короткі, як бриджі, та досить вузькі штани кельтського типу, стає зрозуміло, що для Овідія всі інші види штанів, ймовірно, сприймалися вже як широкі, але наскільки вони були об'ємні та головне, яку вони мали довжину та крій – з цього опису не можна встановити.

У науковій спільноті наразі встановився консенсус щодо значення слова *анаксіриди* як вузького поясного одягу скіфів та азійських народів, що можна побачити у низці публікацій та експертних оцінок пам'яток античного мистецтва, наприклад, Британського музею (Мал. 2) («plate»; «kylix»; «kantharos»). Серед наукових праць можна відмітити грецького дослідника А. Крассанакіса, який описує вузький стегновий одяг скіфів та парфян саме як «ἀναξυρίδας» (Κρασσανάκης 10-11), та турецького професора М. Чекілмеца, який, досліджуючи теракотові античні фігурки, звертає увагу на роздільні довгі ногавиці, які закривали ноги лише до паху, та називає їх анаксіридами (Çekilmez 208, 210). Цікаво відмітити, що на одній з фігур навіть можна простежити спущені ногавиці-анаксіриди, що підв'язуються до поясу. Аналогічні ногавиці можна знайти і на інших античних витворах мистецтва, зокрема на фігурках Мітри (Vermaseren fig. 2,3) та парфян. Зображення дають нам досить широку різноманітність об'єму цих ногавиць, але там, де одяг не прикриває верх стегна та пах, досить гарно показано, що це не широкі штани, а роздільні ногавиці, прив'язані до поясу.

Мал. 2. (а) – Афіньська червонофігурна посудина з зображенням «скіфського» лучника, близько 520–510 рр. до н.е. (зібрання Британського музею, інв. ном. №1837,0609.59) © The Trustees of the British Museum); (б) – Червонофігурний аттичний кілік (чаша) з зображенням Геракла в одязі «скіфського» лучника, близько 480-х рр. до н.е. (зібрання Британського музею, інв. ном. №1873,0820.376) © The Trustees of the British Museum).

Треба відмітити, що в історіографії радянського та пострадянського періоду склалася штучна традиція називати скіфські штани шароварами. На жаль, ці тенденції не оминули і сучасних українських авторів. Так, в «Історії України» О. Палія згадані вище ἀναξυρίδας з «Борисфенітської промови» чомусь названі шароварами, такими, які носили українці та козаки у XVIII ст. Цей вид одягу проєціювали взагалі не тільки на весь скіфський, але і на пізніший сарматський поясний одяг, ігноруючи при цьому величезний корпус зображувальних джерел, які демонструють саме вузький поясний одяг (Палій 32, 42, 57).

Загалом же, ми вважаємо, що в наукових та освітніх публікаціях при описі поясного одягу скіфів більш вважено і коректно буде використовувати слова *штани* або *анаксіриди* в загальному розумінні, та *ногавиці* або *панчохи* у випадку конкретної згадки чи зображення цього типу вбрання. Щодо ж слова *сарабара*, то, враховуючи неоднозначність його інтерпретації в контексті єдиної відомої нам згадки, вважаємо його використання для позначення поясного вбрання наразі передчасним.

Зображувальні джерела та тореvetica з зображеннями скіфів

Як було відмічено раніше, у нас фактично відсутні археологічні знахідки поясного одягу європейських скіфів. Схожа ситуація складається і з описом їх давніми греками, адже деталі зовнішнього вигляду та крою одягу, який вони називали «ἀναξυρίδας», нам невідомі. Тому ми змушені звернутися до зображувальних джерел, які є нашим основним джерелом інформації про предмет статті.

Розпочати ж огляд цих джерел, на нашу думку, практичніше із зображень так званих «скіфських» лучників у давньогрецькому вазописі (Мал. 2). Адже ці малюнки можуть відповісти на питання про зовнішній вигляд згаданих вище *анаксіридів*.

Наразі найбільш повна колекція зображень лучників на античному вазописі зібрана в каталозі Ф. Ліссаррага. У цю ґрунтовну роботу включено близько 700 предметів кераміки VI–V ст. до н.е., переважна більшість із яких містять зображення «скіфських» лучників (Lissarrague 247–293, Иванчик №3 34). Варто

відзначити досить активну наукову полеміку щодо етнічної належності фігур у «скіфському» вбранні. Так, А. Іванчик пов'язує встановлення образу «скіфського» лучника у грецькому мистецтві внаслідок контактів не з реальними скіфами, а з воюючими мідійської та ахеменідської армій, хоча і відзначає певну спільність вбрання деяких іранських народів – скіфів, саків та мідійців – яка стала асоціюватися у греків з майстерними лучниками (Іванчик №4 28–31). На противагу йому виступає С. Яценко, який вважає, що значна частина зображень демонструє саме одяг скіфів (Яценко *Костюм* 59–61).

Таким чином, частина з цих зображень могла демонструвати узагальнений, в очах греків, образ лучника – азійських кочовиків, амазонок та навіть еллінів, одягнених у варварське вбрання (Мал. 2, б). Оскільки одяг кочовиків дійсно має багато спільних рис, то для давньогрецьких митців він видавався подібним, хоча деякі з персонажів і мають пояснюючий підпис – «скіф».

Надзвичайно цікавими та характерними зразками поясного вбрання «скіфів», у еллінській уяві, є фігури так званого «перського вершника» з афінського Акрополю та «троянського лучника» з західного фронту храму Афеї на о. Егіна. У ході проекту «Polychromy Research Project», метою якого є дослідження поліхромії в античному мистецтві, була виконана вражаюча реконструкція кольорів, яка дала нам можливість побачити поясний одяг у всій красі (Мал. 10, а) (Brinkmann and Koch-Brinkmann 53, 57, 58; «Polychromy Research Project»; «Reconstruction of an archer»).

Досить цікавими артефактом є розписи на стінах поховальної камери кургану Татарли, початок V ст. до н.е. (провінція Афьонкарахісар, Туреччина) (Sümmerer 133; «Tatarlı»; «Poutre peinte (a)»; «Poutre peinte (b)»). На них зображена сцена битви персів зі скіфами або саками, які показані у світлому вузькому поясному одязі, прикрашеному ялинковим орнаментом.

Загалом же, аналізуючи предмети грецького мистецтва, що зображують піших і кінних «скіфів» та амазонок, ми майже всюди бачимо поясний одяг, який тісно обтягує ноги, і лише інколи показані дещо ширші зразки з прямими холошами, які за об'ємом нагадують сучасні брюки. На жаль, питання крою цього поясного одягу все ще залишається відкритим, і дослідники

розглядають різні його варіанти: прості штани з двох вузьких холош та ромбоподібною ластовицею; ногавиці; вузькі панчохи; в'язані у спренговій техніці штани.

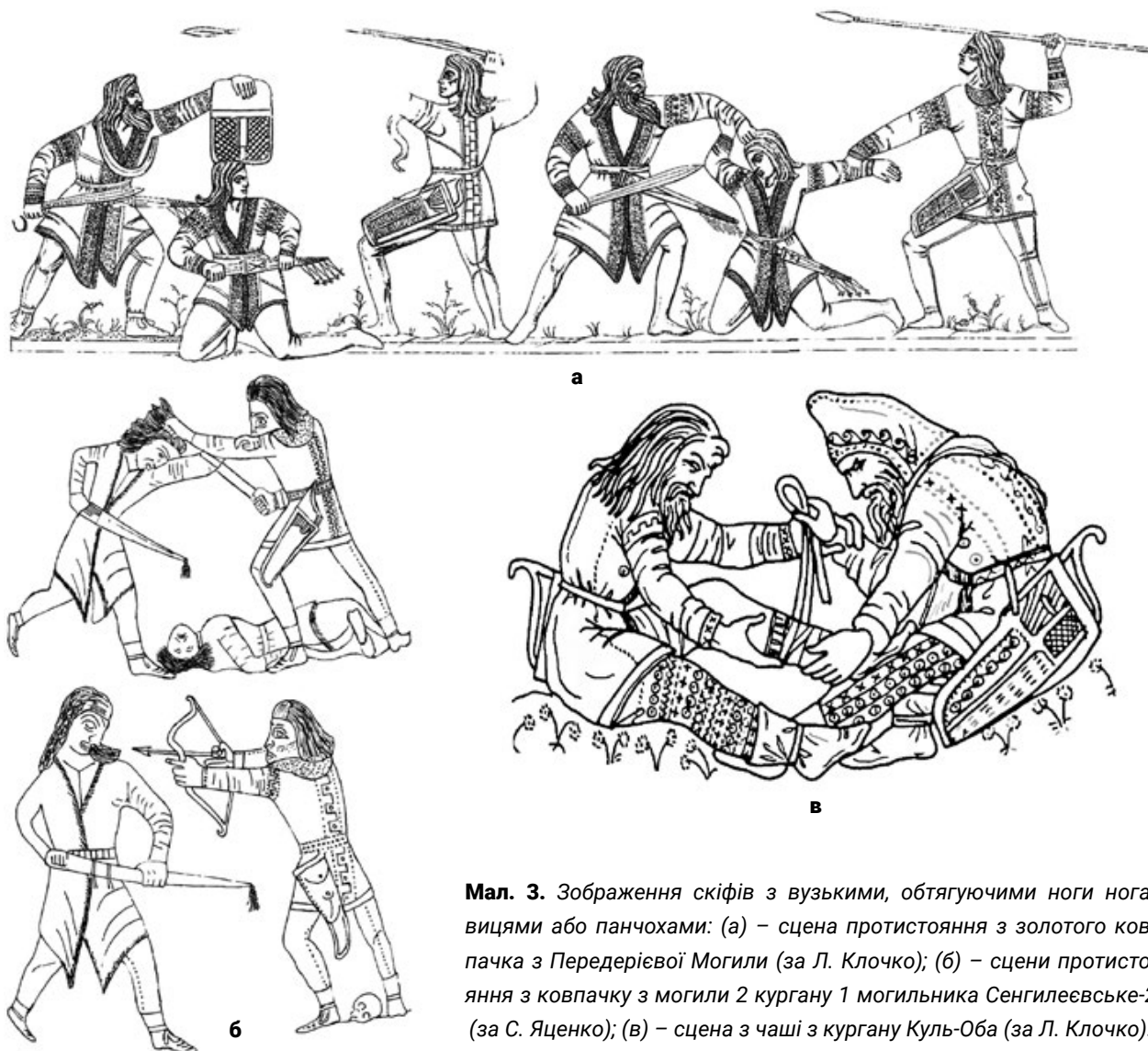
Щодо того, як називали цей вузький та дещо ширший поясний одяг «скіфських» лучників давні греки, то тут, як ми відмічали раніше, вже давно встановився консенсус про використання слова «анаксіриди».

Наступна частина огляду зображувальних джерел стосується розгляду зразків греко-скіфської тореветики V–IV ст. до н.е., які безпосередньо демонструють нам вигляд причорноморських скіфів та їхнє вбрання, і були створені на замовлення у грецьких майстрів та подекуди виготовлені самими скіфськими ремісниками. А розпочати розділ варто, на нашу думку, з зображень, які можуть показувати поясний одяг, відмінний від звичних нам штанів – вузькі ногавиці та панчохи, що облягали ноги.

Так, найбільш показові зображення містяться на сценах протистояння на золотому ковпачку з Передерієвої Могили (поблизу с. Зрубне Шахтарського р-ну Донецької обл., Україна), скіфського кургану IV ст. до н.е. (Моруженко 70–73). На дієвих особах обох сцен показаний вузький поясний одяг, що облягає ноги та має шов позаду (Мал. 3, а), що якраз може вказувати на високі ногавиці або панчохи, які кроїлися з однієї деталі та з'єднувалися на тильному боці. Подібне трактування не є новим та зустрічається в низці праць (Клочко «Поясная одежда» 104; Клочко «Образи скіфів» 110–115; Яценко *Костюм* 77).

Другий цикл аналогічних зображень знаходиться на ковпачку, знайденому в могилі №2 кургану 1 могильника Сенгилєєвське-2 (поблизу м. Ставрополь, Росія). Три сцени збройного протистояння змальовують шістьох воюючих у вузькому поясному вбранні, троє з яких мають шви на тильному боці (Мал. 3, б) (Яценко «Несколько композиций» 372–374, 383–385). Як і в попередньому випадку, ми вважаємо, що зображений тут одяг є ногавицями або панчохами.

Серед скульптурних зображень варто відмітити стелу IV ст. до н.е. №96 із Криловки (Курманський р-н, Крим, Україна) (Мал. 4, а) (Ольховский и Евдокимов 30, 147). На зворотному боці скульптури можна побачити трикутний «шов», який трактується або як трикутну вставку між холошами штанів (Ольховский и Евдокимов 30, 63),

Мал. 3. Зображення скіфів з вузькими, обтягуючими ногами ногавицями або панчолами: (а) – сцена протистояння з золотого ковпачка з Передерієвої Могили (за Л. Клочко); (б) – сцени протистояння з ковпачку з могили 2 кургану 1 могильника Сенгилієвське-2 (за С. Яценко); (в) – сцена з чаші з кургану Куль-Оба (за Л. Клочко).

або як верхню частину ногавиць чи панчіх (Яценко *Костюм* 64, мал. 28, 13). До останнього схилиємося і ми.

Цікава знахідка виявилася при уважнішому погляді на відомий рельєф срібної з позолотою чаші IV ст. до н.е. з кургану Куль-Оба (поблизу м. Керч, Крим, Україна). При розгляді сюжету з перев'язкою можна помітити, що ліва нога пораненого вояка зображена оголеною, в той час як права залишається одягненою у строкате поясне вбрання. Ми вважаємо, що в такий спосіб художник зобразив саме роздільні ногавиці, які можна зняти з ноги незалежно одна від одної (Мал. 3, в) (Клочко «Поясная одежда» 112).

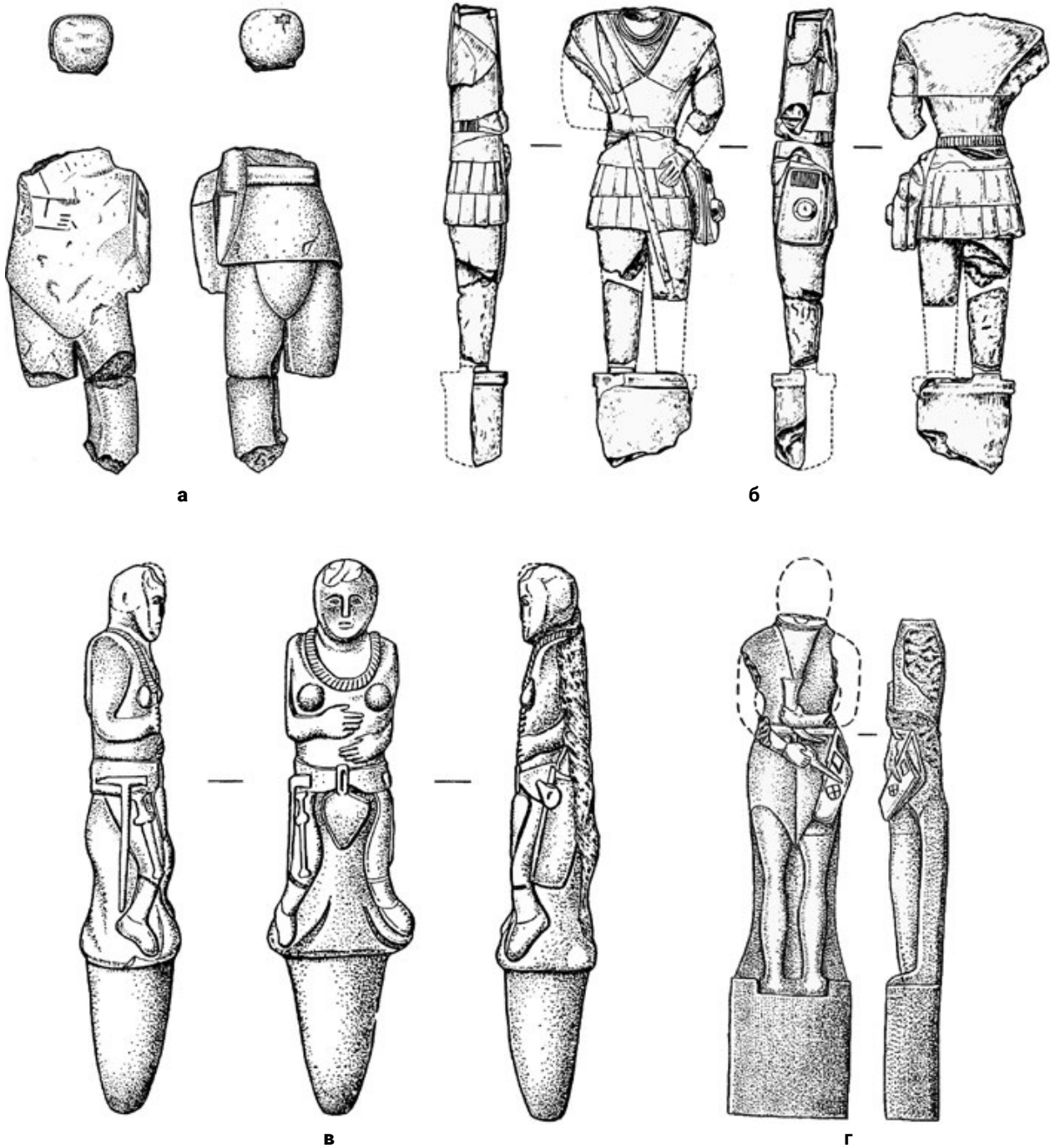
Насамкінець варто відмітити, що використання панчіх було досить поширеним явищем серед кочових народів античного часу. Можна пригадати вже згадані раніше знахідки

довгих повстяних панчіх у могилах представників пазирицької культури та перські рельєфи VI ст. до н.е. в Персеполісі, де містяться зображення данників імперії з дарами. Серед останніх є сюжет із саками, один з яких тримає в руках довгі панчохи («Saka tribute-bearers»).

Загалом поширеність ногавиць чи панчіх у ролі поясного одягу скіфів може бути значно недооцінена, оскільки ми вважаємо більшість зображень поясного вбрання штанами. І без вагомих причин, таких як наявність явних швів на тильному боці чи видимого краю ногавиць на стегнах, ми, зазвичай, не змінюємо своєї думки.

Переходячи безпосередньо до зображень штанів, ми будемо рухатися відповідно до прийнятого в літературі поділу на вузькі штани, штани помірною об'єму та широкі штани. Але відразу зазначимо, що зображення з вузьким

Мал. 4. Скіфські кам'яні стели (за В. Ольховським і Г. Євдокимовим): (а) – стела №96 із Криловки; (б) – стела №105 із Привітного; (в) – стела №8 з Виноградівки; (г) – стела №124 зі станиці Переградної.

поясним одягом серед загальної чисельності зображень скіфів упевнено домінує у порівнянні з іншими типами.

Так, на тих небагатьох скіфських кам'яних стелах, де можна простежити поясний одяг, видно досить вузькі штани або ногавиці/панчохи. Окрім вищезгаданої стели №96 із Криловки, де, на нашу думку, зображений верх ногавиць чи панчох (Мал. 4, а), варто згадати стелу другої половини

IV ст. до н.е. №105 із Привітного (Євпаторійський р-н, Крим, Україна) (Мал. 4, б) (Ольховський і Євдокимов 31, 32, 105), стелу другої половини VI – початку V ст. до н.е. №8 з Виноградівки (Болградський р-н, Одеська обл., Україна) (Мал. 4, в) (Ольховський і Євдокимов 17, 94) та стелу другої половини IV ст. до н.е. №124 зі станиці Переградної (Ставропольський край, Карачаєво-Черкесія) (Мал. 4, г) (Ольховський і Євдокимов 34, 35, 163).

Розглядаючи предмети греко-скіфської торетики, варто відмітити такі характерні приклади зображення вузьких штанів.

Постаті скіфів із золотої тисненої діадеми IV ст. до н.е. з кургану поблизу с. Сахнівка (Черкаська обл., Україна) (Мал. 5, а) (Безсонова та Раєвський 43–45; Толочко і Мурзін 308, 378, 379). Ця діадема цікава тим, що зображує одного з учасників оголеним до поясу, що дозволяє нам побачити на ньому вузькі штани. Такі ж самі за шириною штани мають й інші чоловічі фігури на діадемі.

Золота прикраса голови коня кінця IV ст. до н.е. із зображенням вершника з 11 кургану поблизу с. Гюнівка (Запорізька обл., Україна) (Мал. 5, б).

Скіфи на рельєфі з чаші першої половини IV ст. до н.е. із Гайманової Могили поблизу с. Балки (Запорізька обл., Україна) (Мал. 5, в) (Бидзиля і Полин 108; Рябова 154). Частина зображених на чаші штанів мають вертикальний спіральний візерунок та, ймовірно, шви на внутрішньому та зовнішньому боках холош.

Зображення зіткнення скіфів та «чудовиська» на кістяній пластинці від гребню з того ж кургану – Гайманова Могила (Мал. 5, г) (Бидзиля і Полин 483).

Скіфи на рельєфі з чаші IV ст. до н.е. із Частих курганів поблизу м. Воронеж (Росія) (Мал. 5, д) (Клочко «Поясная одежда» 111). Тут, як і у випадку чаші з Гайманової Могили, зображені прикрашені точковим орнаментом штани з, ймовірно, швами на внутрішньому та зовнішньому боках холош.

Золота платівка з зображенням двох лучників з кургану IV ст. до н.е. Куль-Оба (поблизу м. Керч, Крим, Україна) (Мал. 5, е) (Раєвський 45; Piotrovsky et al. № 199). Тут також варто знову згадати зображення з чаші з того ж кургану Куль-Оба (Мал. 3, в; 5, є), які ми раніше розглядали в контексті використання скіфами ноговиць або панчіх. Але не варто відкидати того, що на деяких фігурах можуть бути зображені і вузькі штани. Їхній поясний одяг багато прикрашений орнаментами різного стилю, серед якого важко визначити наявність конструктивних швів одягу.

Золота пластина кінця IV ст. до н.е. з зображенням сцени протистояння кіннотника та пішого вояка з Гермесового кургану

(поблизу с. Мар'ївка, Запорізька обл., Україна). Поясний одяг обох вояків досить вузький, хоча, враховуючи те, що вояки зображені в обладунках, це може бути і обтислий захист ніг (Мал. 6, а) (Алексеев 170, 171).

Золоті нашивні платівки з зображенням двох скіфів з ритонем із кургану початку IV ст. до н.е. Солоха (поблизу с. Велика Знам'янка, Запорізька обл., Україна), які слугували прикрасами штанів (Мал. 6, б) (Piotrovsky et al. № 142; Манцевич 63–65; Алексеев 160, 161). Аналогічні платівки відомі з матеріалів розкопок Бердянського кургану (поблизу м. Бердянськ, Запорізька обл., Україна) (Толочко і Мурзін 309).

Бронзова поясна пряжка IV ст. до н.е. (гірський масив Кубалач, Крим, Україна), що зображає вершника у вузьких обтислих штанах (Мал. 6, в) (Скорый і Зимовец 54, 55).

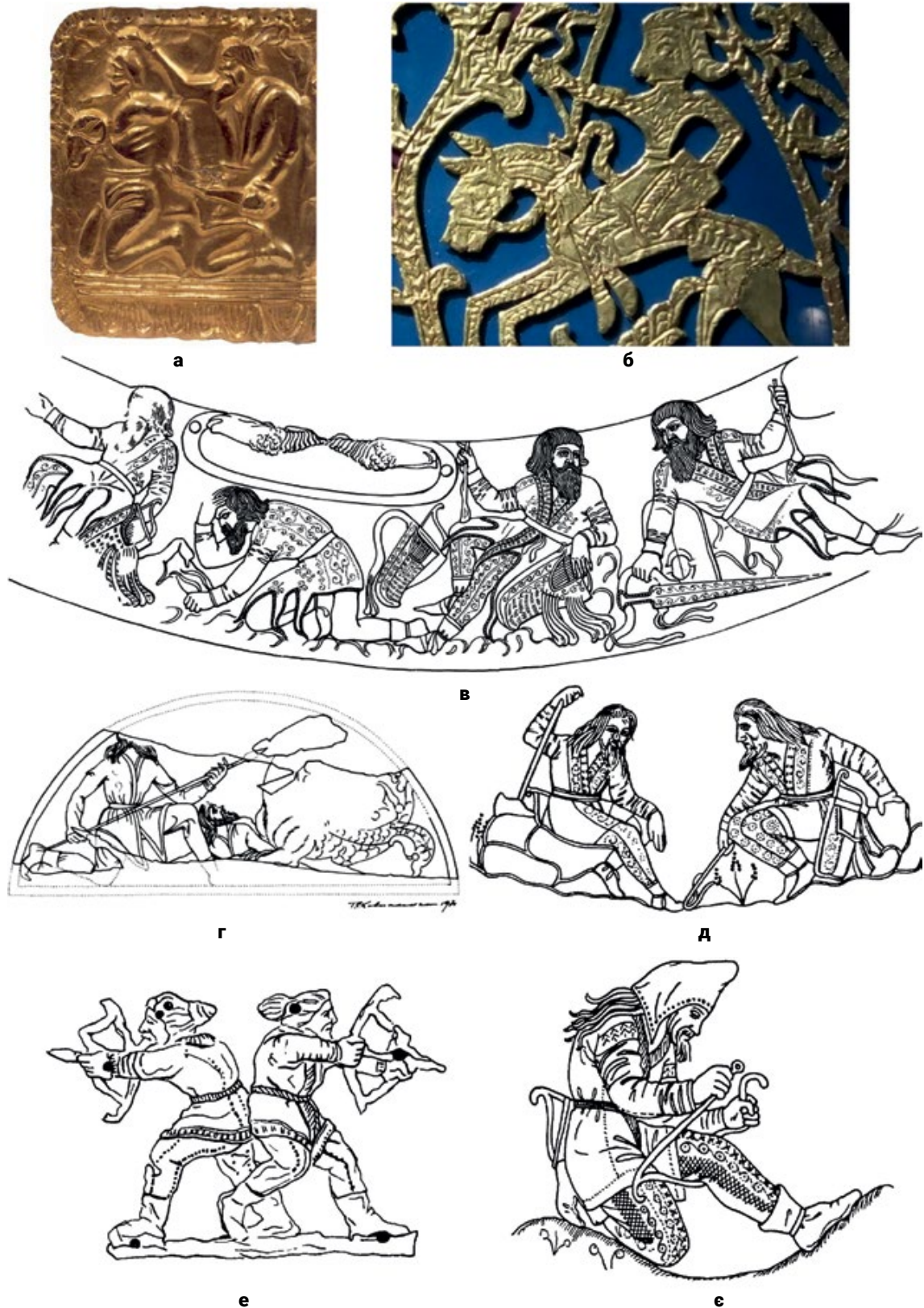
Бронзові накладки з саркофагу IV ст. до н.е. з Горгілії (поблизу м. Анапа, Краснодарський край, Росія), які складають сцену сутички між скіфами. Їхній обтислий поясний одяг багато прикрашений орнаментами різного стилю (Мал. 6, г, д) (Яценко «Несколько композиций» 375, 376, 388–392).

Калаф III ст. до н.е. з боспорського кургану Велика Близниця (Таманський півострів, Краснодарський край, Росія) (Мал. 6, е) (Piotrovsky et al. № 228). На рельєфному зображенні можна побачити сцену боротьби амазонок (?) проти грифонів. Поясний одяг перших прикрашений ялинковим та точковим орнаментом.

Також можна згадати щиток перстня з могили на Горі Мітридат (м. Керч, Крим, Україна), що зображує скіфа, який оглядає стрілу (Мал. 10, в) (Черненко 23, 25). Його вузькі штани прикрашені ромбічним малюнком.

Найближчі сусіди скіфів – меоти також використовували вузькі види поясного одягу, про що свідчить низка предметів торетики з їхніх поховань. Це, зокрема, зображення з золотої рельєфної пластини від жіночого головного вбрання другої половини IV ст. до н.е. з кургану Карагодеуашх (м. Кримськ, Краснодарський край, Росія) (Мал. 7, а) (Piotrovsky et al. № 232; Алексеев 234, 235). З того ж кургану походить і срібний ритон з зображенням двох вершників (Мал. 7, б) (Виноградов і Горончаровский 61).

Золотий ковпачок IV ст. до н.е. з кургану Куржипс (поблизу станиці Курджипської,

Мал. 5. Зображення скіфів у вузькому поясному одязі: (а) – фрагмент діадери з кургану поблизу с. Сахнівка (за каталогом виставки Золото степів – археологія України); (б) – золота прикраса голови коня з 11 кургану поблизу с. Гюнівка (© С. Шаменков); (в) – фрагмент рельєфу чаші з кургану Гайманова Могила (за В. Бідзилем та С. Поліном); (г) – кістяна пластинка від гребеня з Гайманової Могили (за Г. Ковпаненко); (д) – фрагмент рельєфу з чаші з Частих курганів (за Л. Клочко); (е) – золота платівка з кургану Куль-Оба (за Д. Раєвским); (є) – скіфський лучник з чаші з кургану Куль-Оба (за Л. Клочко).

Рис. 6. Зображення скіфів у вузькому поясному одязі: (а) – золота пластина з Гермесову кургану (за каталогом Золото скифских царей из собрания Эрмитажа); (б) – одна з золотих нашивних платівок з кургану Солоха; (в) – бронзова пряжка з Гірського Криму (за С. Скорим та Р. Зімовцем); (г, д) – бронзові накладки з саркофагу з Горгіпії (за С. Яценко); (е) – сцени з калафу з кургану Велика Близняця (за каталогом Scythian Art).

а

б

в

Мал. 7. Торевтика з сіндо-меотських поховань Північного Причорномор'я: (а) – пластина від жіночого головного вбрання з кургану Карагодеуаш (за каталогом *Scythian Art*); (б) – срібний ритон з кургану Карагодеуаш (за Ю. Віноградовим і В. Горнчаровським); (в) – золотий ковпачок з кургану Куржипс (за Л. Булавою).

Республіка Адигея, Росія) з грубим зображенням чотирьох вояків, яке вважають місцевою імітацією грецької роботи (Мал. 7, в) (Булава 255; Яценко «Несколько композиций» 374, 375, 387).

Наступним типом поясного вбрання скіфів є штани помірною об'єму, які можна виокремити на зображеннях завдяки глибоким бганкам на поверхні тканини. Ще однією особливістю цього типу є частий напуск штанів поверх взуття.

Серед характерних прикладів можна виділити зображення чотирьох скіфів на верхньому

ярусі пекторалі середини IV ст. до н.е. з кургану Товста Могила (поблизу м. Покров, Дніпропетровська обл., Україна) (Мал. 8, а, б) (Толочко і Мурзін 314, 387–393; Piotrovsky et al. № 118). Цікаво відмітити, що дві центральні фігури зображені оголеними до поясу, що дозволяє оглянути їхнє поясне вбрання.

Золотий гребінь початку IV ст. до н.е. з кургану Солоха (поблизу с. Велика Знам'янка, Запорізька обл., Україна) демонструє сцену сутички трьох скіфів, кожен з яких має поясний одяг

№5 (2023)

Мал. 8. Зображення скіфів у поясному одязі помірною об'єму: (а, б) – фрагменти пекторалі з кургану Товста Могила (за каталогами виставки Золото степів – археологія України та Scythian Art); (в) – золотий гребінь із кургану Солоха (за каталогом Scythian Art); (г) – фрагмент рельєфу з чаши із кургану Солоха (за каталогом Scythian Art); (д, е) – фрагменти рельєфу з амфори із кургану Чортомлик (за каталогом Scythian Art).

Мал. 9. Зображення скіфів у широкому поясному одязі з предметів торевтики із кургану Куль-Оба (за каталогом *Scythian Art*): (а) – фрагменти кінців золотої гривні; (б) – золота платівка зі стоячим скіфом; (в) – золота нашивна платівка зі скіфським вершником; (г) – золота нашивна платівка зі скіфським вершником.

помірної ширини, декорований вертикальними смугами на зовнішньому боці холош (можливо, в межах цієї смуги могли нашиватися декоративні платівки) та різноманітними дрібними елементами (хрестиками та колами). Усі вони одягнені з напуском на взуття (Мал. 8, в) (Piotrovsky et al. № 128, 129; Манцевич 57–60; Алексеев 130–139). З того ж кургану походить срібна з позолотою чаша зі сценами полювання (Мал. 8, г) (Piotrovsky et al. № 157–160; Манцевич 88–91; Алексеев 150–157) та срібна з позолотою обклашка горита, яка наразі є надзвичайно сильно ушкодженою, що ускладнює аналіз фігур (Манцевич 73–75). Зображені

на всіх цих предметах скіфи мають надзвичайно подібний поясний одяг з однаковою декором, а один зі скіфів з гориту зображений оголеним до поясу, що дозволяє розглядіти, ймовірно, очкур, який підтримує його штани.

Ще одним відомим предметом скіфської торевтики є срібна з позолотою амфора IV ст. до н.е. з кургану Чортмлик (поблизу м. Нікополь, Дніпропетровська обл., Україна) (Мал. 8, д, е). Зображене тут поясне вбрання дещо різноманітніше: деякі зображення демонструють декоративні смуги на зовнішньому боці холош, а інші позбавлені декору. Частина штанів заправлена

№5 (2023)

у взуття, а деякі одягнуті з напуском. Цікавим є зображення босого скіфа з, можливо, підв'язаними внизу штанами (Мал. 8, д) (Piotrovsky et al. № 266; Алексеев и др. 174–186; Алексеев 194–201).

Серед інших прикладів нешироких штанів з помітними бганками на тканині можна згадати зображення вершинка на монетах царя Атея (Анохин 3–15), золоту платівку зі сценою братання з кургану Куль-Оба (Piotrovsky et al. № 196), золоті платівки з ритуальною сценою з курганів Носаки (поблизу с. Балки, Запорізька обл., Україна) та Мелітопольський (м. Мелітополь, Запорізька обл., Україна) (Толочко і Мурзін 309, 394) та серію платівок IV ст. до н.е. зі сценою боротьби з кургану Чмирева Могила (поблизу с. Велика Білозерка, Запорізька обл., Україна) та 8 кургану курганної групи П'ять Братів (уста Дону, Ростовська обл., Росія) (Бабенко 13).

Третій тип скіфських штанів або роздільних ногавиць, який порівняно з іншими зустрічається у скіфській торевтиці досить рідко – широкий поясний одяг. Цікаво, що майже всі ці предмети походять з одного комплексу – кургану Куль-Оба поблизу античного Пантікапея, який на думку деяких дослідників не входить у Скіфський Геррос – місце поховання царських скіфів. На землях Великої Скіфії виділено кілька місць концентрації могил «царського» типу на різних етапах її історії, і комплекс Боспорських царів з Пантікапею до них не входить (Отрощенко 152–154). Також існує версія, що частина тих зображень має значний фракійський та македонський вплив та походження (Федосеев 217–223).

Повертаючись безпосередньо до предметів торевтики, то тут виділяється золота гривня з двома фігурками скіфів на її кінцях (Мал. 9, а) (Piotrovsky et al. № 126; Алексеев 184–189), а також кілька платівок, що зображують піших і кінних скіфів (Мал. 9, б) (Piotrovsky et al. № 198), (Мал. 9, в), (Piotrovsky et al. № 197), (Мал. 9, г) (Piotrovsky et al. № 202).

Декор та кольори поясного одягу скіфів

Численні зображення поясного одягу скіфів демонструють різноманітні варіанти декорування. Це могли бути рівномірно розкидані по тканині або послідовно зібрані у смуги

хрестики та кола, рослинні та геометричні орнаменти. Залежно від матеріалу, з якого виготовлявся поясний одяг, це міг бути тканий текстильний орнамент, набивна тканина, фарбована повсть, повстяна чи шкіряна аплікація. Усі ці матеріали або мали природній колір, або фарбувалися натуральними барвниками червоних, синіх та охристих відтінків. Ще одним імовірним варіантом виготовлення обтислих декорованих штанів є використання в'язання у спренговій техніці. У деяких випадках та, вочевидь, виключно серед скіфської знаті та царів використовувалися нашивні золоті платівки, які розташовувалися у вертикальних смугах уздовж зовнішнього боку холош, як це можна побачити на деяких скіфських зображеннях (Мал. 8, в, г). Археологічно зафіксовано принаймні один випадок, коли ряд нашивних платівок утворював «лампаси» на штанах похованого (чоловіче поховання в кургані Солоха) (Ліфантій 42, 43, 191).

Кольори поясного одягу скіфів можна простежити за поліхромними античними скульптурами з відтвореними кольорами, а також поліхромними вазами та розписами в поховальних саркофагах, на яких збереглися кольори. Так, ми вже згадували раніше проєкт дослідження поліхромії в античному мистецтві «Polychromy Research Project», завдяки якому можемо оцінити вражаючі реконструкції кольорів грецьких скульптур у «скіфському вбранні» (Мал. 10, а) (Brinkmann and Koch-Brinkmann 53, 57, 58; «Polychromy Research Project»; «Reconstruction of an archer»). На цих скульптурах ми можемо бачити обтислі штани з різнокольоровим ромбічним малюнком. Вочевидь, саме так могли виглядати штани, в'язані у спренговій техніці (Drinkler 11–15). Цікаво, що подібний орнамент зустрічається і в Північному Причорномор'ї, зокрема, на щитку персня з могили на Горі Мітридат (м. Керч, Крим, Україна) (Мал. 10, в) (Черненко 23, 25).

Досить цікавими артефактами є розписи в поховальних комплексах, зокрема, нам відомий саркофаг із розписами, який був створений на межі IV та III ст. до н.е. і походить зі скіфського кургану в околицях с. Мар'ївка (Запорізька обл., Україна) (Бунятян та Фіалко табл. 1). На одній з постатей, що збереглася, можна побачити

а

б

в

Мал. 10. (а) – Реконструкція кольору статуї «троянського лучника» з західного фронтона храму Афеї на о. Егіна (© Steven Zucker; created by Vinzenz Brinkmann and Ulrike Koch-Brinkmann, property of the Städtelscher Museums-Verein e.V.); (б) – фрагмент розпису саркофагу зі скіфського кургану в околицях с. Мар'ївка (за К. Бунятяном та О. Фіалко); (в) – зображення скіфа на щитку перстня із могили на Горі Мітридат (за Є. Черненко).

світло-синій колір вузького поясного одягу (Мал. 10, б).

Також варто згадати зображення амазонки на поліхромній гідрії 325–300 рр. до н.е. з зібрання Археологічного музею в Амфіполісі. Вона зображена у вузькому поясному одязі коричневого кольору з жовтим декором та синьою широкою облямівкою понизу («Terracotta Attic gilded polychrome hydria»).

Використовуючи віднайдені нами матеріали, ми спробували відтворити образ скіфського воєвди V–IV ст. до н.е. (Мал. 11). У реконструкції використано іконографічні пам'ятки цього періоду та окремі археологічні артефакти, зокрема акінак із зооморфним навершям у вигляді голів хижих птахів (тип Гейчана).

Поясний одяг кочовиків пізньоскіфського та сарматського часу

Перед тим, як перейти безпосередньо до опису поясного одягу сарматських племен, варто ще раз згадати «Борисфенітську промову» Діона Хрисостома, в якій він, описуючи варваризований одяг сучасних йому ольвіополітів, згадує анаксіриди, та синхронні зображувальні джерела, які можуть показати нам, який саме поясний одяг він міг бачити.

До нашого часу дійшло небагато зображень ольвіополітів, і тут можна згадати надмогильну стелу Стратона, сина Протомаха II ст. н.е. з Ольвії (поблизу с. Парутине, Миколаївська обл.,

Мал. 11. Художня реконструкція скіфа V–IV ст. до н.е. Для реконструкції використано іконографічні пам'ятки цього періоду та окремі археологічні артефакти, зокрема акінак із зооморфним навершям у вигляді голів хижих птахів (© С. Шаменков).

а

б

в

Мал. 12. (а) – Фрагменти надгробку Стратона, сина Протомаха з Ольвії (© С. Шаменков); (б) – фрагмент рельєфу, що зображує царя Палака (© С. Шаменков); (в) – фрагмент фрески зі склепу №9 Неаполя Скіфського.

Україна), у верхній частині якої можна побачити двох ольвіополітів у досить вузькому поясному одязі (Мал. 12, а). Аналогічно виглядають і зображення пізніх скіфів – царя скіфів Палака з рельєфу II ст. до н.е., який разом зі згаданим вище надгробком зберігається в Одеському археологічному музеї, і демонструє вузькі штани в численних бганнях (Мал. 12, б), та фреска зі склепу №9 Неаполя Скіфського, яка демонструє постаті музики та вершника у вузькому поясному одязі (Мал. 12, в).

Таким чином, писемні та іконографічні джерела показують повну доміанту вузького поясного одягу в пізньоскіфського населення та варваризованих ольвіополітів. Вірогідно, саме це й міг бачити та описати Діон Хрисостом.

Поясний одяг сарматів у археології представлений знахідками окремих фрагментів та елементів декору у вигляді нашитих рядів бісеру та металевих нашивних платівок. Так, відома знахідка шкіряних штанів зі вставкою

№5 (2023)

Мал. 13. (а) – Зображення сармата з ритону з Кубані (за М. Ростовцевим); (б) – два срібних фалара з могильника Крива Лука (за В. Дворніченком та Г. Федоров-Давидовим); (в) – фрагменти сцен полювання та бойового зіткнення з сарматськими вершниками з посудини з Косіки (за А. Симоненком); (г) – фрагменти сцен полювання з сарматськими вершниками з посудини з Вербовського (за В. Мордвінцевою та Н. Хабаровою); (д) – фрагмент розпису боспорського саркофагу 1900 р. (© С. Шаменков); (е) – фрагмент фрескових розписів зі склепу Анфестерія в Пантікапеї (за *Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique*); (е, ж) – фрагмент фрескових розписів зі «склепу Ашика» в Пантікапеї (за *Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique*).

між холошами з жіночого поховання 25/1959 р. могильника в Кобяково (Ростовська обл., Росія) (Яценко *Костюм* 151). На жаль, стан знахідки не дав можливості простежити крій цих штанів. А в сарматському похованні Соколова Могила (курган на правому березі р. Південний Буг, поблизу с. Ковалівка, Миколаївська обл., Україна) було знайдено два шовкові фрагменти тканини, які описуються в літературі як підколінники (Ковпаненко 1980: 172, 175; Ковпаненко 1986: 45, 46, 123).

Крім археологічних знахідок, відома достатньо велика кількість зображень сарматів та воїнів Боспора Кімерійського, що перебував під впливом сарматської моди. Зображувальні пам'ятки – предмети торевтики, рельєфи та фрески боспорських склепів – майже виключно демонструють обтислі, вузькі штани чи ногавиці, лише зрідка показуючи трохи ширші зразки.

Так, серед предметів торевтики сарматського періоду можна виділити наступні предмети. Це ритон I ст. н.е. з Кубані, на якому зображений сарматський воїн у вузькому поясному вбранні (Мал. 13, а) (Ростовцев *Атлас* табл. LXXXV). Ця фігура цікава тим, що у верхній частині поясного одягу містить конструктивно виділену трикутну деталь, яка дуже нагадує таку само на зображенні скіфів з пекторалі Товстої Могили (Мал. 8, а). Хоча цілком можливо і те, що тут ми можемо бачити верх довгих ногавиць або панчіх. Поясний одяг сармата прикрашений декоративною смугою на зовнішній частині холоші. Дуже схожий поясний одяг, як за шириною, так і за декором, ми можемо побачити на вершниках з двох срібних фаларів, знайдених в сарматському похованні могильника II ст. до н.е. – I ст. н.е. Крива Лука IX (Астраханська обл., Росія) (Мал. 13, б) (Дворниченко и Федоров-Давыдов «Серебряные фалары» 102). Такий же вузький поясний одяг показаний на вершниках з церемоніальних посудин із поховань у могильниках Косіка (I ст. н.е., Астраханська обл., Росія) (Мал. 13, в) (Дворниченко и Федоров-Давыдов «Сарматское погребение» 149; Симоненко 88) та Вербовський–II на Дону (Мал. 13, г) (Мордвинцева и Хабарова 25–27; Симоненко 88).

Тут також можна згадати дві сидячі фігурки у вузькому поясному вбранні, одна з яких є частиною золотої гривні, що походить із сарматського кургану №10 Кобяковського могильника (Прохорова и Гугуев 146, 147), а друга слугувала

руків'ям дзеркала з поховання Соколова Могила (Ковпаненко 1986 р. 68–71).

Низка важливих для нашої роботи зображень походять із численних фрескових розписів боспорських склепів у Пантікапеї, наприклад зі склепу Анфестерія (Мал. 13, е) (*Compte rendu... Pour les Années 1878 et 1879* pl I), «склепу Ашика» (Мал. 13, є, ж) (*Compte rendu... Pour l'Année 1874* taf VI, taf X) та розпису боспорського саркофагу 1900 р. (Мал. 13, д) (Ростовцев *Описание и исследование* 376–389)

З-поміж інших зображувальних джерел можна згадати численні скульптурні зображення сарматів та боспорських вояків I–II ст. н.е.: фігурку сарматського катафракта з Пантікапею, де виразно показані неширокі штани з бганками (Мал. 14, а) (Виноградов и Горончаровский 197); рельєф Тріфона, сина Андромена з Танаїса (Мал. 14, б) (Засецкая 154); боспорські надгробні стели, серед яких ми наведемо за браком місця лише дві: невідомого, що нині зберігається у Одеському археологічному музею (Мал. 14, в) та Афенія, сина Мени I ст. н.е. (Мал. 14, г) (Десятчиков 70). За межами Причорномор'я також відомі зображення сарматів, які служили в римській армії: зокрема, з Англії походить стела сарматського драконарія, що наразі зберігається в музеї в Честері (Мал. 14, д) («Grosvenor Museums»), а з Паннонії – кілька надгробків з сарматськими вершниками, що нині зберігаються в Національному музеї Угорщини.

Наприкінці огляду зображувальних джерел варто відмітити низку артефактів, які можуть вказувати на поширення в регіоні поясного одягу у вигляді ногавиць або панчіх. Так, крім вищезгаданого зображення сармата з ритону I ст. н.е. (Мал. 13, а), яке можна трактувати у різний спосіб, з території Боспору походить низка релігійних статуєток, які зображують Мітру–Аттиса у вигляді юнака, який одягнений у довгі панчохи або ногавиці, що досягають стегон та залишають відкритим пах. Вони існують як у вигляді сюжетної композиції, в якій Мітра–Аттис вбиває бика (Мал. 15, а, б) (Vermaseren fig. 2,3), так і у вигляді окремих статуєток, які могли прикрашати саркофаг («*applique de sarcophage*» (1); «*applique de sarcophage*» (2)).

Крім того, у контексті використання широких зразків поясного одягу, неможливо не

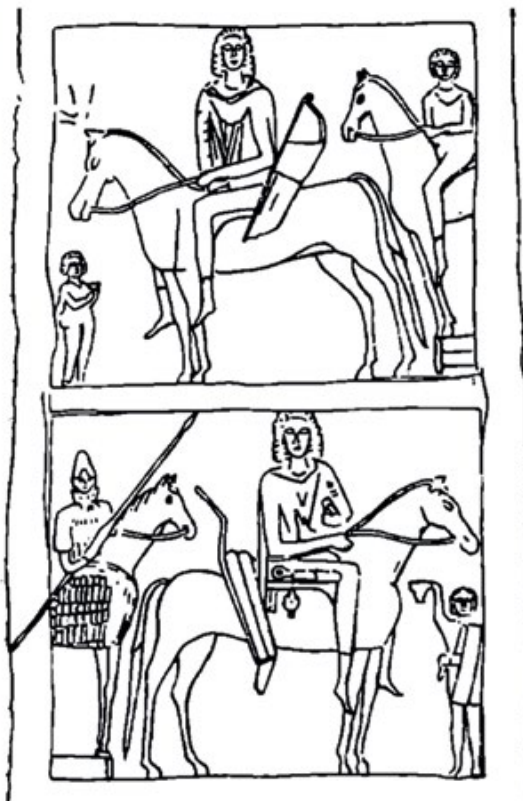
а

б

в

г

д

Мал. 14. Скульптурні зображення сарматів та боспорських вояків I–II ст. н.е.: (а) – теракотова фігурка катафракта з Пантікапею (за Ю. Віноградовим та В. Горнчаровським); (б) – рельєф Трифона, сина Андромена з Танаїса (за І. Засецькою); (в) – боспорський надгробок (© С. Шаменков); (г) – боспорський надгробок Афенія, сина Мени (за Ю. Десятчиковим); (д) – стела сарматського драконарія з Честера (© Wolfgang Sauber).

а

б

в

Мал. 15. Панчохи та ногавиці на скульптурі: (а, б) – боспорські статуєтки Мітри–Аттиса (за М. Вермасерном); (в) – парфянська бронзова статуя з Шамі (© Ninara).

навести деякі парфянські зразки широких роздільних ногавиць, які своїм виглядом та розташуванням складок дуже подібні на широкі зразки поясного одягу скіфів (Мал. 9). Це переконливо показано на парфянській бронзовій скульптурі з Шамі (віднайдена в провінції Хузестан, Іран) (її датування ускладнене і коливається в широких межах від II ст. до н.е.

до II ст. н.е.) (Мал. 15, в) (Curtis «A Parthian statuette» 64; «Parthian prince»). Цікаво, що скульптура дозволяє роздивитися кріплення ногавиць на широких лямках (Яценко *Костюм* 123, рис. 67, 68). Крім цієї скульптури, відомі ще кілька зображень широких ногавиць, які походять з Пальміри (Curtis «Parthian Belts» 320; Yatsenko 121; Яценко *Костюм* рис. 213).

Мал. 16. Художня реконструкція сармата I–II ст. н.е. Для реконструкції використано археологічний та іконографічний матеріал цього періоду і, зокрема, знахідки з території України (© С. Шаменков).

Декор та кольори поясного одягу сарматів

Згадані вище фрескові розписи скіфських та боспорських склепів (Мал. 12, в; 13, д–ж), демонструють досить широку кольорову гаму одягу сарматського періоду. На них ми можемо побачити поясний одяг червоного, чорного, сірого, синього та найбільш поширеного, охристого кольору. На деяких зображеннях поясний одяг прикрашений орнаментованими вертикальними смугами з зовнішнього боку холош, які, можливо, є ланцюжком із нашивних платівок.

Досить рідкісна знахідка численних залишків тканини з вишивкою походить з сарматського поховання Соколова Могила. Так, у районі колін було знайдено два шовкові фрагменти тканини, які описуються як підколінники: *«два фрагмента шелка репсовой структуры размерами 5*12 см, найденные в области колен. Они имеют трапецевидную форму, края их подогнуты. Окрашены в красный цвет отваром Марены красильной (Rubia tinctorum)»* (Ковпаненко 1986: 45, 46, 123). Також нижче були знайдені залишки тканини з вишивкою: *«Это был шелковый двухслойный репс, окрашенный средиземноморским пурпуром. Более плотный, чем ткань подколеников, он выдерживал тяжесть золотой вышивки подола, золотых бляшек и бус... характер узора отдельных её частей. Он состоял из нескольких горизонтальных полос разной ширины количество которых установить трудно. Сверху шла полоса так называемого сюжетного орнамента, ниже располагались полосы из пальметт, ромбов, завитков и т.д.»* (Ковпаненко 1986: 46–48, 116–118). Хоча з цих залишків лише два фрагменти репсової тканини, які були знайдені на колінах, відносилися до поясного одягу, а шовк розшитий золотом – до подолу плаття, але процитований фрагмент дає нам можливість уявити, які тканини використовувалися та як вони були декоровані.

Використовуючи віднайдені нами матеріали, ми спробували відтворити образ сарматського вояка I–II ст. н.е. (Мал. 16). Для реконструкції було використано археологічний та іконографічний матеріал і, зокрема, знахідки на території України: археологічний матеріал з поховання Червоний Маяк на Нижньому Дністрі та розписи зі склепів у Криму.

***

Завдяки комплексу джерел стає зрозумілим, що згаданий низкою античних авторів термін *«ἀναξίριδας»* (*анаксіриди*) у першу чергу стосується вузького типу поясного одягу, до якого можуть бути включені як вузькі штани, так і ногавиці чи панчохи. А тому ми вважаємо, що в наукових та освітніх публікаціях при описі поясного одягу скіфів та сарматів більш виважено і коректніше використовувати слова *штани* або *анаксіриди* в загальному розумінні, та *ногавиці* або *панчохи* у випадку конкретної згадки, чи зображення цього типу вбрання.

Аналізуючи низку зображувальних джерел, можна простежити два найбільш поширені типи поясного одягу причорноморських скіфів. Це обтислі вузькі штани або ногавиці чи панчохи та неширокі трубоподібні штани чи ногавиці, які часто зображаються незаправленими у взуття. Зрідка зустрічаються третій тип – широкі трубоподібні з тонкої тканини із бганками ногавиці або штани. У наступний, сарматський період були поширені так само обтислі та неширокі зразки поясного одягу, серед якого можуть бути як штани, так і ногавиці чи панчохи.

Нам невідомий крій штанів, які використовували скіфи та сармати, але, враховуючи все вищевикладене, вважаємо за доцільне наразі рекомендувати використовувати простий крій штанів з вузькими прямокутними холошами, між якими вшита ромбовидна ластовиця. Хоча звісно їхній крій міг бути і різноманітнішим, про що свідчать археологічні знахідки та зображувальні джерела.

Бібліографія

- «applique de sarcophage» (1). *Louvre site des collections*, collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010252762. Accessed 01 August 2023.
- «applique de sarcophage» (2). *Louvre site des collections*, collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010281911. Accessed 01 August 2023.
- Arrian. *Arriani Nicomediensis Scripta Minora*. Edited by R. Hercher and A. Eberhard. Leipzig: B.G. Teubneri, 1885. *Perseus Digital Library*, data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0074.tlg005.perseus-grc1:34.7. Accessed 01 August 2023.
- Beck, Ulrike, et al. «The invention of trousers and its likely affiliation with horseback riding and mobility: A case study of late 2nd millennium BC finds from Turfan in eastern Central Asia.» *Quaternary International*, vol. 348, 2014, pp. 224–235.
- Binghua, Wang, et al. *The Ancient Corpses of Xinjiang: The Peoples of Ancient Xinjiang and Their Culture*. China: CIP, 1999
- Brinkmann, Vinzenz, and Ulrike Koch-Brinkmann. «Der sog. ‚Paris‘ und der ‚Perserreiter‘ von der Athener Akropolis, ‚orientalische‘ Gewänder in der griechischen Skulptur zur Zeit der Perserkriege.» *Bunte Götter. Ausstellung und Schauwerkstatt. Eine Einführung, exhibition catalog University Göttingen*. Edited by Daniel Graepler, Göttingen, 2011, pp. 37–61. *Polychromy Research Project*, www.stiftung-archaeologie.de/poikilos001.pdf. Accessed 01 August 2023.
- Çekilmez, M. «Aydın Mesutlu Köyü'nden Terrakotta Figürinler.» *Cedrus*, №1, 2013, pp. 201-217. Academia, www.academia.edu/3876181/. Accessed 01 August 2023.
- Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique. Pour l'Année 1874*. St.-Petersbourg: Academie Imperiale, 1877. *UB Heidelberg Heidelberger historische Bestände*, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/crpetersbourg1877/. Accessed 01 August 2023.
- Compte rendu de la Commission Impériale Archéologique. Pour les Années 1878 et 1879. Atlas*. St.-Petersbourg: Academie Imperiale, 1881. *UB Heidelberg Heidelberger historische Bestände*, digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/crpetersbourg1881atlas/. Accessed 01 August 2023.
- Curtis, V.S. «A Parthian statuette from Susa and the bronze statue from Shami.» *Iran*, vol. 31, 1993, pp. 63–69.
- Curtis, V.S. «Parthian Belts and Belt Plaques.» *Iranica Antiqua*, vol. 36, 2001, pp. 299–327.
- «Dio Chrysostom — Discourse 36.» *LacusCurtius*, penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Dio_Chrysostom/Discourses/36*.html. Accessed 01 August 2023.
- Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum quae exstant omnia, editit apparatu critico instruxit J. de Arnim*. Berlin: Weidmann, 1893. *Perseus Digital Library*, data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0612.tlg001.perseus-grc1:19.7. Accessed 01 August 2023.
- Drinkler, Dagmar. «Tight-Fitting Clothes in Antiquity – Experimental Reconstruction.» *Archaeological Textiles Newsletter*, № 49, 2009, pp. 11–15.
- «Grosvenor Museums - Grabstein 3 Sarmate.» *Wikimedia Commons*, 13 July 2011, commons.wikimedia.org/wiki/File:Grosvenor_Museums_-_Grabstein_3_Sarmate.jpg. Accessed 01 August 2023.
- Herodotus. *The Persian Wars, Volume III: Books 5-7*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1922. *Sir Thomas Browne*, penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Herodotus/7B*.html. Accessed 01 August 2023.
- Himerius. *Himerii Sophistae quae reperiri potuerunt videlicet Eclogae e Photii Myriobiblo repetitae et *Declamationes e codicibus Augustanis, Oxoniensibus et Vaticanis tantum non omnes nunc primum in lucem prolatae. Accurate recensuit, emendauit, latina versione et commentario perpetuo illustravit denique Dissertationem de vita Himerii praemisit Gottlieb Wernsdorffius ...* Gottingae: apud Vandenhoeck et Ruprecht, 1790.
- Κρασανάκης, Αδαμάντιος. *Ιστορία Ενδυμασίας & Η ενδυμασία Μινωιτών*. Αγία Παρασκευή Αττικής: Η ΑΘΗΝΑ, 2016. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ (ΜΑΚΗΣ) Γ. ΚΡΑΣΑΝΑΚΗΣ, www.krassanakis.gr/minoan_costumes&history_ofclothing.pdf. Accessed 01 August 2023.

- «kantharos.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1864-1007-78. Accessed 01 August 2023.
- «kylix.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1873-0820-376. Accessed 01 August 2023.
- «Labbigliamento.» *Museo Archeologico dell'Alto Adigew*, www.iceman.it/labbigliamento/. Accessed 01 August 2023.
- Lissarrague, François. *L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*. Paris-Rome: Ed. la Découverte, Ecole française de Rome, 1990.
- Moskvin, A., et al. «3D Visualization of the 2400-Year-Old Garments of Salt Man 4 from Chehrābād, Iran.» *Ancient Textile Production from an Interdisciplinary Perspective. Interdisciplinary Contributions to Archaeology*. Springer Cham, 2022, pp. 319–338.
- «Parthian prince, from Sham-Izeh, Malamir, Iran, c.50 BC-AD 150 (cast bronze), Parthian School (250 BC-226 AD) National Museum of Iran, Tehran, Iran.» *Wikimedia Commons*. 22 March 2013. [commons.wikimedia.org/wiki/File:Parthian_prince,_from_Sham-Izeh,_Malamir,_Iran,_c.50_BC-AD_150_\(cast_bronze\),_Parthian_School_\(250_BC-226_AD\)_National_Museum_of_Iran,_Tehran,_Iran.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Parthian_prince,_from_Sham-Izeh,_Malamir,_Iran,_c.50_BC-AD_150_(cast_bronze),_Parthian_School_(250_BC-226_AD)_National_Museum_of_Iran,_Tehran,_Iran.jpg). Accessed 01 August 2023.
- Piotrovsky, B., et al. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century B.C.* Leningrad: Aurora, 1986.
- «plate.» *British Museum*, www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-59. Accessed 01 August 2023.
- Pollucis, Julii. *Onomasticum Graece & Latine*. Amstelaedami: Ex officina Wetsteniana, 1706.
- «Polychromy Research Project – Reconstructions.» *Polychromy Research Project*, www.stiftung-archaeologie.de/reconstructionen.html. Accessed 01 August 2023.
- «Poutre peinte (a).» *ACHEMENET*, www.achemenet.com/en/item/?/3046211. Accessed 01 August 2023.
- «Poutre peinte (b).» *ACHEMENET*, www.achemenet.com/en/item/?/3046237. Accessed 01 August 2023.
- «Reconstruction of an archer.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/profzucker/52401776732/. Accessed 01 August 2023.
- «Saka tribute-bearers, Apadana staircase 12.» *Wikimedia Commons*, 15 October 2023, commons.wikimedia.org/wiki/File:Saka_tribute-bearers,_Apadana_staircase_12.jpg. Accessed 31 October 2023.
- Schlumbaum, A., et al. «Ancient DNA, a Neolithic legging from the Swiss Alps and the early history of goat.» *Journal of Archaeological Science*, vol. 37, iss. 6, 2010, pp. 1247–1251.
- Sümmerer, L. «Duvar resimleri.» *Tatarlı renklerin dönüşüümünde*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, pp. 120-185.
- «Tatarlı.» *Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık*, art.ykykultur.com.tr/exhibitions/tatarli. Accessed 01 August 2023.
- «Terracotta Attic gilded polychrome hydria.» *Flickr*, www.flickr.com/photos/jag_jaf_travel/26738428861. Accessed 01 August 2023.
- «The Subeixi Site and Cemeteries in Shanshan County, Xinjiang.» *Chinese Archaeology*, vol. 3, iss. 1, 2003, pp. 135–142.
- Vermaseren, M.J. *Corpus Inscriptionum Et Monumentorum Religionis Mithriacae*. Springer Dordrecht, 1956.
- Wagner, M. «The invention of twill tapestry points to Central Asia: Archaeological record of multiple textile techniques used to make the woollen outfit of a ca. 3000-year-old horse rider from Turfan, China.» *Archaeological Research in Asia*, vol. 29, 2022, 100344.
- Wheeler, A.L. *Ovid Tristia Ex Ponto*. London: William Heinemann Ltd., 1939.
- Yatsenko, S. «Some Notes on Parthian costume studies.» *Parthica*, vol. 15, 2013, pp. 117–125.
- Алексеев, А.Ю., и др. *Чертомлык: скифский царский курган IV века до н.э.* Киев: Наукова думка, 1991.

- Алексеев, А.Ю. *Золото скифских царей из собрания Эрмитажа*. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2012.
- Альберти, Л.-Б. *Десять книг о зодчестве: В двух томах*. Т. 2. Москва: Издательство Всесоюзной академии архитектуры, 1937.
- Анохин, В.А. «Монеты скифского царя Атея.» *Нумизматика и сфрагистика*, №2, 1965, с. 3–15.
- Бабенко, Л.И. «Об интерпретации изображений на щитках бронзовых перстней из Бельского городища.» *Археологія і давня історія України*, вип. 2 (15), 2015, с. 11–22.
- Безсонова, С.С., та Д.С. Раєвський. «Золота пластина із Сахнівки.» *Археологія*, №21, 1977, с. 39–50.
- Бидзиля, В.И., и С.В. Полин. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: ИД Скиф, 2012.
- Булава, Л.А. «К атрибуции золотого колпачка из Курджипского кургана.» *Советская археология*, №1, 1987, с. 254–257.
- Бунятян, К.П., та О.Є. Фіалко. «Скіфський курган з розмальованим саркофагом.» *Археологія*, № 3, 2009, с. 55–70.
- Виноградов, Ю.А., и В.А. Горончаровский. *Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. — середина III в. н. э.)*. Санкт-Петербург: Из-во СПб. ГУ, Нестор-История, 2009.
- Геродот. *Исторії в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка, 1993.
- Геродот. *История в девяти книгах*. Ленинград: Наука, 1972.
- Дворниченко, В.В., и Г.А. Федоров-Давыдов. «Серебряные фалары из сарматского погребения могильника Кривая Лука IX Астраханской области.» *Краткие сообщения Института археологии*, №168, 1981, с. 100–105.
- Дворниченко, В.В., и Г.А. Федоров-Давыдов. «Сарматское погребение скептуха I в. н.э. у с. Косика Астраханской области.» *Вестник древней истории*, № 3 (206), 1993, с. 141–179.
- Десятчиков, Ю.М. «Катафрактарий на надгробии Афения.» *Советская археология*, №4, 1972, с. 68–77.
- Засецкая, И.П. ред. *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения академика Бориса Борисовича Пиотровского*. Санкт-Петербург, Азов: издательство Азовского музея-заповедника, 2008.
- Иванчик, А. «Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики?» *Вестник древней истории*, №3, 2002, с. 33–54.
- Иванчик, А. «Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики?» *Вестник древней истории*, №4, 2002, с. 23–42.
- Клочко Л.С. «Поясная одежда у населения Скифии.» *Древности скифской эпохи*, Москва: ИА РАН, 2006, с.100–118.
- Клочко, Л.С. «Вбрання скіфських амазонок.» *Археологія і давня історія України*, вип. 4, Київ: ІА НАН України, 2010, с. 69–78.
- Клочко, Л.С. «Золота етнографія Скіфії (верхній фриз пекторалі з кургану Товста Могила).» *Народна творчість та етнологія*, № 1, 2012, с. 51–60.
- Клочко, Л.С. «Образы скіфів на «шоломі» з кургану Передерієва могила.» *Сходознавство*, №82, 2018, с.100–124.
- Ковпаненко, Г.Т. «Сарматское погребение в Соколовой Могиле: предварительная публикация.» *Скифия и Кавказ*. Ред. А.Н. Тереножкин, Киев: Наукова думка, 1980, с. 168–183.
- Ковпаненко, Г.Т. *Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, 1986.
- Латышев, В.В. «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Часть первая. Греческие писатели (продолжение).» *Вестник древней истории*, №2 (20), 1947, с. 249–332.
- Ліфантій, О. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII–III ст. до н. е.* Дис. канд. іст. наук, Інститут археології НАН України, Київ, 2018.
- Манцевич, А.П. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство, 1987.
- Мордвинцева, В., и Н. Хабарова. *Древнее золото Поволжья из фондов Волгоградского краеведческого музея*. Симферополь: Универсум, 2006.

- Моруженко А.О. «Скіфський курган Передерієва Могила.» *Археологія*, №4, 1992, с. 67–75.
- Ольховский, В.С., и Г.Л. Евдокимов. *Скифские изваяния VII–III вв. до н.э.* Москва: Ин-т археологии РАН; Ин-т археологии АН Украины, 1994.
- Отрощенко, В.В. «Геррос Мозолевського.» *Археологія і давня історія України*. Ред. С.А. Скорий, Вип. 2, 2016, с. 152–154.
- Палій, Олександр. *Історія України*. Київ: К.І.С., 2017.
- Перевалов, С.М. *Тактические трактаты Флавия Арриана: Тактическое искусство; Диспозиция против аланов*. Москва: Памятники исторической мысли, 2010.
- Полосьмак, Н.В. *Всадники Укока*. Новосибирск: ИНФОЛИО, 2001.
- Полосьмак, Н.В., и Л.Л. Баркова. *Костюм и текстиль пазырыкцев Алтая (IV–III вв. до н.э.)*. Новосибирск: ИНФОЛИО, 2005.
- Прохорова, Т.А., и В.К. Гугуев. «Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника.» *Советская Археология*, №1, 1992, с. 142–161.
- Раевский, Д.С. «Куль-обские лучники.» *Советская Археология*, №3, 1981, с. 44–51.
- Рябова В.О. «Культурні посудини Скіфії.» *Золото степу. Археологія України*. Упор. П.П. Толочко та В.Ю. Мурзін, Київ; Шлезвіг: Акад. наук України, Інститут археології, Археологічний земельний музей Університету Крістіана–Альбрехта, 1991, с. 153–156.
- Ростовцев М.И. *Античная декоративная живопись на юге России. Описание и исследование памятников*. Санкт-Петербург: издание Императорской Археологической комиссии, 1914.
- Ростовцев М.И. *Античная декоративная живопись на юге России. Атлас*. Санкт-Петербург: издание Императорской Археологической комиссии, 1913.
- Садако, Като. «Штаны из погребения в кургане 1 могильника Ак-Алаха 1.» *Стережущие золото грифы (Ак-алахинские курганы)*. Ред. Н.В. Полосьмак, Новосибирск: Наука, 1994, с. 111–114.
- Симоненко, А.В. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009.
- Скорий, С., и Р. Зимовец. *Скифские древности Крыма. Материалы одной коллекции*. Киев: Видавець Олег Філюк, 2014.
- Студенецкая, Е. *Одежда народов Северного Кавказа XVIII–XX вв.* Москва: Наука, 1989.
- Толочко, П.П., і В.Ю. Мурзін, упор. *Золото степу. Археологія України*. Київ; Шлезвіг: Акад. наук України, Інститут археології, Археологічний земельний музей Університету Крістіана–Альбрехта, 1991.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Т.4, Москва: Прогресс, 1987.
- Федосеев, Н. «Куль-Оба: погребальный комплекс боспорских царей. Скифское или фракийское влияние.» *Элита Боспора и элитарная культура. Материалы международного Круглого стола ноябрь 22-25 2016*. Ред. В.Ю. Зуев и В.А. Хршановский, Санкт-Петербург: ПАЛА-ЦЦО, 2016, с. 215–223.
- Черненко, Е.В. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка, 1981.
- Яценко, С. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*. Москва: Восточная литература, 2006.
- Яценко, С. «Несколько композиций со скифскими персонажами в греко-римской и скифской торевтике IV – начала III вв. до н.э.» *Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Причерноморья*, № 12, 2020, с. 369–402.

Сергій Шаменков

Шкіряні каптани з лосиної шкіри у гардеробі української шляхти та козацької старшини

Ключові слова: *одяг, лосина шкіра, українська шляхта, козацька старшина, XVI ст., XVII ст.*

Стаття присвячена питанню поширення шкіряних каптанів-колетів з лосиної шкіри («скури лосее», «лосина шкіра») серед українського мілітарного прошарку XVI–XVII ст. Аналіз джерел вказує на значне поширення цього типу захисту принаймні в останній чверті XVI ст. та його актуальність аж до кінця XVII ст. Відмічено широке застосування їх кавалеристами, що цілком вписується в європейську мілітарну традицію епохи.

Serhii Shamenkov

Leather kaftans (buff-coats) made of elk skin in the wardrobe of the Ukrainian nobility and Cossack officers

Keywords: *clothing, elk skin, Ukrainian nobility, Cossack officers, 16th century, 17th century.*

The article is devoted to the issue of the spread of leather kaftans-jerkins made of elk skin among the Ukrainian military establishment of the 16th – 17th centuries. Analysis of the sources indicates a significant spread of this type of garment at least in the last quarter of the 16th century and its relevance until the end of the 17th century. Their common use by cavalrymen was noted, which fully fits into the European military tradition of the era.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Звернувшись до теми шкіряного захисту вояків в XVI–XVII ст., ми вимушені констатувати досить поверхневий інтерес науковців до цієї теми, що призвело до невеликої кількості доступних нам публікацій (Blackmore 18–23, Dowen 157–173). Це дивно з огляду на надзвичайну популярність цього типу захисту у кавалеристів та піхотних вояків багатьох націй Європи.

Досить часто каптани-колеті виготовлялися з лосиної шкіри характерного жовтуватого кольору (хоча також використовувалися шкіра великої рогатої худоби), яка за рахунок особливої вичинки, незважаючи на досить товстий шар шкіри, була відносно гнучкою і одночасно непогано захищала від ударів холодною зброєю та цілком могла захистити свого носія від рикошетних мушкетних пострілів (May et al. 1949–1956). Досить цікавою в ракурсі їхніх захисних властивостей є згадка надійного захисту, який шкіряні колеті давали від стріл американських індіанців під час сутичок Пекотської війни – збройного конфлікту 1636–1638 рр. між племенем пекотів і союзом британських колоністів (Dowen 161–162).

Загалом легкість, відносна простота виготовлення, гарний захист від шабельних ударів та стріл створює образ ідеального захисту для степового фронтиру Європи. Але чи були шкіряні каптани відомі, чи використовувалися вони українською шляхтою та козацькими кіннотниками та що взагалі нам відомо про поширення шкіряних каптанів на наших теренах? Введення у науковий обіг нових писемних джерел потроху проливає світло на цю ситуацію. Так, завдяки публікації в 2014 році низки актових книг волинських гродських і земських судів XVI ст., ми змогли значно розширити своє бачення повсякденного людського побуту Волині XVI ст., в тому числі і щодо каптанів з лосиної шкіри.

Так, 28 травня 1571 р. була записана скарга Адама Мадярського до володимирського замкового уряду на князя Андрія Михайловича Курбського щодо захоплення ним міста Сомін, що містила перелік матеріальних втрат міщан. Серед перелічених речей нерідко зустрічається одяг із лосиної шкіри: «Пана Никодима Дека збито с коня белого яблыкобитого збела, важъности золотых двадцат, а з него знято скорку лосою, жупицу из кнаѳликами сребръными великими важности золотых двадцат» (Безпалько та ін. 167),

«Зас пана Станислава Лишъку збито с коня белого, важности золотых двадцат и чотыри, которого взято нод нимъ; с него злуплено жуницу лосою с кныбликами сребраными, важности золотых двадцат и два» (Безпалько та ін. 168), «Сенка Резника збито с коня мышастого, важности золотых десет, которого под ним взято, злуплено з него каѳтан, новолочованыи барханом чорънымъ, важности золотых чтыри, и скурку лосою с него взято, важности золотых осмъ» (Безпалько та ін. 168), «Андрушкови Ковалеви отнято ручницу добрую губчастую, важности таляровъ два и задано ему ран две синих: одну за плечима над лопатками, а другую нижеи лопатокъ; с него здарто каѳтан, // лосою скоркою новолоченыи, важности золотыхъ осмъ» (Безпалько та ін. 168), «У Матыса Беды отнято ручницу добрую губчастую, важности золотых три, з него злуплено дылею (!) блакитную люнскую с петлицами чиръвоными, важности золотых шестъ и каѳтаник, лосою скоркою новолоченыи, важности золотых шест» (Безпалько та ін. 168), «Кришътоѳа Боровского збито с коня белого, важности золотых двадцатъ, которого взято нод ним ис седлом турецкимъ; а с него знято однорядокъ чорныи влоскии, важности золотых десетъ и каѳтан, новолочоныи лосою скоркою, важности золотых осмъ» (Безпалько та ін. 168, 169), «От Панаса отнято ручницу, важности золотых два, с пороховницею и сокирку за грошеи дванадцат, скуру лосою з него злуплено, важъности золотых шестъ» (Безпалько та ін. 169).

Ще одна скарга зі згадками одягу з лосиної шкіри датована 10 червня 1587 р. Її склав луцький підкоморій Ян Харлинський до володимирського гродського уряду на слуг князя Василя-Костянтина Острозького, які напали на його мяеток Жуковець, побили слуг та відібрали у них одяг, перелік якого подається: «У Яна Шадурского на тот же час злупили делию чирвоную валюндишовую, которая коштовала нят конъ гршеи, у скури лосее на нем оторвали кгузиков сем срибрьныхъ, которие коштовали таляр» (Безпалько та ін. 425), «У Адама Рибальтовского в тотъ же час взяли ручницу, за три золотых купленую, шаблю, за нолковы гршеи купленую, каѳтаник лосее скури, бакгазию подшитыи з баволною, за чотыри золотыи справленыи» (Безпалько та ін. 426). Досить показово, що лише у цих двох скаргах

б

Мал. 1. (а) – Художня реконструкція образу полковника Чернігівського полку Мартина Небаби, 1651 р. (© С. Шаменков); (б) – зображення Мартина Небаби зі щоденника А. ван Вестерфельда (за Ю. Мициком та Б. Березенком).

ми нарахували дев'ять шкіряних строїв, і вони належали жителям невеликого містечка та приватної садиби. Це може вказувати на значно більшу кількість згадок, які ми можемо віднайти в майбутньому в ще неопублікованих актових документах.

Наступна згадка стосується вже середини XVII ст., а саме битви під Лоевом 1651 р., де загинув козацький полковник Мартин Небаба. До нас дійшов посмертний опис полковника, де серед іншого одягу згадується каптан з лосиної шкіри: «На Небабі жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзями й таким же шнурком» (Грушевський 322). Крім того, до нашого часу дійшов портрет М. Небаби із щоденника Абрагама ван Вестерфельда, де цей лосиний каптан детально промальований, має властивий такому виробу жовтуватий колір поверхні, описані золоті гудзики та жовті шовкові нашивки (Мал. 1, б)

(Мицик та Березенко 3–4; Шаменков 11). На основі цього малюнку нами була виконана художня реконструкція образу полковника Чернігівського полку Мартина Небаби та наше бачення його каптану з лосиної шкіри (Мал. 1, а) (Шаменков 33).

Подібний одяг ми можемо віднайти серед речей ще одного представника козацької старшини. Так, у реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича 1690 р. можна знайти: «кожан лосиною длина 2 аршина без четверти, на рукавах по 9 гапλικов серебряныхъ» та «кофтанъ лосиною подпушенъ передъ да рукава оберью красной» («Опись движимого имущества» 1140).

Згадки шкіряних курток з лосиної шкіри зустрічаються і в польських джерелах, де вони фігурують як «*łosia skora*» та «*kolet z skóry łosiej*». Наприклад, нотатки Я. Пассека середини XVII ст. містять цікавий фрагмент, з якого стає зрозуміло, як само носили такі каптани. Так, з

нього можна зрозуміти, що *łosia skora* була одягнена під панцир, і куля пробила спочатку панцир, потім шкіряний колет та дісталася одягу під ним: «*kule wylecą, kiedy uczynią deszcz ognisty i przez pancierz, i przez łosią skórę, i przez wszystkie vestimenta (suknie)*» (Jan Chryzostom z Gosławic Pasek: *Pamiętniki* 515). Ще одну згадку каптана-колету з лосиної шкіри можна віднайти у поемі Коховського «Fraszki»: «*Gdy na się wdziejesz kolet, kolet z skóry łosiej*» (Gloger 56).

Надзвичайно важливим для нас є визначення значення слова *skóra*, в чому нам може допомогти дисертація Йовіти Журавської-Часцевської, яка присвячена історичним специфічним назвам виробів зі шкіри. З неї ми знаємо, що це слово могло означати не тільки шкіру в широкому сенсі, але й шкіряний одяг: «*kurtka, płaszcz z wyprawionej skóry zwierzęcia*» (Żurawska-Chaszczewska 299). В іншому словнику старовинних висловів можна знайти значення слова *kolet*, що означає жовнірську куртку та відразу

пов'язує його зі шкіряним одягом: «*kolet – kurtka żołnierska, kolet z łosiej skóry*» (Brückner 245).

Таким чином, ми можемо із впевненістю стверджувати, що записи в актових документах та літературних творах – *łosia skora*, *скури лосее*, *лосина шкіра* означають не якусь накинуту звірину шкуру, а саме захисний, пошитий каптан з лосиної шкіри жовтуватого кольору. Незважаючи на невелику кількість актових документів, нам вдалося віднайти одинадцять згадок щодо використання українськими міщанами та шляхтою в XVI ст. та козацькою старшиною в XVII ст. каптанів з лосиної шкіри. Більшість із власників цього одягу, судячи з актів та соціального становища, були вершниками. Питання крою таких каптанів та еволюційного зв'язку з західноєвропейськими шкіряними колетами все ще залишається для нас невирішеним. Але ми сподіваємося з часом, отримавши нові дання, вирішити цю проблему.

Бібліографія

- Blackmore, David. *Arms & Armour of the English Civil Wars*. London: Trustees of the Royal Armouries, 1990.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927.
- Down, Keith. «The Seventeenth Century Buff Coat.» *Journal of the Arms and Armour Society*, XXI (5), 2015, pp. 157–188.
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia staropolska ilustrowana Warszawa. T. 3*, Warszawa: P. Laskauera i W. Babickiego, 1902.
- Jan Chryzostom z Gosławic Pasek: *Pamiętniki*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1929.
- May, B., et al. «Ballistic protective properties of material representative of English civil war buff-coats and clothing.» *International Journal of Legal Medicine*, №134, 2020, pp. 1949–1956.
- Żurawska-Chaszczewska, Jowita. *Słownictwo rzemiosł skórzanych w polszczyźnie historycznej*. Praca doktorska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznan, 2010. AMUR Angular, repozytorium.amu.edu.pl/items/30659c4a-cabf-48a5-bd2f-7f342cad40d2. Accessed 1 August 2023.
- Безпалько, Владислав, та ін., упор. *Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск 1. Волинь XVI ст.* Київ: Фенікс, 2014.
- Грушевський, Михайло. *Історія України-Руси*. Том 9, половина 1, Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957.
- Мицик, Юрій та Богдан Березенко. «Унікальний портрет полковника Мартина Небаби.» *Сіверянський літопис*, № 4-6, 2013, с. 3–4.
- «Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.» *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*. Том 8, Санкт-Петербург, 1884, с. 949–1204.
- Шаменков, Сергій. «Одяг, військове спорядження та зовнішній вигляд козацької старшини середини – другої половини XVII ст.» *Стрій*, №2 (ч. 2), 2020, с. 9–42.

Сергій Шаменков

Гвардійська рота Кардинала «Gardes du Cardinal». Одяг і озброєння у 20–30-ті рр. XVII ст.

Ключові слова: *кардинал Рішельє, гвардійська рота кардинала, мушкетери, одяг, озброєння, XVII ст.*

На підставі комплексу письмових і зображувальних джерел досліджено питання зовнішнього вигляду гвардійців роти «Compagnie des Gardes» – особистої охорони кардинала Рішельє. Розглянуто зовнішній вигляд найбільш характерного предмету їх гардеробу – плаща «casaque», інших елементів вбрання та озброєння гвардійців. На основі представлених матеріалів було створено художні реконструкції зовнішнього вигляду гвардійців кардинала 20–30-х рр. XVII ст.

Serhii Shamenkov

Cardinal's Guard Company «Gardes du Cardinal». Clothing and equipment in 1620–1630s.

Keywords: *Cardinal Richelieu, Cardinal Guards Company, musketeers, clothing, weapons, 17th century.*

Based on a complex of written and pictorial sources, the question of the appearance of the musketeers of the «Compagnie des Gardes» – the personal guard of Cardinal Richelieu – was investigated. The appearance of the most characteristic item of the guardsmen`s wardrobe – the «casaque» cloak – and other elements of the guardsmen`s attire and weapons are reviewed. On the basis of the presented materials, artistic images of the appearance of the Cardinal Guards of the 1620–1630s were created.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Коли ми говоримо про мушкетерів короля, підсвідомо майже відразу згадуємо образи їхніх супротивників – гвардійців кардинала. Тому на продовження наших попередніх публікацій про королівських мушкетерів «Maison du Roi» (Шаменков «Одяг та спорядження», Шаменков «Графічна реконструкція мушкетера») логічно розповісти і про цю формацію.

Створені кінематографом і театром образи «гвардійців кардинала» багато у чому комічні та умовні, адже художні постановки, як правило, не ставлять перед собою за мету сумлінне відтворення костюму епохи. Глядачам демонструють персонажів «гвардійців кардинала» в дивних строях чорного кольору, іноді без пурпонів, просто у сорочках, або комплектах із чорної шкіри, поверх яких деколи одягнені червоні плащі з хрестами різних форм та кольорів. Як правило, гвардійців кардинала зображають надзвичайно слабкими фехтувальниками, з якими мушкетери короля досить легко розправляються. На жаль, саме такий комедійний образ гвардійців кардинала де Рішельє став загальноприйнятим, але насправді вони були вправними воювачами, одними із кращих фехтувальників королівства, принаймні не гіршими за своїх колег із роти «Maison du Roi».

Ще одне дещо хибне уявлення про гвардійців кардинала, яке було створено як творами А. Дюма, так і наступними їх екранізаціями, стосується їхнього ніби одвічного та непримирного конфлікту з мушкетерами короля. Насправді не існувало особливого антагонізму між цими формаціями. Обидві служили Франції, несли службу в охороні своїх патронів, супроводжуючи їх і в мирний час, і в час військових компаній, де обидві роти мали можливість відзначитися на полі бою. При цьому слід зазначити, що гвардійці кардинала «Compagnie des Gardes», не виконували поліцейських функцій, не патрулювали вулиці та не слідкували за виконанням едиктів. Головна функція цього гвардійського підрозділу полягала в охороні кардинала. І оскільки кардинал ставив високі вимоги до своїх людей, дисципліна гвардійців була залізною. У гвардійську роту кардинала, як і в роту мушкетерів короля, відбирали лише найкращих. Спочатку їх було 12, згодом 50, а пізніше чисельність підрозділу зростає ще більше. Також слід відмітити факт, що власне гвардійською ротою

кардинала називалася лише кінна рота. Крім неї, Рішельє мав і інші підрозділи, які також несли службу при його особі («Les Gardes»).

Підрозділ для охорони кардинала Рішельє – «Compagnie des Gardes», було створено у 1626 р. (Deloche 366). Після невдалого замаху виникла потреба в особистій охороні для кардинала Рішельє, який дивом залишився живим після спроби заколоту маркіза де Шале. Дізнавшись про те, що проти королівського міністра планується черговий замах, Людовік XIII виділив для організації його безпеки 50 кінних аркебузирів, а кардинал, зі свого боку, найняв ще 30 гвардійців. Платив кардинал щедро та регулярно, спорядження та одяг його гвардійців завжди були кращого ґатунку, що було важливим дратуючим фактором для мушкетерів короля. У кінну роту кардинала набирали ретельно перевірених людей за рекомендацією осіб, які були добре знайомі Рішельє. Звісно, між мушкетерами короля та кардинала було суперництво, яке іноді переростало в сутички та дуелі, так, як це було прийнято серед французьких дворян та військових. І якщо король заохочував таку поведінку, то кардинал відносився до цього суворіше, і хоча іноді дивився на дуелі крізь пальці, але загалом Рішельє їх засуджував. Щоб не накликати гнів свого патрона і не залишитися без такого вигідного та почесного місця служби, гвардійці кардинала ймовірно і намагалися уникати зайвих зіткнень з мушкетерами короля, що стало основою легенди про їхнє нібито боягузтво. Крім того, у гвардійців кардинала просто не було часу на пригоди, як у мушкетерів короля, бо вони майже весь час були на службі.

Умови цієї служби були доволі суворими. Гвардійці повинні були постійно перебувати біля кардинала у всеозброєнні, зі шпагами, пістолетами та мушкетонами: «*a lépée, les pistolets, et le mousqueton... elle porte, mais à cheval seulement, le pot et la cuirasse*» (Deloche 381). «Compagnie des Gardes» кардинала була відома усьому Парижу, без них Рішельє не виходив на вулицю, і ніхто ніколи не бачив, щоб його карета чи його носилки проїжджали без цього імпозантного супроводу озброєних гвардійців (Deloche 383). Згідно зі статутом, зміна вартових у резиденції, де перебуває кардинал, відбувалася кожну годину. Щодня в резиденції кардинала повинно було чергувати шістдесят охоронців. Перед покоями кардинала

розташовувалося п'ять варт, і на кожній із них вартовий мав стояти прямо, із зарядженим пістолетом, у червоному плащі «*casaque*» з хрестом, під яким була кіраса: «*le pistolet bandé, amorcé et le chien abattu caché sous la casaque écarlate*». Мушкети при цьому залишалися у стелажі караульного приміщення, звідки в разі тривоги їх можна було забрати. Вартові нікого не пропускали до кардинала без спеціального наказу. У перервах між караулами вартові мали можливість відпочивати, вести розмови та грати в єдину дозволена для них гру – шахи. Якщо кардинал виходив з резиденції, гвардійці сідали на коней та супроводжували карету його преосвященства, яку оточували з усіх боків. У кожній резиденції Рішельє для капітана та лейтенанта гвардійців відводилася спеціальна кімната, яка дозволяла їм постійно спостерігати за приміщенням. Капітан пильнував за дверима та в будь-яку мить був готовий до захисту свого патрона (Deloche 381). Тільки будучи в Луврі, кардинал був зобов'язаний залишати свою охорону за брамою палацу.

Щоранку перед резиденцією кардинала відбувалася зміна варти, церемонія якої була подібною до церемонії зміни варти королівських мушкетерів. Гвардійці кардинала стояли при вході у будинок, тримаючи мушкети на форкетах, з запаленими гнотами, з кулями у ротах, готові до дій. Зранку перед палацом кардинала відбувався огляд пішого підрозділу мушкетерів, що також служили кардиналу. (Deloche 388). «*Рота з барабанщиком на чолі йшла в належному порядку з точністю рухів, мушкет на лівому плечі, ліва рука лежала на прикладі мушкета, сильно натискаючи, так щоб мушкет стояв високо, гніт тримали у лівій руці між пальцями, у правиці – довгу дерев'яну тростину-форкет, що закінчується залізним наконечником, з точеною бронзовою виделкою, що несе біля основи рельєфну накладку з гербом кардинала, довга валлонська шпага, що звисає з портупей, б'є по лівому стегну, праворуч на поясі звисає згорток гноту*» (Deloche 389). Оскільки кінна рота «*Compagnie des Gardes*» була призначена виключно для охорони особи кардинала, супроводжувала його та займала внутрішню частину його будинку, охорона зовнішнього периметру покладалася на 100 мушкетерів-піхотинців.

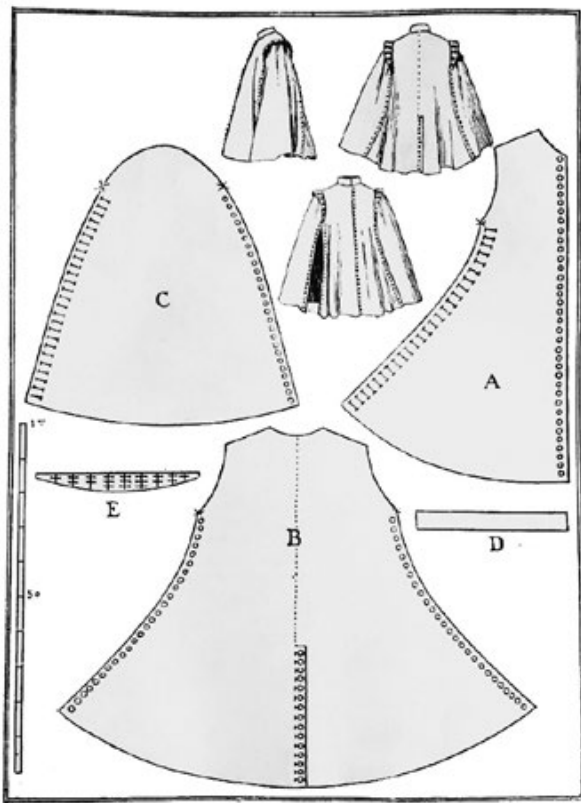
Історичні документи дозволяють нам дізнатися деякі деталі щодо штату роти, її чисельність

та обсяг витрат на утримання. Так, завдяки розрахунку платні 1626 р. ми знаємо, що рота складалася з капітана, лейтенанта, прапорщика, двох інтендантів («*maréchaux des logis*»), чотирьох бригадирів та 98 гвардійців, усього 107 осіб, яким було виплачено 1044 ліври (Deloche 402). А записи 1639 р. дозволяють оцінити обсяг коштів, необхідних на утримання загону. Наведемо фрагмент одного з них: «*Звичайні витрати на оплату двох рот за грудень. На роту кінної охорони – сума у чотири тисячі дев'ятсот сімдесят дев'ять ліврів три сольє чотири деньє на місяць на 98 осіб включно з офіцерами, лейтенанта de Manse. У роті мушкетерів дві тисячі чотириста вісімдесят шість ліврів на 101 людину, включно з офіцерами згідно з розписом капітана de Savoys*» (Deloche 535).

Уніформа та одяг гвардійської роти в історичних джерелах

Гвардійці роти Рішельє мали власну уніформу – червоний плащ «*casaque*», який носили навстіж або застібати на гудзики, і який у загальних рисах був подібний до плаща мушкетерів «*Maison du Roi*». Плащ гвардійців кардинала також кроївся з чотирьох клинів і за описом 1642 р. описувався як багато розшитий золотом, сріблом та шовком: «*casaque écarlate, en broderie d'or, d'argent et de soie*» (Deloche 381; Banne 340). На жаль, з цього опису не зрозумілі деталі його декору, але ми припускаємо, що в цей час плащ обшивався по краю галуном. Також незрозуміло, кому саме належав плащ із опису, ймовірно, це міг бути офіцер роти. Цікаво відмітити, що згадане раніше слово «*écarlate*» може означати, окрім власне червоного кольору, ще й матеріал «*шкарлат*» – червону, якісного ґатунку тонку вовняну тканину.

На секціях плаща «*casaque*» нашивався білий невеликий грецький хрест, який чітко простежується на всіх автентичних зображеннях, і який виготовлявся з шовку чи галуна: «*Richelieu imita l'exemple du Roy et dota ses Gardes d'une casaque a sa livree, rouge a croix et galons d'argent d'un dessin plus simple*» (Martin 15). Треба зауважити, що білі хрести розміщувалися на одязі при Рішельє і раніше: «*Richelieu, surintendant de la maison de la Reine, en 1619, habille les gardes de cette princesse de mandilles noires avec croix blanches*» (D'Avenel 86,87).

Мал. 1. Варіант крою плащу «*casaque*» із книги М. Леруара «*Histoire du Costume*».

У статті, присвяченій мушкетерам короля (Шаменков «Одяг та спорядження» 40,41), ми розглядали питання можливого варіанту крою плащів «*casaque*», і судячи з відомих нам зображень, крій плащів гвардійців кардинала був близьким до вовняного плаща 1620–1630-х рр. з Німецького національного музею (нім. Germanische Nationalmuseum) у Нюрнберзі («Umhang (T549)»). Варіант крою плаща такого типу опубліковано у книзі М. Леруара «*Histoire du Costume*» (Мал. 1) (Leloir 21).

Подібні плащі показані на зображеннях гвардійців Рішельє на художніх панелях з зібрання муніципального музею в Рішельє (фр. Musée de Richelieu), які були створені невідомим художником приблизно 1640 р. Зокрема, на картині «Le Cardinal de Richelieu recevant la soumission des consuls et du corps de ville de Montauban en présence du duc de Montmorency, du marquis d'Effiat et du vicomte d'Arpajoux, 21 août 1629» (інв. номер MV 612) (Мал. 2, а) («Le Cardinal de Richelieu»; «Reddition de la ville de Montauban») ми можемо побачити колону кінних гвардійців у червоних плащах з білими хрестами, без

галунів, з жовтими або позолоченими гудзиками. З іншого одягу можна розгледіти сині та червоні штани, а шляпи на зображеннях гвардійців показані з білим та червоним пір'ям. На тому ж зображенні попереду гвардійців показано сурмача у червоному одязі.

Значно детальніше сурмача гвардійської роти кардинала показано на панелі, що зображує військову компанію 1629 р. «Prise de Privas, 28 mai 1629» (інв. номер MV 610) («Prise de Privas»). Сурмач одягнений у червону ліврею, яку зазвичай носили музиканти в кавалерії, обшиту по швах та по низу пол нешироким золотим галуном, з довгими декоративними рукавами, обшитими горизонтальними галунами. Можна припустити, що спереду лівреї також був нашитий білий хрест. До сурми прикріплено червону фламу, на якій видно якийсь малюнок, вірогідно особистий герб кардинала. Також можна розгледіти неширокі штани сіро-синього кольору та чобіт кольору натуральної шкіри, а також червоний рукав куртки.

Ще одне зображення кінного гвардійця кардинала можна знайти на панелі, що зображує осади Ларошелі «Siège de La Rochelle, du 10 août 1627 au 28 octobre 1628» (інв. номер MV 608) («Siège de La Rochelle»). Показаний червоний плащ з білим хрестом, по краю якого видно білу смугу. Вочевидь, таким чином художник намагався передати обшитий галуном край. Гвардієць має штани синього кольору, а його капелюх зображено чорним.

З інших ілюстративних джерел можна відмітити гравюри авторства Пітера Пікарта «Portrait de Louis XIII, à cheval, en armure, tenant à la main une épée et galopant vers la gauche» (Мал. 2, б) («Portrait de Louis XIII»), що зберігається в Національній бібліотеці Франції, та Ніколя Кошена «The entry of the Duke d'Enghien into Philipsburg» (інв. номер Р 5203), що зберігається в Шотландській національній галереї сучасного мистецтва в Единбурзі (анг. Scottish National Gallery Of Modern Art) (Мал. 2, в) («The entry of the Duke d'Enghien»). На них зображені французькі кавалеристи з характерними плащами та нашитими на них грецькими хрестами, без лілій та флам, що наводить нас на думку, що тут зображені саме гвардійці кардинала.

Наведені вище описи плащів та їхнього декору дають нам підставу вважати, що

№5 (2023)

а

б

в

Мал. 2. (а) – Фрагмент картини «Le Cardinal de Richelieu recevant la soumission des consuls et du corps de ville de Montauban en présence du duc de Montmorency, du marquis d'Effiat et du vicomte d'Arpajoux, 21 août 1629» з зібрання муніципального музею в Рішельє; (б) – фрагмент гравюри «Portrait de Louis XIII, à cheval, en armure, tenant à la main une épée et galopant vers la gauche» з зібрання Національної бібліотеки Франції (© Bibliothèque nationale de France); (в) – фрагмент гравюри «The entry of the Duke d'Enghien into Philipsburg» з зібрання Шотландській національній галереї сучасного мистецтва в Единбурзі (© Scottish National Gallery Of Modern Art).

в рядового гвардійця плащ був червоним з білим невеликим хрестом з тканини або галуна. Сам плащ міг обшиватися по краю нешироким білим чи срібним галуном, або не мати його взагалі. Але також цілком можливо, що для різних видів служби гвардійці могли мати декілька плащів різного вигляду.

Поверх гвардійського плаща з хрестами випускався білий комір, обшитий мереживом, який підшивався до високого коміру куртки-пурпона. Під плащем гвардійці обов'язково носили куртку-пурпон. У часи існування гвардійської роти пурпон був досить коротким із завищеною талією та секціями – баскою трапецієподібної форми. Попереду, на спинці та рукавах пурпона могли бути вертикальні розрізи. До рукавів куртки кріпився полотняний, з кружевом

по краю чи без нього, манжет, який додатково нитяними петельками пристібався до одного з гудзиків рукава куртки. Комір пурпона в той час робився високий та цупким, завдяки чому білий з мереживом полотняний комір спадав на плечі, створюючи характерний силует. На жаль, ілюстративні джерела не дають нам змоги дізнатися, якими були кольори пурпонів гвардійців кардинала, оскільки вони сховані під плащами. Але ми можемо припустити, що вони могли бути жовтого, синього чи червоного кольору, такого ж, як і зображені на панелях неширокі штани бриджі, які по бокових швах прикрашалися галуном та гудзиками. Принаймні такі штани показані на панелі «Réduction de Montauban par le cardinal de Richelieu, le 21 août 1629» (Мал. 2, а). Штани такого завуженого типу почали входити в моду з

Мал. 3. Художня реконструкція гвардійця Рішельє на чатах біля дверей у покої кардинала (© С. Шаменков).

Мал. 4. Художні реконструкції гвардійців перед палацом кардинала де Рішельє (© С. Шаменков).
Ліворуч – гвардієць у перерві між вартами прогулюється біля палацу. По центру – сурмач роти кардинала.
Праворуч – гвардієць кардинала на чатах перед воротами палацу.

початку 1630-х рр. (Leloir 17). У цей час гвардійці також носили рукавиці кольору замші та чоботи з округлим носком кольору натуральної шкіри, на які в погану погоду могли одягатися шкіряні калоші.

Згадка ще одного варіанту плащу гвардійців кардинала міститься в описі параду перед палацом кардинала. Він був так само червоний, але відрізнявся наявністю особистого герба кардинала замість хреста: «*la casaque rouge aux armes du Cardinal*» (Deloche 388). Можливо, він використовувався під час парадних церемоній зміни варти перед резиденцією кардинала. Цікаво, що в екранізації роману «Три мушкетера» 1948 р. від MGM було використано саме цей варіант декору плаща – з нашитим замість хрестів гербом Рішельє. З іншого одягу гвардійців на цьому параді згадуються черевики без підборів з червоними бантами, панчохи, що окреслюють ногу, та неширокі штани-бриджі.

У період правління наступного кардинала Мазаріні червоний плащ «*casaque*» так само залишився характерною особливістю одягу гвардійської роти, він згадується в кількох джерелах як «*casaque rouge*» (Rébelliau 540; Michaud 375) або «*casaque rouge avec croix d'or et d'argent*» (Vendegies 138).

Озброєння та спорядження гвардійця кардинала

Гвардійці кардинала зазвичай озброювалися шпагами «*a l'épée*», валонськими шпагами «*la longue wallone*», пістолетами та мушкетами «*a l'épée, les pistolets, et le mousqueton*», а під плащ одягали кірасу. Все озброєння мало високу якість, а до його виготовлення залучали найкращих майстрів. Зокрема, мушкети для роти замовлялися в Голландії, а згадані вище форкети мали точену бронзову виделку з рельєфним гербом кардинала на ній. Щоправда, не зовсім зрозуміло, чи такий декор був і за часів Рішельє. Через ліве плече під плащем могли носити перев'яз із торбочкою для куль та дерев'яними ємностями

для пороху – так званими апостолами, або ж готові набοї могли зберігатися у торбї без них. Останній варіант виглядає більш логічним для кавалеристів, у яких до пасу на поясі підвішувалася торбочка з набоями, ключ для накручування пружини замку пістолета та порохівниця. Порохівниця могла бути багато прикрашеною позолоченим сріблом та підвішувалася на шнур або тасьму, яка інколи так само прикрашалася дорожочінними матеріалами: «*le poulverain en argent doré, quelquefois supporté isolément par un cordon de tresse d'or*». Шпажні портупеї також багато декорувалися, розшивалися золотом і шовком: «*des baudriers en broderie d'or qui coûtent jusqu'à huit ou dix pistoles*» (Deloche 390).

На основі представлених матеріалів нами було створено кілька художніх реконструкцій, які презентують образи гвардійців кардинала (Мал. 3, 4). Так, на (Мал. 3) зображений гвардієць Рішельє на чатах біля дверей в особисті покої кардинала. Як ми згадували раніше, перед покоями кардинала розташовувалося п'ять варт, і на кожній з них вартовий мав стояти прямо, із зарядженим пістолетом, у червоному плащі «*casaque*» з хрестом, під яким одягали кірасу.

Ліворуч на (Мал. 4) зображений гвардієць його святійшества, що прогулюється біля палацу в перерві між вартами. У центрі (Мал. 4) розташований сурмач роти кардинала, реконструкція якого виконана на основі панелі, що зображує військову компанію 1629 р. («Prise de Privas») Він одягнений у червону ліврею, яка по швах та по низу пол обшита нешироким золотим галуном, а довгі декоративні рукави обшиті горизонтальними галунами. До його сурми прикріплено червону фламу з гербом кардинала. Праворуч (Мал. 4) можна побачити гвардійця на чатах перед брамою палацу, реконструкція якого виконана на основі панелі, що зображує облогу Ларошелі («Siège de La Rochelle») та картини з зображенням здачі Монтобану (Мал. 2, а) («Le Cardinal de Richelieu»).

Бібліографія

- D'Avenel, Georges. *Richelieu et la monarchie absolue*. T. 3, Paris: Plon, 1887.
- Banne, Jacques de. «Passage du cardinal de Richelieu à Viviers.» *Variétés historiques et littéraires*. Tome VII, Paris: Jannet, 1857, pp. 339–346.
- Deloche, Maximin. *La maison du cardinal de Richelieu, document inédit*. Paris, H. Champion, 1912.
- «Le Cardinal de Richelieu recevant la soumission des consuls et du corps de ville de Montauban en présence du duc de Montmorency, du marquis d'Effiat et du vicomte d'Arpajoux, 21 août 1629.» *Les collections – Château de Versailles*, collections.chateaubersailles.fr/#453e10ff-1b1c-40e0-9fe6-39e1171148a0. Accessed 1 July 2023.
- Leloir, Maurice. *Histoire du costume de l'antiquité à 1914. Tome VIII° époque Louis XIII*. Paris: La Société de L'Histoire du Costume, 1933.
- «Les Gardes du Cardinal.» *Le Monde de d'Artagnan*, www.lemondededartagnan.org/fr/dartagnan-et-mousquetaires/mousquetaires-du-roi/gardes-cardinal. Accessed 1 July 2023.
- Martin, Paul. «De la casaque à la soubreveste.» *Le Passepoil*, №1, 1930, pp. 13–22.
- Michaud, Joseph-François. *Nouvelle collection des mémoires relatifs à l'histoire de France depuis le 13e siècle jusqu'à la fin du 18e siècle, par mm. Michaud et Poujoulat*. Volume 24, Paris: Didier, Libraire-Editeur, 1854.
- «Portrait de Louis XIII, à cheval, en armure, tenant à la main une épée et galopant vers la gauche.» *Gallica*. gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8403984s. Accessed 1 July 2023.
- «Prise de Privas, 28 mai 1629.» *Les collections – Château de Versailles*, collections.chateaubersailles.fr/#5b368bfd-1e0a-4c5f-a87c-c8aa05b364db. Accessed 1 July 2023.
- Rébelliau, Alfred. «Anne de Gonzague». *La revue de Paris, troisième année tome sixième*. Paris: Bureau de la Revue de Paris, 1896, pp. 523–559.
- «Reddition de la ville de Montauban 1629.» *Wikimedia Commons*, 18 August 2022, commons.wikimedia.org/wiki/File:Reddition_de_la_ville_de_Montauban_1629.jpg. Accessed 1 July 2023.
- «Siège de La Rochelle, du 10 août 1627 au 28 octobre 1628.» *Les collections – Château de Versailles*, collections.chateaubersailles.fr/#58902088-024e-4da1-8d74-9ccbf48b8898. Accessed 1 July 2023.
- «The entry of the Duke d'Enghien into Philipsburg.» *National Galleries of Scotland*, www.nationalgalleries.org/art-and-artists/128841. Accessed 1 July 2023.
- «Umhang (T549).» *Germanisches Nationalmuseum. Objektkatalog*, objektcatalog.gnm.de/wisski/navigate/140906/view. Accessed 1 July 2023.
- Vendegies, C. de. *Biographie Et Fragments Inédits Extraits Des Manuscrits Du Baron de Vuorderen*. Paris: A. Aubry, 1870.
- Шаменков, Сергій. «Одяг та спорядження королівських мушкетерів роти «Mousquetaires de la maison militaire du roi de France» періоду правління короля Людовика XIII. Частина 1.» *Стрій*, №3, 2021, с. 31–48. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy03_Musketeers. Дата звернення 1 Липня 2023.
- Шаменков, Сергій. «Графічна реконструкція мушкетера «Maison du Roi» 1625–1627 pp.» *Стрій*, №4, 2022, с. 55–56. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy04_musketeer. Дата звернення 1 Липня 2023.

Сергій Шаменков

Образи мешканців Гетьманщини 1740-х років зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца

Ключові слова: *Гетьманщина, українці, литвини, Бергольц, Шафонський, XVIII ст.*

Стаття присвячена аналізу зображень з кольорового циклу зі збірки Фрідріха Вільгельма Бергольца. У цій статті розглянута частина колекції, яка була написана, ймовірно, з натури в Києві та Козельці, і зображала українців та литвинів – мешканців Гетьманщини. Вона дозволяє у зробити висновки про деталі одягу, який носили в Україні у середині 1740-х рр. Зважаючи на датування колекції, вона може претендувати на найдавнішу відому нам збірку зображень українців, зроблених з натури, посунувши в часі альбом із рукопису О. Шафонського середини 1780-х рр.

Serhii Shamenkov

Images of the Hetmanate residents in the 1740s from the collection of Friedrich Wilhelm Bergholz

Keywords: *Cossack Hetmanate, Ukrainians, Litvins, Bergholz, Shafonskyi, 18th century.*

The article contains the analysis of images from the color cycle from the Friedrich Wilhelm Bergholz collection. This article examines a part of the collection, which was probably painted from nature in Kyiv and Kozelets, and depicted Ukrainians and Litvins – residents of the Cossack Hetmanate. It allows us to draw conclusions about the details of the attire worn in Ukraine in the mid-1740s. Considering the dating of the collection, it can claim to be the oldest known collection of images of Ukrainians made from nature, compared to the mid-1780s album from the O. Shafonskyi manuscript.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

У відділі гравюр і малюнків Шведського національного музею зберігається колекція малюнків із зображеннями різних народів Російської імперії та малюнками архітектурних ансамблів та будівель, серед яких є чимало малюнків, що презентують українську архітектуру, зокрема Києва та Козельця¹. Та на особливу увагу заслуговує колекція з більш ніж двох сотень робіт, намальованих вручну акварельними та олійними фарбами, які зображують народні «типи» та костюми з усієї тодішньої імперії. На жаль, ця колекція малюнків майже 250 років пролежала практично непоміченою в сховищах Шведського національного музею в Стокгольмі і лише зараз стає доступнішою для дослідників.

Усі ці зображення датуються другою половиною 1740–х рр. та пов'язані з ім'ям Фрідріха Вільгельма Бергольца (Friedrich Wilhelm von Bergholtz) (р.ж. 1699–1772 рр.), вихователя великого князя Петра Федоровича (майбутнього Петра III), придворного та колекціонера перших років правління імператриці Єлизавети Петрівни.

Дослідниками, що віднайшли цю серію малюнків та ввели її у науковий обіг, були Натаніель Найт (Nathaniel Knight), професор історії і завідувач історичного факультету Університету Сетон-Голл, та Едвард Касінек (Edward Kasinec), науковий співробітник Інституту Гаррімана Колумбійського університету. Вони детально описали у своїй публікації обставини відкриття циклу малюнків, свої перші дослідження та опублікували кілька малюнків (Kasinec and Knight), а тому ми не будемо зупинятися на цьому. У їхній статті описано, наскільки це було можливо з'ясувати, коли малюнки були зібрані в альбом та як вони опинилися у Швеції.

На жаль, малюнки цієї серії, що зображають мешканців Гетьманщини, досі не були опубліковані в повному обсязі, за виключенням згаданої вище статті, та кількох розпорошених по мережі Інтернет зображень. Тому ми безмежно зраділи, коли раптом відбулася виставка «Ukraine's People Revealed! Early Eighteenth Century Paintings from the Swedish National Museum, Stockholm» з фотографіями великої частини цих малюнків, яка пройшла 7 вересня 2023 р. у Нью-Йорку

(«Exhibit»). Кураторами виставки виступили Натаніель Найт та Едвард Касінек.

На наше прохання, давній товариш і митець Сергій Белман, який живе у США, сфотографував для нас представлені в експозиції малюнки, за що ми йому уклінно дякуємо. Також уклінно дякуємо професору Натаніелю Найту за офіційний дозвіл опублікувати у нашому журналі фотографії малюнків українців, зроблені Сергієм Белманом. Також дякуємо дизайнеру Ремі Квай (Remy Chwae) із Колумбійського університету за проведену роботу з підготовки матеріалів виставки та усунення візуальних дефектів, які виникли на малюнках внаслідок висипання фрагментів фарби.

Повертаючись безпосередньо до цього циклу малюнків, слід зазначити, що нам достеменно невідомо, хто саме є автором кольорової серії – чи Ф. Берголец особисто, чи він працював із кимось у співавторстві. Хоча під малюнками стоять підписи Ф. Бергольца, самі вони виконані у різний спосіб, тому не можна вважати авторство Ф. Бергольца безсумнівним.

Кольорові малюнки з Національного музею в Стокгольмі охоплюють широкий загал тогочасних мешканців Гетьманщини: шляхетство, міщан, селян, українців, поляків, волонів, вірмен, греків, циган тощо. А їхні костюми зображені з вражаючою деталізацією. Але нас у цій збірці цікавить саме українська її складова, і, попри інші цікаві зображення, варті окремих досліджень, ми в цій статті зосередимося саме на зображеннях мешканців Гетьманщини – українців та литвинів – мешканців прикордонної Чернігівщини. Крім того, образи литвинів також присутні у збірці малюнків з рукопису О. Шафонського (Шаменков «Образи козаків» 41–42), що робить можливим порівняння їхнього зовнішнього вигляду та деталей костюму.

Оскільки зображення зі збірки Ф. Бергольца датуються серединою 1740–х рр., їх історичне значення для розуміння історії та генези українського костюму стає очевидним одразу. Загалом частина колекції вже зараз може претендувати на найдавнішу відому нам збірку зображень українців, зроблених з натури, посунувши в часі альбом з рукопису О. Шафонського, який ми опублікували

¹ Пошук в електронній колекції Шведського національного музею за словом «Friedrich Wilhelm von Bergholtz» («Nationalmuseum – Collection»).

а

б

Мал. 1. (а) – «Молодий українець-міщанин у щоденному одязі». (б) – «Як шляхтич в Україні, або ж Малоросії, одягався у минулі роки».

раніше (Шаменков «Образи козаків»). Порівняно з цим альбомом, малюнки зі збірки Ф. Бергольца зроблені раніше мінімум на 30–40 років.

Малюнки виконані аквареллю та олійними фарбами на цупкому папері, наклеєному на сторінки книги. У якості версії можемо припустити, що їх український цикл міг бути виконаний під час поїздки Ф. Бергольца до Києва або з візитом двору імператриці Єлизавети Петрівни до Києва влітку 1744 р. Збережені детальні малюнки будівель міст, у яких бував Ф. Бергольц, архітектурних ансамблів Києва та Козельця можуть підказати нам, де саме художник бачив персонажів, яких він відобразив у малюнках. Таким чином, цілком імовірно, що перед нами – мешканці Києва та Козельця.

Цікаво відмітити, що деякі з малюнків демонструють низку спільних рис із пізнішими зображеннями з рукопису О. Шафонського, але в той же час відчутна деяка архаїчність в одязі. Загальний силует верхнього плечового одягу та спосіб пов'язки наміток на жіночих постатях козачки (Мал. 3, б) та міщанки (Мал. 5, а) є досить близькими до образу початку 1710-х рр., який демонструє нам портрет Феодосії Палій (Белікова та Членова 254). Завдяки промальшованим деталям можна прослідкувати форми поясного одягу, порівняти жіночі картаті плахти та міщанські святкові сорочки, прикрашені вишивкою у червоні квіти, з відомими етнографічними зразками, а також віднайти безліч інших цікавих деталей. Незвичним та цікавим є також зображення

а

б

Мал. 2. (а) – «Українська шляхтянка, одягнена за останньою модою». (б) – «Орач або батрак, який живе у місті».

деяких чоловіків: селянина (Мал. 7, б) та конюха (Мал. 8, а), на яких, завдяки відсутності плечового одягу, досить детально видно об'єми та конструктивні особливості (зокрема, використання різних тканин при пошиві) поясного одягу – шаровар того часу. Не менш цікаво було побачити, поряд зі шкіряними постолами, плетене з лика взуття як у чоловічому, так і в жіночому костюмі українських селян не лише північних земель, але й, вочевидь, Подніпров'я. Нам відомі приклади такого взуття з іконографії XVIII ст. та більш ранніх часів, але тут вперше це показано в комплексі зображень, виконаних одночасно, та одразу на кількох різних постатях, що вказує на їх широке використання.

Перейдемо до опису малюнків².

«Молодий українець-міщанин у щоденному одязі» (Мал. 1, а).

Українець зображений у хутряній шапці з невеликим червоним верхом. На ньому довгий синій жупан з жовтими гудзиками, та, судячи за відворотами рукавів, зеленою підкладкою, на жупані розташовані дві кишені. Жупан підперезаний червоним, можливо, шовковим кушаком. Поверх жупана, застігнутого під горлом на один гудзик, показано червоний кунтуш з такою зеленою підкладкою. Чоботи чорні.

«Як шляхтич в Україні, або ж Малоросії, одягався у минулі роки» (Мал. 1, б).

Він носить хутряню шапку з верхом із червоної тканини, яка, вочевидь, має розріз посередині.

² Назви малюнків відповідають англійським підписам з виставки «Ukraine's People Revealed!».

а

б

Мал. 3. (а) – «Запорозький козак». (б) – «Дружина козака, який працює в полі».

Збоку за хутряну околицю вставлене чорне пір'я. Хоча також можливо, що так показано ювелірну прикрасу у вигляді пір'їни. Його синій жупан з червоною підкладкою та великими жовтими гудзиками пошитий із коштовної тканини з рослинним візерунком. По борту та по коміру видно декоративний жовтий шнур. Підперезаний жупан червоним, можливо, шовковим кушаком. Поверх жупана накинута також синя, підшита темним хутром, опанча. Чоботи червоні без підборів.

«Українська шляхтянка, одягнена за останньою модою» (Мал. 2, а).

На її голові показано головний убір – кораблик, який відрізняється від зразків, відомих нам за жіночими портретами середини XVIII ст., малюнками з рукопису О. Шафонського та артефактами, які зберігаються у Чернігівському музеї (Шаменков «Образи козаків» 17–20; Зайченко

44), наявністю по краю опушки обшивки золотим галуном. Час створення малюнку та навіть сам підпис каже про час входження у моду подібних жіночих головних уборів. Загалом зображення багато в чому подібне до малюнків шляхтянок з рукопису О. Шафонського. На жінці видно сережки, прикраси на шиї, білу сорочку з червоною стрічкою та корсетку синього кольору, обшиту галуном. Попередник або спідниця прикрашена рослинним бароковим орнаментом. Червоний кунтуш з чорними відворотами рукавів та коміром також обшиті золотим галуном або металізованим мереживом. Взуття червоне.

«Орач або батрак, який живе у місті» (Мал. 2, б).

Досить цікава постать із високою митроподібною шапкою з червоним верхом та вузькою сірою опушкою. Поверх жупана рожевого

а

б

Мал. 4. (а) – «Непрацюючий українець». (б) – «Звичайна українка, чий чоловік не працює».

кольору одягнений коротший за нього зелений кунтуш з вузьким коміром-стійкою, розрізними рукавами та синьою підкладкою. Можливо, так показана черкеска. Чоботи чорні, без підборів.

«Запорозький козак» (Мал. 3, а).

Це зображення досить важливе, оскільки в нас дуже мало детальних та кольорових зображень козаків-запорожців цього часу. Козак зображений без шапки, з поголеною головою та маленьким чубом і недовгими тонкими вусами. Саме такі зачіски домінували майже до кінця XVIII ст., що можна побачити в тому числі на зображеннях запорожців з рукопису О. Шафонського (Шаменков «Образи козаків» 57–59). Цілком можливо, що предмет, який лежить на землі – це чорна смушкова шапка з плоским невеликим сірим верхом.

Козак одягнений у синій жупан, який має червоні відвернуті закарваші та зеленуватого кольору підкладку в полах, відвернутих та підіткнутих по боках за червоний кушак. Шаровари показано червоними, недовгими та без великої матні. Вони заправлені у довгі, довжиною вище коліна, жовті чоботи на плоских підборах. Вочевидь, шаровари або сильно звужені нижче коліна, або взагалі короткі, що й дозволило їх заправити у чоботи. У лівій руці козак тримає предмет, який може бути як рушницею у чохлах, так і простою палицею.

«Дружина козака, який працює в полі» (Мал. 3, б).

Це зображення для нас ще важливіше та цікавіше, ніж зображення запорожця, оскільки показує одяг дружини козака.

а

б

Мал. 5. (а) – «Одяг жінки-міщанки у минулі часи». (б) – «Дівчина-міщанка у святковому одязі».

Зображень козачок у нас фактично немає, тож це – перше та поки що єдине. Козачка має на голові білу намітку, яка намотана у спосіб, подібний до зображень з рукопису О. Шафонського (Шаменков «Образи козаків» 43, 44). Сорочка показана високо, під шию, без декоративної вертикальної стрічки попереду. Видно червоне намисто, вочевидь, коралове. Козачка одягнена у синій каптан (або кунтуш) з червоними відворотами коміра та рукавів. Взуття червоне.

«Непрацюючий українець» (Мал. 4, а).

Ймовірно, тут зображений міщанин. Його головний убір – це шапка з червоним верхом та неширокою околицею. Одягнений він у жупан вохристого кольору, з рожевими відворотами

рукавів, та підперезаний кушаком такого ж кольору. Тут цікаво відмітити невеликий плат (хустку), заткнутий за кушак, що демонструє існування певної моди на подібний спосіб носіння хустки, підтверджене низкою зображувальних та письмових джерел XVIII ст. (Шаменков «Герої поеми» 27, 28). Чоботи чорні з металевими підборами.

«Звичайна українка, чий чоловік не працює» (Мал. 4, б).

Враховуючи комплекс одягу, вона може бути міщанкою або заможною селянкою. Її головний убір складається з шапки з червоним верхом, що одягнена поверх білої намітки. На зображенні видно прикраси: сережки та намисто. Сорочка

а

б

Мал. 6. (а) – «Представник етнічної групи, що проживає в Україні, відомої як литвини, у звичайному одязі». (б) – «Литвин в Україні, який іде збирати мед зі своїх вуликів».

під шию, а в якості верхнього одягу виступає, вочевидь, кунтуш рожевого кольору на білій підкладці. Взуття червоне.

«Одяг жінки-міщанки у минулі часи» (Мал. 5, а).

Вельми цікаве зображення. У якості головного убору тут виступає пов'язана намітка. Її біла сорочка під шию зав'язана на червоний шнур. Крім того, на шиї, ймовірно, показаний пришивний хвилястий комір. А зверху вона одягнена, вочевидь, у синій кунтуш з червоними відворотами рукавів. Досить цікавим є предмет одягу, який одягнено на плечі поверх кунтуша. Наразі не зовсім зрозуміло, що це, але можливо так показано якийсь варіант одягу типу плаще-подібної гуглі.

«Дівчина-міщанка у святковому одязі» (Мал. 5, б).

Її волосся прикрашене різнокольоровими стрічками, а серед інших прикрас виділяються сережки та коралове намисто. Біла сорочка прикрашена червоним рослинним орнаментом, виконаним вишивкою або набійкою. Це зображення на сьогодні можна вважати найранішим, що демонструє жіночу сорочку, прикрашену вишивкою або набійкою. І щось подібне, також на дівчині, можна знайти на пізнішому малюнку з рукопису О. Шафонського (Шаменков «Образи козаків» 55). У якості верхнього шару одягу виступає червона корсетка з синьою облямівкою, під якою, вочевидь, є ще один шар одягу, а поверх картатої багатокольорової тканиної плахти ми можемо бачити зелений попередник.

а

б

Мал. 7. (а) – «Український робітник з села». (б) – «Українець-жнець».

«Представник етнічної групи, що проживає в Україні, відомої як литвини, у звичайному одязі» (Мал. 6, а).

Вочевидь, мається на увазі мешканець прикордоння сучасної Чернігівщина та Полісся. Чоловік з довгим волоссям та довгою бородою одягнений у червоно-вохристий ковпак та каптан архаїчного крою з невеликим відкладним коміром і гудзиками попереду. По краях каптан обшитий чорним шнуром. Цілком можливо, що це вбрання є відлунням каптанів-однорядок минулих століть. На його ногах можна побачити постолі з обмоткою, але на поясі видно плетені з лика личаки.

«Литвин в Україні, який іде збирати мед зі своїх вуликів» (Мал. 6, б).

Він одягнений подібно до попередньої постаті. Також у вохристому ковпаку на голові,

охристій сермязі довжиною по коліно з чорними гудзиками попереду та підперезаний кушаком синього кольору. Так само на його ногах постолі з обмоткою, а на поясі підвішені плетені личаки.

«Український робітник з села» (Мал. 7, а).

Його головний убір складається з шапки з сірим круглим верхом та чорною вузькою опушкою. Носить бороду. Одягнений у довгу, нижче коліна, серм'ягу, чи різновид серм'яги – сукман сіро-вохристого кольору. На ногах видно панчохи обмотані мотузкою від постолів.

«Українець-жнець» (Мал. 7, б).

Він показаний під час жнив, у сорочці, заправленій у вохристі шаровари, обшиті на

а

б

Мал. 8. (а) – «Українець-конюх». (б) – «Українець-пастух».

місці очкура та нижче попереду, а також навколо кишень синьою тканиною. Очкур показаний чорною стрічкою. Шаровари довжиною трохи нижче коліна заправлені у білі панчохи, обмотані мотузкою від постолів.

«Українець-конюх» (Мал. 8, а).

На його голові зображена, а на шиї пов'язана краватка. Конюх одягнений у білу сорочку з широкими закатаними рукавами та сіро-брунатні шаровари. Так само, як у попередній фігурі, на місті очкура та навколо кишень (або прорізів) шаровари обшиті синьою тканиною. Ця деталь вже вдруге зазначена на малюнках цієї серії, що може вказувати на широке використання подібних конструкцій шаровар у 1740-ві рр. Їхня довжина сягає трохи нижче коліна, де вони

заправляються у панчохи, перев'язані мотузками від постолів. З лівого боку підвішено дві чорні торбини, прикрашені орнаментом, переданим художником білими крапками.

«Українець-пастух» (Мал. 8, б).

Його головний убір складається з сіро-брунатної круглої шапки з вузькою опушкою. Одягнений у сіро-брунатну коротку серм'ягу та вохристі штани, які до коліна обмотані мотузками від личаків або постолів. На поясі так само, як у попередньої постаті, показані чорні торби, прикрашені по краю орнаментом та, можливо, металевими бляшками, переданими художником білими крапками.

Мал. 9. «Українська жінка на ім'я "Людовка" у сільському одязі»

«Українська жінка на ім'я "Людовка" у сільському одязі» (Мал. 9).

На голові «білоголової» (як тоді називали жінок-селянок та міщанок) намотана біла намітка. Вона одягнена у просту білу сорочку без прикрас, довжину якої можна розгледіти через розріз на картатій плахті. Остання, темно-синя у білу смужку, підперезана на талії червоним пасом. На ногах жінки зображені шкіряні постолы, але позаду на поясі прив'язані плетені личаки, так само, як на литвинах (Мал. 6 а, б).

Бібліографія

- «Exhibit. Ukraine's People Revealed!» *The Harriman Institute*, harriman.columbia.edu/event/exhibit-ukraines-people-revealed/. Accessed 01 November 2023.
- Kasinec, Edward, and Nathaniel Knight «The Bergholtz collection of ethnographic images from the early 18th century.» *Baltic Worlds*, balticworlds.com/the-bergholtz-collection-of-ethnographic-images-from-the-early-18th-century/. Accessed 01 November 2023.
- «Nationalmuseum – Collection.» *Nationalmuseum – Sveriges konst- och designmuseum*, collection.nationalmuseum.se/eMP/eMuseumPlus. Accessed 01 November 2023.
- Белікова, Галина, та Лариса Членова. *Український портрет XVI—XVIII століть*. Київ: ТОВ «Артанія Нова», 2006.
- Зайченко, В. «Вбрання XVIII століття у збірці Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.» *Скарбниця української культури*, вип. 10, 2007–2008, с. 41–47.

Шаменков, С. «Образи козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, №2 (ч.1), 2020, с. 3–106. Стрій, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1. Дата звернення 1 Листопада 2023.

Шаменков, С. «Герої поеми “Енеїда” Івана Котляревського в контексті історичного строю епохи.» *Стрій*, №4, 2022, с. 25–34. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy04_Aeneid. Дата звернення 1 Листопада 2023.

Сергій Шаменков

Одяг підрозділів урядових військ Речі Посполитої та загону шляхетсько-селянської самооборони «Смоляки» в період діяльності Олекси Довбуша та Василя Баюрака

Ключові слова: *смоляки, опришки, Юзеф Потоцький, Карпати, одяг, XVIII ст.*

Представлена стаття знайомить читачів з одягом супротивників опришків, «смоляків» – учасників шляхетсько-селянської самооборони – та регулярних військ, які могли брати участь у патрулюванні гір та пошуку розбійників. Використовуючи доступні писемні, зображувальні та матеріальні джерела, автор дослідив їхній одяг і однострої та створив низку реконструкцій образів гірських жителів, які залежно від обставин могли бути як смоляками, так і опришками, а також регулярних та приватних військових підрозділів, які могли брати участь у протидії діяльності Олекси Довбуша та Василя Баюрака.

Serhii Shamenkov

Clothing of the government troops of the Polish-Lithuanian Commonwealth and the “Smolacy” unit of noble and peasant self-defense during the period of activity of Oleksa Dovbush and Vasyl Bayurak

Keywords: *smolacy, opryshky, Józef Potocki, Carpathians, clothing, 18th century.*

The presented article acquaints readers with the clothing of the opponents of “opryshky”, the “smolacy” (participants of noble and peasant self-defense) and regular troops who could have participated in patrolling the mountains and searching for outlaws. Using the available written, pictorial and material sources, the author researched their clothing and uniforms and created a series of reconstructions of the images of the mountain dwellers, who, depending on the circumstances, could be both “smolacy” and “opryshky”, as well as regular and private military units that could have participated in the resistance to the operations of Oleksa Dovbush and Vasyl Bayurak.

Шаменков Сергій Ігорович

Уніформолог, дослідник історії костюму, художник-ілюстратор.

Shamenkov Serhii

Uniformologist, researcher of the costume history, artist/illustrator.

e-mail: rogala@striy.org.ua

Представлена робота є логічним продовженням нашої попередньої статті, в якій ми піднімали тему одягу та спорядження опришків часів Олекси Довбуша (Шаменков «Опришки-збійники» 41–53). А зараз ми плануємо познайомити читачів з образами супротивників опришків і розповісти про одяг та спорядження підрозділів урядових військ та загонів самооборони, які розташовувалися у місцях, наближених до районів діяльності опришків Олекси Довбуша та Василя Баюрака.

Від дій опришків однаково страждали як шляхта, так і вірменські купці, українські заможні селяни, єврейські торговці та корчмарі. Розбійна діяльність загонів опришків та численні скарги населення змушували владу вдаватися до відповідних дій. У першу чергу на пошуки опришків відправляли загоони місцевої шляхетсько-селянської самооборони – «смоляків», які виконували цю функцію ще з XVII ст. До їхніх загонів могли долучатися місцеві шляхтичи зі своїми людьми, а в деяких випадках у патрулюванні місцевості брали участь і регулярні армійські підрозділи з тих частин, що були розташовані в найближчих містах та фортецях, і в першу чергу з гарнізону Станіславава.

Смоляки

У другій половині XVII ст. на прикордонних з Угорщиною територіях було запроваджено так звану «смоляцьку службу». Головна мета її полягала у протидії грабіжникам – збійникам-опришкам (від лат. *oppressor* – порушник, пригноблювач)¹ (Грабовецький *Селянський рух* 163). «Смоляками» (те ж саме, що й пандури чи гайдуки) у XVIII ст., під час діяльності збійників-опришків Довбуша та Баюрака, називали жовнірів місцевої шляхетсько-селянської самооборони. Очоловав цей загін призначений урядом у чині ротмістра, а пізніше підвищений до полковника, місцевий шляхтич С. Пшелуський². Існують згадки, що цей С. Пшелуський нібито якийсь час навіть виконував обов'язки коменданта Станіславівської фортеці (Грабовецький *Селянський рух* 11). Така посада також давала

йому можливість підсилити підрозділи смоляків жовнірами з гарнізону. Дослідник руху опришків Володимир Грабовецький пише, що свій загін смоляків він комплектував з місцевого люду – з тих мешканців гірських сіл, які добре знали місцевість та потенційні місця перебування опришків. Це була дрібна шляхта, заможні селяни, панські слуги й колишні опришки, які тікали з загонів і винаймалися до смоляків за добру платню (Грабовецький *Селянський рух* 194). Таким чином, загін смоляків складався майже повністю з місцевих мешканців: горян, тих-таки селян, слуг, дрібної русинської та польської шляхти, та, що ще цікавіше, з колишніх колег по грабункам – опришків-збійників.

Кількість вояків у загонах самооборони «смоляків» коливалася в залежності від ситуації. У 1733 р. проти опришків було направлено 100 смоляків, а у 1739–1744 рр. в загоні налічувалося вже 150 осіб (Грабовецький *Олекса Довбуш* 91). Головні сили смоляків розташовувалися в селі Перерослі біля Надвірної. У складі цих сил були вершники, або ж вони мали якісь вози з кінями, про що опосередковано свідчить скарга на захоплення смоляками в селян збіжжя для їхніх коней (Грабовецький *Селянський рух* 197).

На жаль, нам відомо зовсім небагато деталей про одяг смоляків. За висновками В. Грабовецького, смоляки вбиралися в одяг і взуття, пристосовані для пересування горами, а кольори одягу відповідали кольорам навколишнього гірського середовища (Грабовецький *Олекса Довбуш* 92). З того, що нам відомо, та з висновків Грабовецького можна зрозуміти, що використовувався зручний та звиклий для горян одяг природних і не надто яскравих кольорів, тобто брунатного, зеленого та сірого кольорів. Загалом, вочевидь, одяг смоляків був багато в чому подібним на одяг їхніх супротивників – опришків. Одягу останніх ми присвятили свою попередню роботу, детально описавши на підставі історичних джерел одяг горян часів Довбуша (Шаменков «Опришки-збійники» 41–53). Смоляки також використовували високі повстанні ковпаки з лопаттю, поширені серед жителів

¹ Також опришків називали іноді «чорними хлопцями», що за думкою В. Грабовецького пов'язано із назвою Чорногори – місцевості, основного опорного центру карпатських опришків (Грабовецький *Селянський рух* 181).

² За успішні дії проти опришків Олекси Довбуша, командувач загonom смоляків ротмістр С. Пшелуський, був підвищений до полковника, а 14 вересня 1751 р. галицький сеймик преміявав офіцера двома тисячами злотих (Бондарев).

№5 (2023)

а

б

в

Мал. 1. (а) – Фрагменти поліхромних розписів із храму у Оравці (© *tiik Krakow*). (б) – Дереворит кінця XVII – початку XVIII ст. з зображенням гайдука та збійника (праворуч) (© *Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie*). (в) – Фрагмент гравюри 1679 р., що зображує гайдуків Радзивилла (за *R. Sikora* та *R. Szleszyński*).

Карпат. Їх лопаті робили у різних виконаннях, подеколи розрізаючи повсть таким чином, щоб таких лопатей було дві. При відповідних можливостях такі повстяні ковпаки декорували мушлями, мереживом та шитвом (Мал. 2). Не виключено, що дехто носив хутряні шапки.

Окрім гунь, сердаків і серм'яг, серед горян були популярні варіанти одягу схожого на сіряки-серм'яги, тільки ще більш короткі, які відомі нам ще з XVII ст. під назвою катанка: «*katanka – krotka kusa suknia, nie dopędzi kupra, jak katanka góralaska*» (Linde 334; Strycharski 45). Подібні куртки видно, наприклад, на горянах із церковних розписів карпатського регіону, зокрема з храму в с. Оравка (Польща) (Мал. 1, а) («ORAWKA»). Крім того, частина смоляків також могли бути одягнені у сірі, зелені чи коричневі короткі куртки, подібні на доломани. Одяг

такого типу також можна побачити на деяких постатях з розписів у костелі в Оравці. Озброєння було також відповідним та звиклим для горян: сокира, чекан та рушниця. На ногах смоляки носили вузькі штани з сукна чи полотна та шкіряні постоли, бо саме цей тип одягу і був звиклий та зручний для горян Карпатського регіону.

Серед інших зображувальних джерел, які демонструють нам можливий вигляд опришка або смоляка (який, вочевидь, міг змінювати своє поле діяльності з розбійника до мисливця за розбійниками), можна навести дереворит кінця XVII – початку XVIII ст. з зображенням гайдука та збійника (праворуч) у типовому для цього персонажа одязі (Мал. 1, б) («*Góral i hajduk*»). Інше цікаве зображення горянина, який стріляє з рушниці, вміщено на живописній таблиці «Танок зі смертю» першої половини XVIII ст.

Мал. 2. Реконструкція повстаного ковпака. Валяний повстаний ковпак з брунатної вовни, прикрашений мушлями каурі, а по краю лопаті обшитий металізованим мереживом (© С. Шаменков, Б. Дерев'яга).

з Монастиря сестер домініканок святої Анни в с. Пширув (Польща) («Zakrystia»). На таблиці показано постать у темно-коричневого (брунатного) кольору одязі (подібному на коротку гірську серм'ягу чи катанку), облямованому по краю червоними трикутниками, а на грудях прикрашеному червоними шнурами. Постать зображена у високій шапці з лопатями, китицями та прикрасами-мушлями, в сіро-синіх вузьких штанах та постолах. Озброєний він рушницею та, ймовірно, тесаком на боці. Серед іншого спорядження цікаво відмітити невелику червону лядунку для набоїв.

На основі представлених матеріалів нами було створено графічні реконструкції (Мал. 4, 5) та стилізацію-реконструкцію (Мал. 3) зовнішнього вигляду горян першої половини XVIII ст. Так цілком могли виглядати як опришки, так і вояки смоляцької служби.

Крім загону С. Пшелуського, проти опришків діяли й інші загони. Так, у 1742 р. для протидії опришкам коронний гетьман Ю. Потоцький надіслав загін на чолі з офіцером А. Соболевським. Того ж 1742 р. коронний гетьман на чолі загонів коронних військ вирушив до

м. Станіславів, довівши загальну чисельність загонів, задіяних у операції, до 2500 жовнірів (Грабовецький *Селянський рух* 195). У 1744 р. проти опришків на Дрогобиччині також діяв окремий загін драгун та 12 смоляків (Грабовецький *Селянський рух* 201).

Урядові війська

Як ми вже згадували, у деяких випадках до патрулювання місцевості долучалися регулярні армійські підрозділи з тих частин, що були розташовані в найближчих містах та фортецях. Вочевидь, у першу чергу вони походили з гарнізону фортеці та міста Станіславів. Крім того, до патрулів залучали вершників із підрозділів коронної кавалерії, зокрема драгунів, підрозділ яких ще з початку 1736 р. розташовувався неподалік від Станіславова. Також нам відомо про підрозділи драгунів, що розміщувалися на теренах Галичини до 1740-х рр., а деякі аж до 1763 р. (Ciesielski *Armia koronna* 507, 508).

Місто Станіславів було фактично прикордонною фортецею, а тому безпосередньо в ньому та на прилеглий території були розташовані різні окремі підрозділи. Треба зазначити, що у повному складі в одному місті цілі полки не розташовувалися, лише одна чи кілька рот від полку. Таким чином, особовий склад полків загалом був розпорошений по містах та фортецях. Так, у місті та фортеці Станіславів проходила служба лейб-рота піхотного Полку Великої Булави (пол. Regiment *Buławy Wielkiej*) та яничарська хоругва Великої Коронної Булави (пол. *Chorągiew janczarska Buławy Wielkiej Koronnej*).

Яничарська хоругва Великої Коронної Булави (*Chorągiew janczarska Buławy Wielkiej Koronnej*)

Яничарська хоругва зі своєю окремою, та не менш екзотичною музичною складовою, одночасно служила у якості прикордонників залоги фортеці та перебувала у складі почесної варті самого коронного гетьмана, Ю. Потоцького. Той факт, що гетьман Ю. Потоцький, завдяки своєму статусу, мав у своєму розпорядженні цілий піший полк коронного війська та інші формування, давав йому можливість не утримувати власні великі формування приватної міліції, хоча він і мав усі фінансові можливості для цього. Єдине, що залишається невідомим та ніяк

№5 (2023)

не відбулося у відомих нам документах – чи була залучена приватна міліція до патрулювання та пошуків опришків. Про це, на жаль, докладної інформації не збереглося. Але зрозуміло, що застосування власного підрозділу могло відбутися лише у випадку, коли у поході на опришків брав участь особисто сам коронний гетьман. У цьому випадку вони б перебували при особі гетьмана.

Однострій яничарської хоругви Великої Булави був подібним на одяг османських яничар, а саме існування таких підрозділів було даниною тогочасній моді. Подібні формування «яничар» були поширені в приватних військах магнатів Речі Посполитої, наприклад у Радзивілів, які також мали свої маетки та гарнізони міліції на території України. Цікаво, що польсько-саксонський король мав навіть декілька таких підрозділів. Так, відомий цикл малюнків, що показують підрозділ саксонських «яничар» під час параду, який відбувся в Дрездені в 1736 або 1738 р. (Мал. 6, а) («Bild 3 - Janitscharen»). Цей манускрипт з університетської бібліотеки Фрайбургу демонструє варіанти одягу та його декору, які максимально близькі до періоду, який нас цікавить. Завдяки йому можна піддивитися та використати при реконструкції деякі деталі. Аналогічне зображення яничара з яничарського підрозділу Августа II Сильного можна віднайти в колекції Національного музею в Кракові (Мал. 6, б) («Janczar ze straży przed pałacem»).

До лейб-компанії Полку Великої Булави, що перебувала у складі гарнізону Станіслава, у 1751 р. була додана команда мушкетерів та гренадери цього ж полку, але це сталося вже після загибелі Довбуша. Окрім гарнізону Станіслава, Полк Великої Булави Ю. Потоцького також відряджав жовнірів для посилення гарнізонів у Збаражі та Бродях. Але навряд чи ці гарнізони, досить віддалені, посилали жовнірів для патрулювання гір від розбійництва опришків. Крім того, у Бродях також перебувало дві роти Полку Булави Польної (пол. Regiment Buławy Polnej), одна з яких була гренадерською (Ciesielski «Milicje magnackie» 780). Крім того, по фортецях була розміщена коронна артилерія (Ciesielski *Armia koronna* 503).

За часів гетьмана Ю. Потоцького яничарська хоругва Великої Булави налічувала 98–99 осіб:

Мал. 3. Стилізація-реконструкція горянина першої половини XVIII ст. У подібний одяг вбиралися як опришки, так і смоляки (© С. Шаменков).

ротмістр, поручник, хорунжий, 2 чауса, 3 капрала, цирульник, 11 музик, 4 добоша та 50 шерегових. Після Ю. Потоцького хоругву прийняв Ю. Браніцький (Ciesielski *Armia koronna* 336).

Однострій яничарської хоругви Великої Булави (Chorągiew janczarska Buławy Wielkiej Koronnej)

Згадки про однострій яничарської хоругви періоду, який ми розглядаємо, дійшли до нас епізодично, а тому для відтворення ми вимушені частково використати гравюри та зображення польсько-саксонських яничарських підрозділів (Мал. 6, а, б).

Нам відомо, що в часи Ю. Потоцького верхні сукні (киреї з коротким рукавом) в яничарській хоругві були бламарантового кольору, а жупани папужі: «Chorągiew janczarska buławy wielkiej koronnej nosi mundur janczarski, wierzchnie blamarantowe, żupany papuz[i]e»

Мал. 4. Графічна реконструкція смоляка першої половини XVIII ст., створена на основі живописної таблиці «Танок зі смертю» з Монастиря сестер домініканок святої Анни у с. Пширув (© С. Шаменков).

Мал. 5. Графічна реконструкція горянина першої половини XVIII ст., створена на основі церковних розписів карпатського регіону. Так цілком міг виглядати як опришок, так і вояк смоляцької служби. На персонажі одягнена зелена куртка крою, близького до доломана, а свою рушницю-цешенку він тримає у шкіряному чохлі (© С. Шаменков).

Мал. 6. (а) – Підрозділ саксонських яничарів під час параду в Дрездені в 1736 або 1738 р. (© Universitätsbibliothek Freiberg). (б) – Яничар з яничарського підрозділу Августа II Сильного (© The National Museum in Krakow). (в) – Жовніри яничарської хоругви, фрагмент полотна «Kampanent wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732» Я. Мока із колекції Королівського замку у Варшаві (© С. Шаменков).

(Archiwum Narodowe w Krakowie)³. Згаданий бламарантовий колір – це відтінок світло-синього, а папужий – зелений, трав'янистий колір: «*Kolor rapuzy abo trawisty*». Такі кольори жупанів та шаровар, зображені на персонажах у яничарському одязі з полотна «Kampanent wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732» (Мал. 6, в) авторства Я. Мока із колекції Королівського замку у Варшаві.

Цікаві згадки щодо «яничарських» підрозділів залишив Є. Китович, присвятивши їм окрему главу своїх нотатків, щоправда описавши дещо пізніших яничар, ніж тих яких ми розглядаємо. Але деякі речі, як наприклад конструкція головних уборів, залишилися незмінними з 1740-х рр. Ці описи відносяться до кінця 1750–1760-х рр., тобто після зміни кольорів та одягу при наступному гетьмані Яні Клеменсі Браницькому. Ставши великим гетьманом коронним, він змінив колір і крій яничарських одностроїв ввівши жупани пальового кольору, червоні штани та червоні куртки з низьким вирізом і короткими до ліктів рукавами замість колишніх кирей: «*Jan Klemens Branicki, zostawszy hetmanem wielkim koronnym, odmienił kolor i krój munduru janczarom swoim. Dwór bowiem jego nosił liberią popielatą z czerwonym, janczarom zaś dał*

mundur: paliowe żupany, spodnie czerwone, zamiast kierejów dawnych kurtki czerwone w stanie wcinane, z krótkimi po łokieć rękawami» (Kitowicz). Під жупаном носили широкі та довгі портки в колір кирей, що звисали до половини халяви чобіт: «*Pod żupanem portki szerokie i długie, do pół cholew wiszące, koloru kierejowego*» (Kitowicz). Головний убір був високий та плаский, з пришитою попереду мосяжною бляхою (тобто пластиною з кольорового металу), а його форму та висоту утримували два дерев'яні прутки, шиті в убір з боків. Другою частиною убору було покривало, що опускалося на спині до талії, а його форма загалом дещо нагадувала довгий рукав: «*Nakrycie głowy wysokie, płaskie, z blachą mosiężną obdłużną, na przedzie przyszytą, dwa pręty drewniane pobok skroni, w tymże nakryciu zaszyte, utrzymowały jego wyniosłość; drugą połową też nakrycie spuszczało się na plecy aż do pasa; cała figura tego nakrycia albo czapki wydawała rękaw długi*» (Kitowicz).

Цілком можливо, що в попередній період застосовувався аналогічний підхід до підбору кольорової гами і широкі портки яничар наприкінці 1740-х рр. також могли мати колір кирей, тобто бламарантовий.

Також нам відомо що чауси (офіцери) яничарської хоругви носили шапки, обгорнуті

³ Користуючись можливістю дякую Т. Карпінському за допомогу в пошуку та надання документу.

Мал. 7. (а) – Гетьман Ю. Потоцький в оточенні чаусів, фрагмент полотна «*Kamprament na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*» Я. Мока з колекції Музею Війська Польського. Приблизно так міг виглядати одяг гетьмана під час кампанії проти опришків (© С. Шаменков). На парадних портретах гетьман Ю. Потоцький зображений у металевих обладунках та опанчі з орденами, але слід пам'ятати, що такі зображення, як і зображення зі шкірою через плече, для того часу залишилися лише даниною портретній моді.
(б) – Гренадер Полку Великої Булави, фрагмент полотна «*Kamprament na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*» Я. Мока з колекції Музею Війська Польського. Хоча гренадери і не стаціювали у Станіславіві, але на цьому фрагменті видно мундир полку (© С. Шаменков).

полотном (Мал. 7, а), а решта підофіцерів та жовнірів – високі ковпаки «*kulah*» з оздобою та мосяжною бляхою «*uskinf*» попереду, подібною на аналогічні в турецьких яничар (Gerner 66). У верхній частині мосяжної бляхи було відчеканено королівський вензель під короною.

Завдяки праці Т. Цесельського ми можемо уявити повний однострій жовніра яничарської хоругви кінця 1750 – початку 1760-х рр. Він складався з киреї, султанки, жупана, сподніх, двох пар чобіт, паса та пасмантерії. Кирея довжиною до колін, зі стоячим маленьким коміром та короткими рукавами до ліктя, шилася з грубого крапотового (відтінок червоного) сукна без підшивки (тобто підкладки) і видавалася з розрахунку на 4 роки служби, на відміну від решти речей комплексу однострою, які

розраховувалися на 2 роки. Сукняний жупан довжиною до колін шився з 8 ліктів сукна, а його поли обшивали вовняною тасьмою кольору киреї. Застібався він до рівня поясу на гачки. Султанка (ймовірно, головний убір в османському стилі) шилася з 2,5 ліктів сукна. Довгі та широкі сподні відповідали кольору киреї – крапотові. Шкіряний пас набивався мосяжними штуками (тобто бляшками з кольорового металу) (Ciesielski *Armia koronna* 477).

Озброювались яничари фузеями та тесаками. Унтер-офіцери хоругви мали на озброєнні тесаки та «*jeszemetek*» – різновид алебарди в формі півмісяця з прапорцем, прикріпленим до древка (Gerner 66).

Офіцери яничарської хоругви носили плащі, киреї або опанчі, а під ними куртки (сердути),

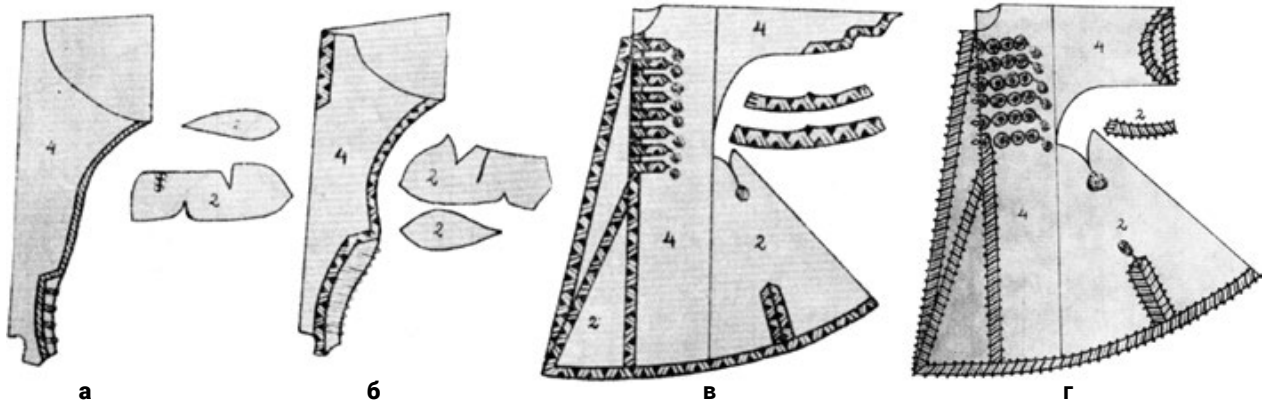

Мал. 8. Графічна реконструкція яничара з яничарської хоругви Великої Булави (© С. Шаменков).

Мал. 9. Графічна реконструкція жовніра Регіменту Великої Булави 1740-х рр. (© С. Шаменков).

Мал. 10. Крої одягу угорського типу за кравецькою книгою 1724 р.: (а, б) – штани; (в) – долман; (г) – мента (за М. Гутковською-Рихлевською).

сподні, оздоблені паси та високі шкіряні чоботи. Характерними елементами їхнього одягу були головні убори, паси та плащі. Їхні оксамитові шапки мали тюрбани з білого мусліму (тонкої бавовняної тканини), золоті оздоби, білий султан та оздоблювалися брошами. Офіцерські паси були турецького або перського походження. Озброювалися офіцери шаблями у східному стилі.

На основі представлених матеріалів нами було створено графічну реконструкцію яничара з яничарської хоругви Великої Булави першої половини XVIII ст. (Мал. 8).

Однострій Лейб-компанії Полку Великої Булави (Regiment Buławy Wielkiej)

Жовніри полку Полку Великої Булави (в період з 1732 по приблизно 1745 рр.) були одягнені так само, як і вся інша польсько-саксонська армія, з відмінностями згідно з полковими кольорами. До комплекту входили однострій червоного кольору з шафіровими (світло-блакитними) лацканами, з шістьма гудзиками і обшлагами. Борт однострою та петлі гудзиків обшиті білою тасьмою, так само білою тасьмою викладені петлі на лацканах. Під каптаном – шафірова камізелька, петлі гудзиків також обкладені білою тасьмою. В якості поясного одягу використовували світло-блакитні вовняні або замшеві штани, для парадів вочевидь білі, та білі полотняні гамаші з гудзиками та підв'язками. У якості головного убору виступав повстятний капелюх чорного кольору, з лівого боку якого розташовувалась біла з червоним посередині вовняна кокарда. Трикутні капелюхи також

обшивалися білою тасьмою. Судячи з полотен, жовніри могли носили перуки кольору природного волосся, що заправляли позаду у чорний мішечок з бантом. До комплекту одягу також входив креповий крават чорного та червоного кольору, з мосяжною клямрою позаду. Якого кольору крават належало вдягати жовніру, залежало від випадку та наказу командира. (Мал. 7, 6) (Ciesielski *Armia koronna* 478). Приблизно в середині 1740-х рр., вочевидь, відмовилися від обшитих тасьмою петель, а на капелюсі у кутах стали ставити червоні кисті, але ці та більшість інших змін в однострої сталися вже після смерті О. Довбуша.

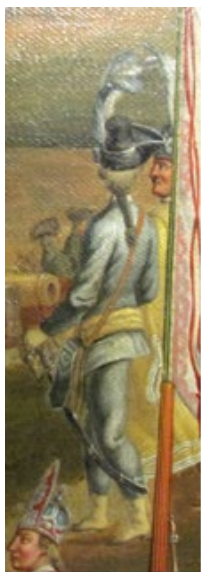
Озброювалися жовніри фузеями, мушкетами та тесаками. На білій перев'язці через ліве плече носилися чорні патронні суми, прикрашені польсько-саксонським гербом під короною. Тесаки носилися на білій поясній портупейі з мосяжною клямрою, одягненій поверх камізельки.

Однострій офіцерів відрізнявся лише деталями. Так, їхні мундири та капелюхи були аналогічні жовнірським, але обшивалися срібним галуном. Крім того вони носили знаки – горжети-рінграфи з польсько-саксонськими гербами та срібний з червоною ниткою пояс-кушак. Озброювались офіцери шпагами та протазанами. Унтер-офіцери озброювались еспонтоном, тесаком та мали також на озброєнні пістолет, який носився на перев'язку в кобурі через ліве плече.

На основі представлених матеріалів нами було створено графічну реконструкцію жовніра Регіменту Великої Булави 1730 – першої половини 1740 рр. (Мал. 9).

№5 (2023)

а

б

в

г

Мал. 11. (а) – Гайдуки, фрагмент полотна «*Kampanent na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*» Я. Мока з колекції Музею Війська Польського (© С. Шаменков). (б) – Драгуни, фрагмент полотна «*Kampanent na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*» Я. Мока з колекції Музею Війська Польського. (© С. Шаменков). (в) – Кінні шляхтичі, фрагмент полотна «*Kampanent na polach czerniakowskich i królikarni w 1732 roku*» Я. Мока з колекції Музею Війська Польського. Приблизно так міг виглядати одяг гетьмана під час кампанії проти опришків. (г) – Кавалеристи легкої хоругви, фрагмент полотна «*Kampanent wojsk polskich, saskich i litewskich na Czerniakowie 31 lipca – 18 sierpnia 1732*» Я. Мока з колекції Королівського замку у Варшаві (© С. Шаменков).

Гайдуки

Окрім жовнірів з Полку Великої Булави, у якості особистої приватної міліції гетьмана Ю. Потоцького могли супроводжувати і гайдуки. Як правило, вони носили барву в гербових кольорах, тобто в нашому випадку синю з жовтим, відповідно до кольорів герба гетьмана Ю. Потоцького. Загалом гайдуки того часу одягалися згідно з угорською модою (Kalmár 18). Так, у якості головного убору використовувалися великі повстяні ковпаки (типу «мірлітон») з відкидною трикутною лопаттю. По краю вони могли обшиватися тасьмою або галуном, прикрашатися пір'ям, а також, цілком можливо, на них нашивали мушлі каури. Поширення таких високих

повстяних шапок з трикутними лопатями, почалося в кінці XVII ст., що видно, наприклад, на гравюрі, яка зображує військо Радзивиллів у 1679 р. (Мал. 1, в) (Sikora i Szleszyński 280). Одягалися гайдуки у короткі доломани, вузькі штани угорського типу, короткі чобітки чи черевики. Зверху на доломани накидали довгі кольорові менти, які також прикрашалися тасьмою (Мал. 10) (Gutkowska-Rychlewska 822). На поясі з лівого боку вони носили ташки – шкіряні, обшиті сукном та галунами, іноді з вишивкою, плоскі торби. Також у цей час поширилася мода на цільні металеві накладки з зображенням гербів, рокайльних орнаментів та арматури. Озброювалися гайдуки рушницями, шаблями, чеканами або сокирами.

Мал. 12. Реконструкція чоловічого шляхетського одягу другої чверті XVIII ст. (© С. Шаменков).

У якості прикладів зовнішнього вигляду гайдуків першої половини XVIII ст. можна навести зображення 1719 р., що показує саксонського гайдюка, з колекції Державних художніх зібрань Дрездена («Heiduck»), та фрагмент полотна авторства Я. Мока з колекції Музею Війська Польського, що показує гайдуків серед польсько-саксонських військ у 1732 р. (Мал. 11, а).

Цілком можливо, що Ю. Потоцького в 1742 р. супроводжували якісь окремі чини його приватної міліції, але чи брали вони безпосередню участь у діях проти Довбуша, яким були їхні чисельний склад та особливості одностроїв, невідомо.

Кавалерія

Окрім піхоти та драгунів, гетьман Ю. Потоцький міг залучити до патрулювання місцевості та експедиції проти загонів опришків підпорядковані йому кавалерійські підрозділи (Мал. 11 б, г).

Завдяки історичним документам нам відомі деякі особливості кольорів їхнього одягу. Так, наприклад, у 1746 р. гетьман Ю. Потоцький переодягнув свої гетьманські кінні (Великої Булави) хоругви у жовті жупани та амарантові кунтуші (*Ciesielski Armia koronna* 480). З 1746 р. панцерна хоругва носила гранатові (темно-сині) плащі, кунтуші, жупани (кунтуші та жупани мали карамзинові вилоги) та шаровари (*Ciesielski Armia koronna* 481). Вочевидь, старі кольчуги та місьюрки залишилися в минулому або для парадів.

Шляхетський одяг

Оскільки певна кількість представників шляхетського середовища, а це не тільки поляки, але й місцева руська шляхта, брала участь у патрулюванні та пошуку загонів опришків, на нашу думку, варто окреслити хоча би в загальних рисах модний на той час одяг (Мал. 11, в). Шляхетський одяг періоду, що ми розглядаємо, значно змінився порівняно з XVII ст.

Повністю вийшли з моди невеликі повстані магерки, шапки з великими хутряними околицями, з аграфами та пір'ями. Тепер верх шапок був невисоким, а околиця круглою. V-подібного розрізу попереду вже не робили. У якості хутра з-поміж інших часто використовували бараняче та лисяче. Круглий верх шапок збирався з чотирьох сукняних або шовкових клинів, а броші та агрети з пір'ям на такі шапки, які нагадували пізніші кубанки, не ставили.

Плечовий одяг також зазнав змін. Відійшли назавжди у минуле делії, як короткорукавні, так і з довгим рукавом, прикрашені спереду та на рукавах шнурами та петлицями. Натомість у моду ввійшли довгі кунтуші з шалевим коміром та відкидними рукавами-вільютами. По краю кунтуш обшивався галуном або шовковим шнуром. Також носилися кунтуші-кубраки зі зшитими рукавами, але в іншому їх конструкція була подібною за кроєм на кунтуш. Подібний предмет ми розглядали у своїй попередній публікації (Шаменков «Козацький кунтуш» 17–23). Кунтуші шилися з вирізом мисиком попереду, з відкладним нешироким коміром, з підкладкою або без неї, а також могли обшиватися по краю шовковим шнуром чи галуном. Кунтуші та жупани шилися з різних за кольором, переважно однотонних, тканин, а мода на барокові орнаменти на

тканині відійшла у минуле. Якість матеріалу, як і раніше, залежала від можливостей власника, і переважно використовувалося сукно, шовкові, вовняні та лляні тканини. Довжина кунтушів могла бути різною. Відомі як довгі, так і короткі кунтуші, з-під яких іноді було видно другий шар одягу. Під кунтуш з вильотами вдягався жупан, крій якого також дещо змінився, порівняно з XVII ст., та й окремо, так як у попередньому столітті, жупани вже не носилися. Десь приблизно в цей час з'являються жупани, в яких комір, полочки та рукави шилися з шовку, а спинка виготовлялася з простого нефарбованого полотна (оскільки її не видно з-під кунтуша). Застібалися такі жупани на

плетені зі шнура гудзики або гачки, а на спині стягувалися через отвори шнуром чи зав'язками з полотна. По краях жупан, так само як і кунтуш, міг обшиватися галунами.

Поверх кунтуші підперезувалися тканим вовняним, шовковим або слуцьким у різноманітні орнаменти шовковим пасом, з вузлом попереду та все ще заправленими кінцями по боках. Під кунтушовий стрій одягались як вузькі штани, так і неширокі шаровари. Чоботи могли бути довгими або короткими жовтими чи коричневими різних відтінків.

На основі представлених матеріалів нами було створено реконструкцію чоловічого шляхетського одягу другої чверті XVIII ст. (Мал. 12).

Бібліографія

- Archiwum Narodowe w Krakowie, Podhorce II, sygn. 74, [b.p.] *Moderunek authoramentu cudzoziemskiego, jak się teraz noszą w woysku koronnym* [ca. 1751].
- Bartkewich, Magdalena. *Polski ubiór do 1864 roku*. Wrocław: Ossolineum, 1979.
- «Bild 3 – Janitscharen.» *Deutsche Digitale Bibliothek – Kultur und Wissen online*, www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/OBFBHHSN54ZSSCMD4GS5NUXFZQJZJUIC. Accessed 01 August 2023.
- Ciesielski, Tomasz. *Armia koronna w czasach Augusta III*. Warszawa: Wydawnictwo DiG i Instytut Historii Uniwersytetu Opolskiego, 2009.
- Ciesielski, Tomasz. «Milicje magnackie i ich potencjał militarny w połowie XVIII wieku. Zarys problematyki.» *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVII-XVIII w.* Kraków: Avalon, 2012, s. 773–792.
- Gepner, Stanisław. «Janczarowie polscy.» *Broń i barwa*, №3, 1935, pp. 66–70.
- «Góral i hajduk.» *Wirtualne Muzeum Drzeworytów Ludowych – Muzeum Etnograficzne w Krakowie*, midasbrowser.pl/drzeworyty/displayDocument.htm?docId=5000000094. Accessed 01 August 2023.
- Gutkowska-Rychlewska, Maria. *Historia Ubiorów*. Wrocław: Ossolineum, 1968.
- «Heiduck, aus: Sächsisch-polnische Hoftrachten und Militäruniformen beim Einzug 1719 in Dresden.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/2272427. Accessed 01 August 2023.
- «Janczar ze straży przed pałacem – Gwardia Janczarów za Augusta II, króla Polski.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/search-result/catalog/557819. Accessed 01 August 2023.
- Kalmár, János. *Zrínyi fegyverek*. Pécs: Janus Pannonius Múzeum, 1965.
- Kitowicz, Jędrzej. *Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. Wrocław, 1951. *Biblioteka Literatury Polskiej w Internecie*, literat.ug.edu.pl/kitowic/010.htm. Accessed 01 August 2023.
- Linde, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. T. 2, Lwów: Drukarni zakładu Ossolińskich, 1855.
- «ORAWKA_kościół, fot. M. Jałoszyńska MIK 2016 CC BY SA NC ND (17).» *Flickr*, www.flickr.com/photos/mik_krakow/29983465503/in/album-72157675710482266/. Accessed 01 August 2023.
- Sikora, Radosław, i Radosław Szleszyński. *Husaria Rzeczypospolitej*. Warszawa: Erica, 2014.
- Strycharski, Ignacy. *Słownik do Trylogji*. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1925.

- «Zakrystia.» *Mniszki dominikańskie w Świętej Annie*, swanna.mniszki.dominikanie.pl/prezentacja-zabytku/zakrystia.html#/1/0. Accessed 01 August 2023.
- Бондарев, Іван. «Солдати старого Станиславова.» *Репортер*, 10 Липня 2014, report.if.ua/istoriya/soldaty-starogo-stanyslavova/. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Грабовецький, Володимир. *Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст.* Київ: Академія наук УРСР, 1962.
- Грабовецький, Володимир. *Олекса Довбуш (1700–1745)*. Львів: Світ, 1994.
- Шаменков, С. «Козацький кунтуш із зібрання Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького.» *Стрій*, №4, 2022, с. 17–23.
- Шаменков, С. «Опришки-збійники доби Олекси Довбуша: зовнішній вигляд, одяг та зброя.» *Стрій*, №4, 2022, с. 41–53.

Артем Папакін

Однострої польських парамілітарних організацій Східної Галичини (1910–1914 рр.)

Ключові слова: *парамілітарні організації, стрільці, дружини, однострій, кашкетний знак, Перша світова війна.*

У статті досліджено стрій чотирьох основних польських гімнастичних і парамілітарних товариств східної частини австро-угорського Королівства Галичини і Лодомерії: Сокільських дружин, Бартошових дружин, Стрілецького союзу та Польських стрілецьких дружин. Виявлено причини запровадження польового однострою, висвітлено основні відмінності між обмундируванням, спорядженням та відзнаками цих організацій, з'ясовано особливості використання одностроїв польських парамілітарних організацій після початку Першої світової війни.

Artem Papakin

Uniforms of Polish Paramilitary Organizations in Eastern Galicia (1910–1914)

Keywords: *paramilitary organizations, riflemen, squads, uniform, cap badge, First World War.*

The paper discusses clothing of four main Polish gymnastics and paramilitary societies of the Eastern part of the Kingdom of Galicia and Lodomeria: Falcon Squads, Bartosz Squads, Riflemen's Association and Polish Rifle Squads. The reasons for introduction of field uniforms are detected; the main differences between clothing, equipment and insignia of the societies are highlighted; the applying of Polish paramilitary societies' uniforms after the outbreak of the First World War is shown.

Папакін Артем Георгійович

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна.

Papakin Artem

PhD, Associate Professor of the Chair of History of Central and Eastern Europe, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

e-mail: papakin@striy.org.ua

Напередодні Першої світової війни Королівство Галичини і Лодомерії – одна зі складових частин Австро-Угорщини – стало місцем створення і активного розвитку спортивних і парамілітарних товариств молоді. Тут виникли українські товариства «Сокіл», «Січ» і «Пласт», з середовища яких вийшли у 1914 р. на війну проти Росії Українські Січові стрільці. Паралельно з ними в Східній Галичині, яка розглядалася польським національним рухом частиною розділеної в XVIII ст. Речі Посполитої, розвивалися організації спортивного і військового спрямування для польської молоді. Після рішення австрійського Міністерства оборони від 6 травня 1909 р. про державну підтримку товариств, які навчають своїх членів стрільби, галицькі спортивні організації помітно мілітаризувалися. Відповідно в них виникла потреба в одностроях для тренувань зі зброєю і стрільби, які також слугували б ознакою належності до цих товариств. Протягом 1910–1914 рр. ці організації стали осередками військового вишколу галицької молоді, що готувалася зі зброєю в руках як для захисту краю від наступу російської армії, так і для війни за визволення польських земель від російського панування.

За рівнем мілітаризації польські товариства дещо випереджали в своєму розвитку подібні українські, що визнавали самі учасники цих подій. Один з організаторів львівської «Січі» Роман Дашкевич зазначав:

«Годі сказати, чи товчком до початків нашої військової організації був реферат Йосифа Пілсудського в «Повітовій січі», чи воєнна атмосфера від 1912 р. почавши, чи наслідування польських стрільців... Йосиф Пілсудський повів свою організацію ліпше від нас... Загал українського народу аж до моменту вибуху світової війни ставився до військового діла майже байдуже» (Сварник та Фелонюк 303–304).

Олена Степанів, тогочасна студентка і пізніша хорунжа Легіону Українських Січових стрільців, згадувала переддень Першої світової війни так:

«Тимчасом “Strzelec” і “Strzeleckie drużyny” ходили з крісами, які дістали від війська, на польові вправи, користали з військових стрільниць, переходили з співом в одностроях по вулицях

Львова, а ми мушили дивитися на це заздрим оком і скриватися». (Сварник та Фелонюк 41).

Попри різноманітність і чималу чисельність, польські парамілітарні організації Галичини залишаються практично невідомими українській історіографії, а їхні однострої – темною сторінкою української історії.

Гімнастичне товариство «Сокіл»

Найстаршою гімнастичною, а згодом і парамілітарною організацією поляків Галичини було Гімнастичне товариство «Сокіл» (Towarzystwo Gimnastyczne «Sokol»), що виникло у Львові вже у 1867 р. Станом на 1914 р. на території Східної та Західної Галичини налічувалося 260 товариств «Сокола», які об'єднували до 16 тисяч членів (Snorko 122; Wojtasik 25). Форма одягу членів товариства поділялася на урочисту, тренувальну і (з 1912) польову. Урочистий одяг складався з сокільської шапки, амарантової (кармазинової) сорочки, «костюшковської¹ чумарки» (жупана), пояса, чобіт, рукавичок і плаща (Snorko 122). Щоб підкреслити національну належність носія, сукняна шапка польських «соколів» мала ромбічний верх і кокарду з металевим знаком з пером сокола. Жупан з сукна сіро-піщаного кольору застібався на п'ять гудзиків, застібки були оздоблені тасьмою. Урочистий однострій доповнював шнур, що дозволяв носити жупан за одному плечі, накидати на плечі чи закидати за спину (Мал. 1 а–в) («Naczelnik związkowy»; «IV Zlot Sokolstwa w d. 28 i 29 czerwca»; «IV Zlot Sokolstwa Polskiego»). Такий одяг носили під час свят, зібрань та інших урочистих заходах самого товариства, але під час інших заходів «соколам» було заборонено використовувати урочистий однострій (Snorko 123).

У жовтні 1910 р. XVIII сокільський з'їзд у Львові прийняв рішення про запровадження поруч з гімнастичними вправами обов'язкового навчання стрільби і тренування зі зброєю (Snorko 214). Мілітаризація Товариства йшла повільно, в ньому переважали старші віком члени, яких називали «червоносорочечниками» (Olszyna-Wilczyński 4). Через це молодь записувалася в інші парамілітарні організації, які стрімко плодилися в Галичині і не легковажили військовою підготовкою. Лише восени

¹ Тобто вона повинна була нагадувати часи повстання під проводом Тадеуша Костюшка 1794 р.

Мал. 1. Урочистий стрій Гімнастичного товариства «Сокіл»: (а) – Антоній Дурський, начальник львівського «Сокола», 1903 р. Колоризація тогочасна (© Biblioteka Narodowa). (б) – Кінний «сокіль». Малюнок Войцеха Коссака, поч. XX ст. (© Biblioteka Narodowa). (в) – Члени львівського «Сокола» з прапором, 1903 р. (© Biblioteka Narodowa). (г) – Підрозділ «Сокола» в урочистому строю під час тренувань зі зброєю, 1912 р.

1912 р. товариство «Сокіл» почало формувати «Сталі сокільські дружини» («Stałe Drużyny Sokole»), з часом стали називатися «Польові дружини Сокола» – «Drużyny Polowe Sokola»). Вже 19 жовтня 1911 р. рішенням XIX сокільського з'їзду у Львові було передбачено запровадження польового строю та рюкзаків. Такий стрій був більш практичним за урочистий, краще підходив для військових вправ, туристичних походів, а також у ньому було дозволено брати участь в

сокільських урочистостях (Snopko 123, 222), хоча військова муштра могла відбуватися і в урочистому однострої (Мал. 1 г) (Odrodzenie 23). Статут «Сталих сокільських дружин» зобов'язав кожного «друга» мати польовий стрій, а урочистий – «по мірі можливості» (Regulamin Stałych Drużyn 3).

Польовий однострій (Мал. 2 а–в) («Nowy Targ»; Wysocki 36; «Drużyna Sokola») (Мал. 13 а) складався з капелюха, сорочки, кітеля, ременя,

а

б

в

Мал. 2. Польовий однострій «Сталих сокільських дружин» («Польових дружин Сокола»): (а) – «Сокіл» у польовому однострої з прапором. Фрагмент листівки 1914 р. (© Biblioteka Narodowa). (б) – Члени львівського «Сокола», 1914 р. У верхньому ряду по центру – Юзеф Галлер, військовий інструктор «Польових дружин Сокола» (за W. Wysocki). (в) – «Соколи» в урочистих і польових одностроях: ліворуч – старші за віком «червоносорочечники», праворуч – переважно молоді члени «Польових дружин». Помітно повну відсутність гетрів, замість яких носяться високі шкарпетки, а частині «соколів» бракує кітелів. Фрагмент фотографії, 1914 р. (© Ilustrowany Kurier Codzienny).

№5 (2023)

штанив, гетрів та черевиків, а також (на зиму) – сірого вовняного светра і шинелі. Кольором одностроїв був попелясто-зелений, близький до хаки. Фланелева сорочка повинна була бути дещо світлішого відтінку. Фетровий капелюх зі шкіряним підборідним ременем мав поля шириною 7 см, з двох боків мав застібки, але, як видно на фото, загортався нагору лише з одного боку. В листівці Союзу польських сокільських гімнастичних товариств, виданій в листопаді 1913 р., описується ще й «польова сокільська шапка»: з квадратним верхом і подвійним відворотом, який застібався над дашком, що, своєю чергою, мав «обшивку для відгинання під час снігових завірюх» (Odrodzenie 17); віднайти на тогочасних фотографіях такого головного убору, на жаль, не вдалося. Кітель і штани польового однострою «друга» були сукняними; кітель застібався на 6 гудзиків, мав стояче-відкладний комір, погони та накладні нагрудні і прорізнi нижні кишені. «Шинель покрою свити» – двобортна з 5 гудзиками, довжиною нижче коліна, з «уланським манжетом» на рукавах (Odrodzenie 17). Одяг підперізувався шкіряним одношпеньковим ременем. Штани були короткими, нижче коліна; голінь прикривали високі в'язані гетри. Стандартним взуттям були чорні високі черевики (Snopko 222). Замість гетрів нерідко носили високі шкарпетки. 8 серпня 1914 р., вже після початку війни і мобілізації, коломийська окружна команда радила своїм членам, окрім панчіх, мати ще й манжети за зразком австрійських, але з сокільського сукна, і не носити краг, які перешкоджають під час маршів (Niemczynowski 100).

Інструкція для «Сталих сокільських дружин» передбачала також носіння такого спорядження: підсумків для набоїв на поясі, ранця і великого підсумку для набоїв за спиною (Instrukcja 16). В ранці або рюкзаку «друг» носив змінну білизну, туалетне приладдя, щітки для взуття і одягу, засоби для догляду за зброєю і шиття. Для їжі, столових приборів і тютюну була передбачена хлібна торба (Snopko 222–223).

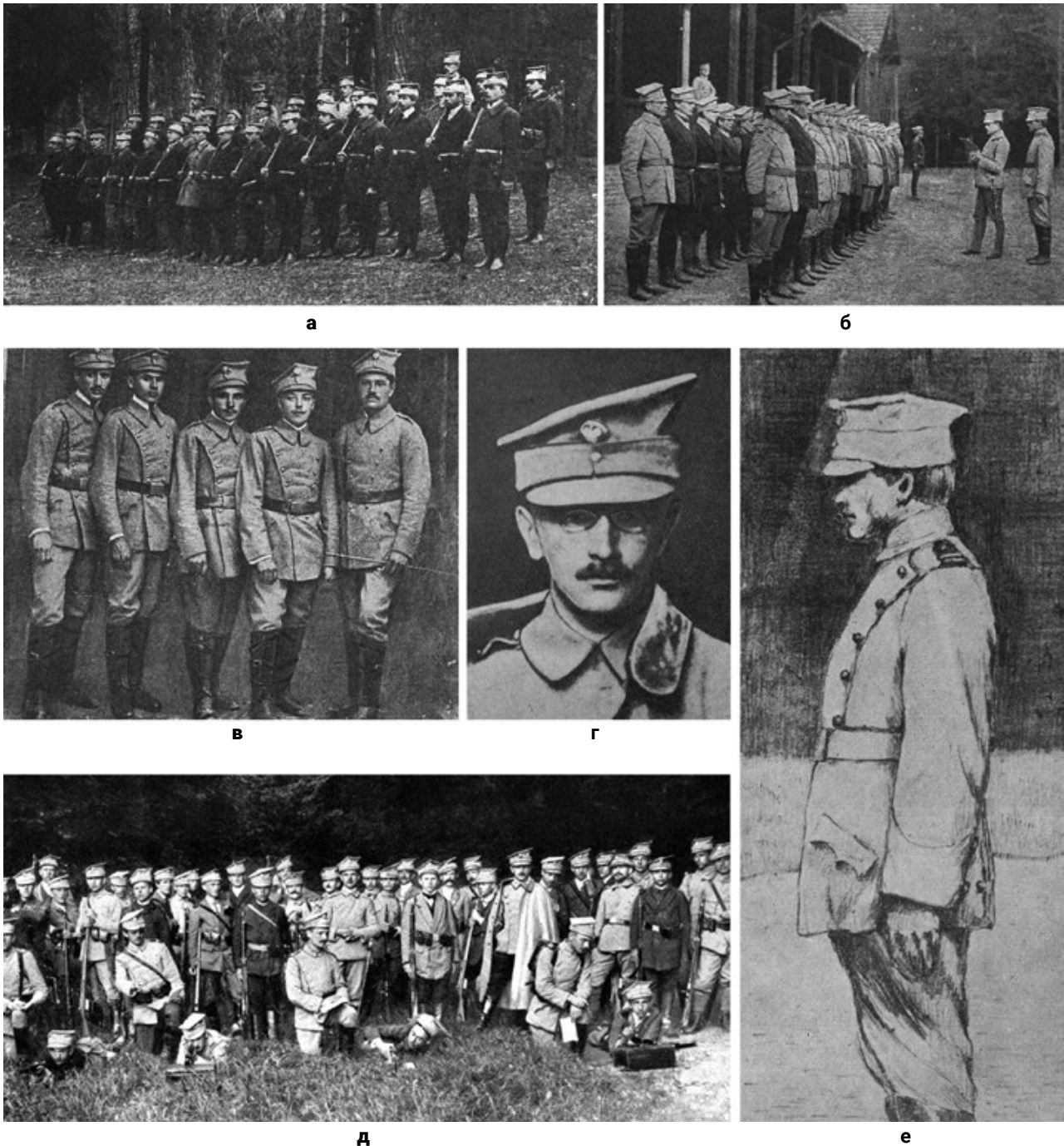
При урочистому однострої на кашкеті чіпляли біло-червоні кокарди з тканини і металевий знак із зображенням сокільського орла – птаха з випростаними крилами і гантеллю в лапах. Для «польових дружин» передбачався

Мал. 3. Кашкетний знак «Польових дружин Сокола» (за В. Mincer).

інший знак, що кріпився на загорнуте нагору поле капелюха: кругла бляха діаметром 28,5 мм з лавровим вінцем по колу, з літерами «DPS», розміщеними між перехрещеними гвинтівками, і соколом з гантелями нагорі (Мал. 3) (Mincer 209). Біло-червоні кокарди також могли носити під металевими знаками на капелюхах. Ранговими відзнаками командирів слугували кольорові пов'язки на руках, а в червні 1914 р. у Кракові окружна команда «Сокола» запровадила кольорові погони для тих, хто закінчив підфіцерські курси – зелені з білими поперечними смугами у кількості, що залежала від посад та амарантові для комендантів дружин (Niemczynowski 96). Чи використовували кольорові погони у Східній Галичині (і чи взагалі «соколи» встигли їх виготовити) – невідомо.

Кожен «сокіл» купував собі однострій сам. Одяг був досить дорогим, тому лише близько чверті членів товариства «Сокіл» мали його. Допомогали у набутті одностроїв та спорядження товариства мундирні комісії, що існували в кількох осередках (в тому числі у Львівському). Вони здійснювали купівлю сукна потрібного кольору і могли видавати форму в кредит (Snopko 123, 222). На спільних маневрах польських парамілітарних організацій, які відбулися 31 травня – 1 червня 1914 р. під Жовквою, «соколи» були взірцево обмундировані, хоча й були без зброї (Olszyna-Wilczyński 16).

Мал. 4. Польовий однострій «Бартошових дружин», 1912–1914 рр. (за *Drużyny Bartoszowe* та *L. Ordyniec*):
 (а) – Брюховичі, 1912 р. Члени дружин одягнені в різноманітні цивільні шинелі і куртки, але мають однакові кашкети, подвійні підсумки під набої і високі чоботи. (б) – Брюховичі, 1913 р. Частина членів дружини – в цивільному одязі, інша – в одностроях. (в) – Дрогобич, 1913 р. Помітні особливості однострою «Бартошових дружин»: двобортні кітелі з «уланським манжетом» на рукавах і характерні кашкети-«бартошувки». (г) – Станіслав Смігельський, член Верховної ради «Дружин Бартошових», у кашкеті-«бартошувці». (д) – Дубляни, 1913 р. (е) – Хорунжий Рудольф Мазур, керівник і інструктор дружини в с. Олеша на Тернопіллі. Помітно двобортний кітель з нижніми кишенями і характерними манжетами; на плечі зображено погон з двома смугами – свідчення існування певної системи розрізень, подібної до розробленої у 1914 р. краківським «Соколом».

Мал. 5. Кашкетні знаки «Бартошових дружин», 1914 р. (© Muzeum Narodowe w Krakowie).

«Бартошові дружини»

Польське товариство гімнастичної, пожежної і військової підготовки «Бартошові дружини» (*Drużyny Bartoszowe*)² виникло у Львові у 1908 р. Його діяльність поширювалася на все Королівство Галичини і Лодомерії, а згодом також на Буковину і Сілезію. Лише в Галичині діяло станом на літо 1914 р. 286 дружин з понад 10 тисячами членів (*Wojtasik 25*). Серед завдань Дружин, зокрема, були муштра, польові вправи і стрільба по мішенях (*Statut 3; Regulamin ćwiczeń 3–8*), з чого виходила потреба носити форму, подібну до військової. Ще в 1912 р. єдиним елементом уніформ її членів був кашкет «бартошувка» (*Wielecki 244*), що мав чотирикутний верх і дашок. Верх кашкета робили твердим, і його лівий край був вищим за інші. В листопаді 1912 р. під впливом інших організацій було усвідомлено потребу в польовому однострої, «*аби не для параду і для огляду служили, але щоб гідні були взяти участь у збройній розправі з ворогами нашої вітчизни*». Верховна рада дружин оголосила новий стрій «*найбільш придатним для нашої солдатської служби*» (*Drużyny 86*). Тим не менш, уніформи «Бартошових дружин» були найбільш консервативними з-поміж інших організацій. Вони склалися з двобортних кітелів блакитно-сірого кольору, які покроєм нагадували уланки часів Польського королівства, і штанів з чоботами чи черевиками з

крагами (Мал. 4 а–е) (*Drużyny Bartoszowe 83, 87, 96, 258; Ordyniec 28, 86*).

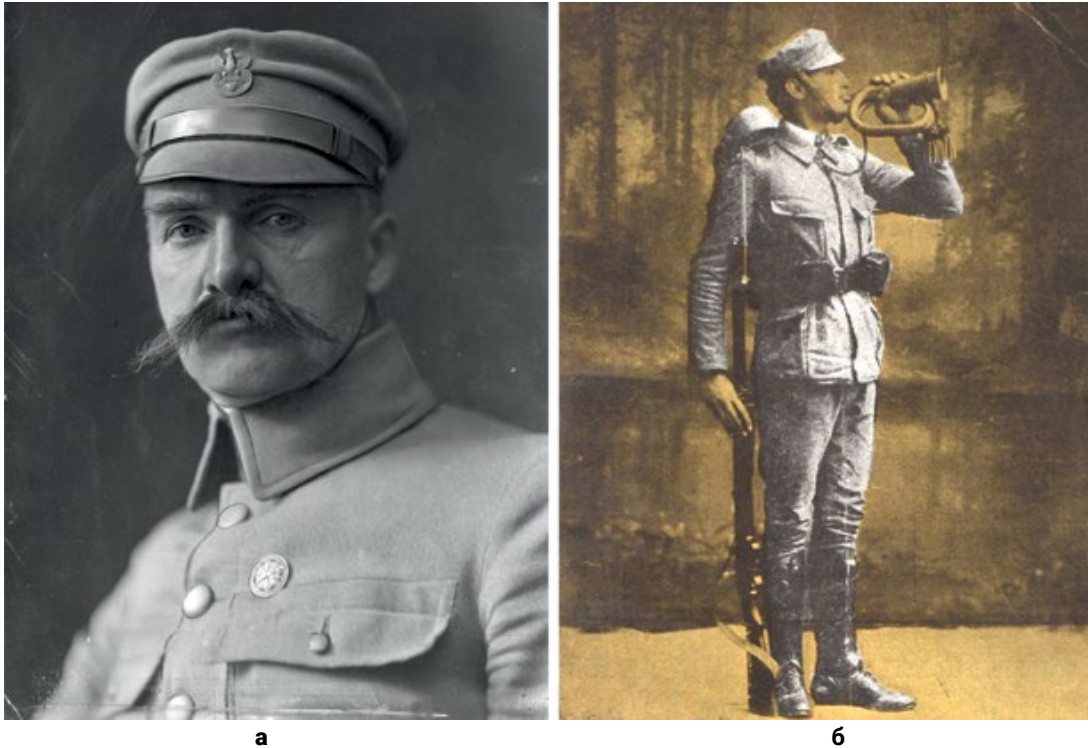
На польових кашкетах члени організації «Бартошові дружини» носили круглі металеві знаки діаметром 33,3 мм. Знак містив металеве зображення білого орла, скопійованого з орла з прикраси польського королівського трону (*Mincer 208*), на червоній сукняній підкладці з металевим обідком (Мал. 5 а, б) («*Orzeł na czapkę*» (1); «*Orzeł na czapkę*» (2)). Існували варіанти цілком сукняного знаку з вишитим орлом (*Mincer 208–209*).

З 1913 р. при Верховній раді «Бартошових дружин» став діяти Відділ інтендантури, що допомагав членам організації набувати однострої (*Wojtasik 26; Drużyny 91*). Для того, щоби брати участь у навчаннях зі зброєю, вистачало кашкета і пояса, які друг повинен був мати з собою або мав змогу придбати їх у канцелярії, як це було восени 1913 р. в Монастирських (*Ordyniec 32*).

На спільні з «соколами» і стрільцями маневри в 1914 р. «бартошовці» прибули без зброї, зате взірцево одягненими (*Olszyna-Wilczyński 16*). Вже після початку війни, 29 серпня 1914 р. Верховна рада видала наказ, щоби кожен мобілізований «дружиняк» мав з собою: 2 сорочки, 2 пари кальсонів, добре взуття з онучами, носові хустки, провіант на 3 дні, шкіряний ранець, хлібну торбу, лопатку, ковдру, шинель, польову аптечку і щітки (*Bezак 27–28*).

² Назва походить від імені одного з керівників повстання під проводом Тадеуша Костюшка – селянина-косиньєра Войцеха Бартоша (Гловацького).

а

б

в

Мал. 6. Однострій «Стрілецького союзу», 1913–1914 рр.: (а) – Юзеф Пілсудський, головний комендант Союзу, в «мацеювці» і стрілецькому мундирі; на кашкеті – металевий орел з літерою «S», на грудях – офіцерська «парасоля» (© *Ilustrowany Kurier Codzienny*). (б) – Стрілець «Союзу», 1913 р. Колоризація тогочасна. (в) – Співорганізатори «Стрілецького союзу», 1914 р. Кидаються в очі кольорові петлиці, в більшості неохайно пришиті на один край коміра, а у Владислава Пражмовського–«Беліни» (сидить крайній праворуч) – на лацкані уланського кітеля. На жодному з керівників ще немає кашкетних знаків та відзнак на завершення офіцерських курсів (© *Ilustrowany Kurier Codzienny*).

Мал. 7. Кашкетні знаки «Стрілецького союзу», 1913–1914 рр. (© Muzeum Narodowe w Krakowie).

«Стрілецький союз»

23 квітня 1910 р. австрійська влада офіційно зареєструвала парамілітарну організацію «Стрілецький союз» (*Związek Strzelecki*), яка в червні 1914 р. налічувала 7,2 тисячі членів (*Wojtasik 23*). Це товариство виникло за рішенням львівської таємної організації «Союз дієвої боротьби», заснованої представниками Польської соціалістичної партії (переважно її Бойової організації). Через переконання окремих діячів товариства щодо революційного характеру майбутньої боротьби за незалежність Польщі, деякий час вони в принципі заперечували необхідність носіння одностріїв (*Wielecki 240*). Тим не менш, уже в муштровому статуті 1911 р. стрільці вже звертали увагу на досвід російсько-японської війни 1904–1905 рр., а саме використання японцями одностріїв приглушених відтінків, прикриття сукном блискучих елементів військової форми та відсутність різниць в одностроях офіцера і солдата (*Regulamin musztry 66*).

У 1912 р. краківські стрільці запровадили сірі (сіро-блакитні) кашкети «мацеювки» (*Wielecki 240*), які запозичили і львівські стрільці. Саме в такому кашкеті українські січовики побачили головного коменданта Союзу Юзефа Пілсудського (Мал. 6 а) («*Józef Piłsudski*») під час його візиту до української «Повітової січі» у Львові навесні 1912 року. Олена Степанів запам'ятала його так: «Одягнений у сірий мундурок, занятий високо під шию, мняв у руках «мацеювку»» (Сварник та Фелонюк 31). Роман Дашкевич описував коменданта подібним чином: «Був він одитий трохи інакше, як ходили у Львові. Відбивав «френч», замість

маринарки, і синя «мацеювка»» (Сварник та Фелонюк 302). Ці головні убори, що наслідували популярні цивільні кашкети, мали круглий верх і низьку тулію з дашком. А в квітні 1913 р. було затверджено однострії «Стрілецького союзу»: сірого (згодом – сіро-блакитного) кольору «мацеювка», кітель, штани, обмотки або краги і черевики, а також двобортна шинель з погонями (Мал. 6 б, в) (*Program Szkół; «Grupa współorganizatorów»*). Стрілецький кітель не мав погонів, застібався на рогові, приховані планкою гудзики, мав стояче-відкладний комір і чотири накладні кишені з прямокутними клапанами (*Wielecki 240*). В одній з публікацій у львівському часопису «*Strzelec*» давалися поради, як треба підбирати спорядження і доглядати за взуттям і одягом під час маршів, зокрема таку пораду: «*дбати про кожен гудзик на ньому; щоб кожне вбрання, хоч би найгірше, було вичищене, заштопане, залапане*» (*Strzelec 55*).

Розробка символіки «Стрілецького союзу» розпочалася в квітні 1913 р. (*Wielecki 242*). В результаті в тому ж році розпочалося виготовлення першого в новітній історії Польщі військового знака на головний убір, а також офіцерської відзнаки. Кашкетним знаком стрільців став металевий орел, зроблений за зменшенням до 36–40 мм у висоту зразком металевих кашкетних знаків часів Королівства Польського (1815–1830): птах з випростаними крилами у формі півкіль, що тримає у лапах «щит амазонок» (у центрі щита розміщено літеру «S» – «*Strzelec*»). З тильного боку знак мав два розміщені горизонтально металеві вусики чи вертикальну голку для кріплення на кашкеті-«мацеївці»,

Мал. 8. Проект кашкетного знака «Стрілецького союзу», 1913 р. (за С. Jarnuszkiewicz).

найчастіше між тулією та верхом. Такі орли на кашкетах стрільців з'явилися восени 1913 р., а з 1 травня 1914 р. носіння їх стало обов'язковим (Zawistowski «Orły» 67) (Мал. 7 а–в) («Orzeł strzelecki» (1); «Orzeł strzelecki» (2); «Orzeł strzelecki «Kadrowy»»).

У ході підготовки проекту з орла «зникла» корона (Wielecki 242; Jarnuszkiewicz 255–256) – її відсутність відповідала соціалістичній орієнтації керівництва організації (Мал. 8) (Jarnuszkiewicz 256). Такий орел у поєднанні з популярним у робітників кашкетом надавав однострою стрільців, додатково до національного, ще й народного вигляду. Цій же меті слугувало звертання стрільців один до одного «obywatelu» («громадянине») та відсутність рангових відзнак. Офіцерів Союзу (Мал. 13 в) відрізняло спочатку лише носіння свистка з червоним (у підофіцерів – зеленим) шнурком, що йшов від кишені до гудзика на грудях кітеля. У 1913–1914 рр. були запроваджені кольорові п'ятикутні петлиці на позначення посад: золоті для командира округи, червоні – командира роти, блакитна – взводу, біла – секції (Wielecki 243). Крім того, особи, що пройшли офіцерський вишкіл у Союзі, мали право носити круглу металеву відзнаку (діаметр – 28 мм), що отримала прізвисько «парасоля» (Мал. 9) («Odznaka ukończenia»).

Спорядження стрільців складалося зі шкіряного пояса, австрійських підсумків під набой

та туристичного рюкзака чи армійського ранця, а також (за наявності) хлібної торби і лопатки (Wielecki 240). Оскільки однострій і спорядження стрільці купували собі самі, більшість із них мали лише найнеобхідніші для тренувань і походів речі. Повністю споряджених членів в організації напередодні війни було лише 30–40 % (Wojtasik 27).

«Польські стрілецькі дружини»

Організація «Польські стрілецькі дружини» (Polskie Drużyny Strzeleckie) виникла у Львові в 1911 р. з метою фізичної і військової підготовки молоді. Дружини були легальним прикриттям таємної організації «Армія Польська», яка займалася підготовкою кадрів для майбутньої збройної боротьби за польську незалежність. «Польські стрілецькі дружини» налічували в червні 1914 р. понад 6 тисяч членів, зосереджених у 80 дружинах (Wojtasik 23).

Польовий однострій цього товариства (Мал. 10 а, б) («Fotografia grupowa»; «Związek Strzelecki») (Мал. 13 б) виник восени 1912 р. Він складався з кашкету-«мацеювки», кітеля, штанів, черевиків і двобортної шинелі. «Мацеювка» мала чорні шкіряні дашок і підборідний ремінь. Китель мав стояче-відкладний комір, чотири накладні кишені і погони; застібався на п'ять

Мал. 9. «Парасоля» – відзнака випускників офіцерських курсів «Стрілецького союзу» (© Muzeum Narodowe w Krakowie).

№5 (2023)

а

б

Мал. 10. Однострій «Польських стрілецьких дружин»: (а) – Члени 52-ї стрілецької дружини у Кракові. Фрагмент фотографії, 1914 р. (© Instytut Józefa Piłsudskiego). (б) – Стрільці на маневрах. В архіві атрибутовані як члени «Стрілецького союзу», проте овальний кашкетний знак та петлиці взводного на комірі стрільця по центру говорять, що перед нами «дружиняки», а позаду, в капелюсі – член «Польових дружин Сокола». Фрагмент фотографії, 1914 р. (© Ilustrowany Kurier Codzienny).

гудзиків (як відкритих, так і прикритих планкою). Спочатку було передбачено виготовляти однострої з сукна попелясто-сірого з зеленуватим відтінком, але була можливість купівлі лише сукна сіро-блакитного кольору, яке використовувалося для мундирів австро-угорської армії (Wielecki 244). З такого ж сукна з 1913 р. стали виготовляти і дашки з ременями стрілецьких кашкетів (Wojtasik 26).

Знак на головні убори членів «Польських стрілецьких дружин» (Мал. 11) (Nowak 34; Daszyk 11) був затверджений 20 липня 1913 р. (обов'язковим для носіння він став з 1 жовтня того року) (Zawistowski «Oznaki» 61; Nowak 34). Цим знаком стали металеві овальні бляхи з зображенням орла, написом по колу «Polska Drużyna Strzelecka» і прямокутником у нижній частині, де штампуванням наносився номер дружини (найчастіше, однак, він був відсутній). Знак повністю повторював печатку організації, зменшену до розміру 37,5–40,5 мм х 30–32 мм, і виготовлявся для львівських «дружиняків» у Кракові (Mincer 179–182).

Як і члени «Стрілецького союзу», командирів підрозділів дружин носили кольорові шнурки. Також була розроблена система відзнак за посадами у вигляді петлиць розміром 3х5 см. Цікаво, що носилися вони лише

на лівому кінці коміра, і лише на тренуваннях – на двох: біла петлиця у рядових, біла з темно-зеленою смугою посередині у старшого солдата, темно-зелені та кармазинові з вертикальними смугами – у підфіцерів і офіцерів (Wielecki 244). Ймовірно, саме з такими

Мал. 11. Кашкетний знак члена «Польських дружин стрілецьких», 1913 р. (за J. Nowak).

Мал. 12. Оголошення про виготовлення елементів одностроїв польських парамілітарних організацій. Газета «Strzelec», 1914 р.

«спеціальними відзнаками» побачив командирів підрозділів дружин під час маневрів 31 травня – 1 червня 1914 р. «дружиняк», а згодом офіцер Польських легіонів та генерал бригади Війська Польського Юзеф Вільчинський–«Ольшина» (Olszyna-Wilczyński 15).

Повний список речей, якими повинен був по мірі можливості забезпечити себе кожен «дружиняк», з 48 пунктів – від зброї до ниток з голками. Він включав у себе, зокрема: два комплекти натільної білизни, комплект з сукняного та полотняного одностроїв, кашкет, куртку чи шинель (за бажання також – светр і пелерину), чоботи, пояс, підсумки, ранець для речей і ранець для набоїв, сухарну торбу, зброю, похідний посуд і кухонні прилади та решту побутових речей (Odrozdenie 18).

Члени дружин і «Союзу» купували власні однострої самостійно у приватних виробників (Мал. 12), а Окружні комісії постачання з середини 1913 р. стали закуповувати однострої для членів своїх товариств (Wojtasik 26). Головною ознакою належності до стрілецької дружини була «мацеювка», яку могли носити навіть із цивільним одягом, а для урочистостей вистачало комплекту однострою з поясом (Olszyna-Wilczyński 13, 14). На згаданих вище маневрах найкраще спорядженою та озброєною була станиславівська стрілецька дружина (Olszyna-Wilczyński 16).

На багатьох фотографіях різниці між кроєм мундирів «Стрілецького союзу» та «Польських дружин стрілецьких» майже непомітно – однострої членів обох товариств майже нічим не відрізнялися, що надавало їм почуття спільності мети.

Юзеф Вільчинський–«Ольшина» згадував спільне відвідання членами обох організацій лекції:

«Всі ми мали одноманітні стрілецькі сиві мундири (розрізнялися ми лише емблемами на мацеювках, на яких стрільці Союзу носили орлики, а дружиняки – т. зв. дружинні бляхи, овальні, з номером дружини); всі ми засновувалися на спільних правилах, всі ми працювали в тому самому дусі незалежності...» (Olszyna-Wilczyński 10).

Через це їхні члени могли замовляти однострої не лише у своїй, а й у сусідній організації. Так, стрілець «Союзу» Роман Стражинський згадував, як купив мундир «Стрілецьких дружин» і саме в ньому розпочав службу під час Першої світової війни (Starzyński 63).

На війну проти Росії у 1914 р. члени польових дружин «Сокола» і «Союзу», «бартошових» і стрілецьких дружин пішли у своїх власних одностроях. Обмундирування «Бартошових дружин» і «Польових сокільських дружин» використовувалося у Польських легіонах, що були сформовані з членів цих товариств, приблизно до середини 1915 р. (Мал. 14 а, б) («Powitanie Józefa Piłsudskiego»; «Żołnierze w rowie strzeleckim»), при тому причиною їх зникнення було переважно зношування (Wielecki 245; Bezak 110–111). Стрілецькі однострої натомість стали взірцем для Польських легіонів, які почали формувати з добровольців у серпні 1914 р. У листі Верховного командування імператорської і королівської армії до австрійського Міністерства оборони щодо формування легіонів зазначена форма одягу легіонерів таким чином:

Мал. 13. Художні реконструкції одностроїв польських парамілітарних організацій Східної Галичини (© А. Папакін):

(а) – Член «Польових дружин Сокола», 1913–1914 рр. Польовий однострій складається з капелюха з біло-червоною кокардою, кітеля і штанів кольору хакі; на ногах шкіряні черевики, а замість гетрів – високі вовняні шкарпетки. «Сокіл» озброєний застарілою однозарядною гвинтівкою системи Верндля М1867/77 та ятаганим багнетом до неї. (б) – Командир відділення «Польських стрілецьких дружин», 1913–1914 рр. Його однострій складається з «мацеювки», кітеля і штанів сірого кольору. На кашкеті – металевий знак з орлом і номером дружини. Парні петлиці на комірці позначають звання. Стрелець взутий у чоботи. Він озброєний гвинтівкою системи Маннліхера М1888. На поясі – підсумки для набоїв, за плечима – шкіряний ранець австро-угорської армії. (в) – Ротний командир «Стрільцького союзу», 1914 р. Офіцер одягнений у сірий однострій цієї організації, взутий у черевики зі шкіряними крагами. На комірці – одиночна червона п'ятикутна петлиця, що позначала посаду командира роти. На грудях має «парасоллю» – відзнаку про закінчення вишколу. Офіцер озброєний піхотною шаблею австро-угорської армії та револьвером Раства-Гассера М1898 у шкіряній кобурі.

а

б

в

г

Мал. 14. Елементи одностроїв довоєнних парамілітарних організацій у Польських легіонах часів Першої світової війни: (а) – Кінний легіонер в кашкеті сокільських стрільців. Фрагмент фотографії, серпень 1914 р. (© *Ilustrowany Kurier Codzienny*). (б) – Легіонери у траншеї. Карпати, зима 1914–1915 рр. На першому плані – боєць у кашкеті «Бартошових дружин» (© *Instytut Józefa Piłsudskiego*). (в) – Портрет ротмістра Збігнева Вонсовича, командира 2-го дивізіону кавалерії Польських легіонів, який загинув у бою в червні 1915 року. Художник Каспер Желеховський, 1916 р. (г) – Ротмістр Юліуш Загурський–«Остоя», командир 2-го полку уланів Польських легіонів, 1915–1916 рр. (за E. Quirini and S. Librewski)

«однострій кольору *extgra*, покрою і форми, які використовували польські стрілецькі товариства» (САW 4; Bezak 27). Стрілецькі мундири без змін продовжували виготовляти протягом майже всієї війни для I бригади Польських легіонів, якою командував Юзеф Пілсудський.

3 серпня 1914 р. в Кракові відбувся урочистий обмін кашкетними знаками між колишніми членами парамілітарних організацій, які стали легіонерами. Приклад подав Юзеф Пілсудський, який зі словами «*відтепер немає ані стрільців, ані дружиняків*», передав свого орла «Стрілецького союзу»

начальнику «Польських стрілецьких дружин», а собі причепив овальну бляху; так само вчинила решта добровольців (Mincer 181–182). Овальні кашкетні знаки «дружиняків» під час війни носили переважно на грудях як згадку про службу в дружинах, хоча відомості про їх використання є і в 1915, і навіть у 1916 рр. (Zawistowski «Oznaki» 62). Кашкетні знаки «Бартошових дружин» протягом війни продовжували носитися у II бригаді та 2-му полку уланів Польських легіонів з різними головними уборами (Мал. 14 в, г) («Portret rotmistrza Zbigniewa Wąsowicza»; Quirini and Librewski pl. 134), крім того, під час війни виготовлявся й інший різновид знаку – повністю металевий з імітацією сукняної підкладки

червоною шкірою (Mincer 208, 267–268). Металеві орли «Стрілецького союзу» з літерою «S» (через використання їх Кадровою ротою, яка у серпні 1914 р. увійшла на польські землі під російською владою, їх стали називати «кадровими орлами») використовувалися протягом усієї Першої світової війни: спочатку в I бригаді Польських легіонів, згодом потрапили у II бригаду. Орли з літерою «S» виготовляли і після 1914 р. (Mincer 262–269). За їхнім зразком виготовлялися з 1914 р. кашкетні знаки Польських легіонів, які повністю копіювали стрілецькі за винятком того, що замість літери «S» («*Strzelec*») на щиті вибивали літеру «L» («*Legjony*») (Mincer 162–163, 229–231).

Бібліографія

- «IV Zlot Sokolstwa Polskiego dnia 28 i 29 czerwca 1903 we Lwowie. Sztandar Sokoła Lwowskiego.» Polona, polona.pl/preview/d4dda2ba-3c91-4408-b920-d86efff34b94. Accessed 01 October 2023.
- «IV Zlot Sokolstwa w d. 28 i 29 czerwca 1903 we Lwowie.» Polona, ppolona.pl/preview/4e5d89f0-a983-4586-85c1-b0901dabd406. Accessed 01 October 2023.
- Сварник, Галина, та Андрій Фелонюк, упор. Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси. Львів: Літературна Агенція «Піраміда», 2009.
- Bezak, Paweł J. Barwy Legionów Polskich 1914–1917. Studium historyczne. Praca doktorska, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce, 2019.
- Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa (CAW), zespół «Komenda Legionów (Dowództwo Polskiego Korpusu Posiłkowego)», sygnatura I.120.1.18.
- Daszyk, Krzysztof Karol. Stanisław Długosz „Tetera”. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2020. Instytut Pamięci Narodowej, ipn.gov.pl/download/1/433377/Dlugoszsrodki.pdf. Accessed 01 October 2023.
- «Drużyna Sokoła w Skawinie przed wymarszem do II Brygady Legionów.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/z/57328/466bd92715ccd693f86a6b64ec79fc5/. Accessed 01 October 2023.
- Drużyny Bartoszowe 1908–1914. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossilińskich, 1939.
- «Fotografia grupowa członków 52 Polskiej Drużyny Strzeleckiej wykonana pod pomnikiem Grunwaldzkim.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/214848/019a4ea309b7d98106bbdb902bfea7ec/. Accessed 01 October 2023.
- «Grupa współorganizatorów Związku Strzeleckiego.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/57077/578cb7911d5a738bc20303090967ae6b/. Accessed 01 October 2023.
- Instrukcja do organizowania Stałych Drużyn Sokolich. Lwów, 1913.
- Jarnuszkiewicz, Czesław. «W sprawie orłów “kadrowych”», Broń i barwa, №11/12, 1936, s. 255–257.
- «Józef Piłsudski, dowódca I Brygady Legionów.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/56459/e096da92b2e6d6c99b9b21df60ef44d7/. Accessed 01 October 2023.
- Mincer, Bohdan. «Polskie orły wojskowe do czapek z lat 1914–1936», Broń i barwa, №7, 1936, s. 162–164; Broń i barwa, №8, 1936, s. 179–182; Broń i barwa, №9, 1936, s. 208–209; Broń i barwa, №10, 1936, s. 227–231; Broń i barwa, №11/12, 1936, s. 260–269.
- Moś, Wojciech D., and Włodzimierz Soszyński. Polskie szkolnictwo wojskowe 1908–1939. Odznaki – Emblematy – Dokumenty. Kraków: Avalon, 2007.
- «Naczelnik związkowy A. Durski.» Polona, polona.pl/preview/e6cf6d70-8594-49d6-aadb-f6262d9d0d38. Accessed 01 October 2023.
- Niemczynowski, Władysław. «Polowe Drużyny Sokole.» Żołnierz Legionów i POW. 6.VIII.1914 – 6.VIII.1939, nr. 3–4, 1939, s. 89–103.

- Nowak, Jan Tadeusz. «Orły wojskowe Legionów Polskich w zbiorach Muzeum Historycznego Miasta Krakowa.» Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, nr. 32. 2014, Kraków, s. 31–40.
- «Nowy Targ: Plac Słowackiego i gmach Sokoła.» Polona, polona.pl/preview/dc999ac7-8b13-4190-a3d4-d70d2634f9b2. Accessed 01 October 2023.
- Odrodzenie Wojska Polskiego 1918–1921 w materiałach Centralnego Archiwum Wojskowego. Warszawa: ZP, 2008.
- «Odznaka ukończenia Szkoły Oficerskiej Związku Walki Czynnej tzw. «Parasol.» Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/149052. Accessed 01 October 2023.
- Olszyna-Wilczyński, Józef. Z dziennika lwowskiego drużyniaka 1911–1914. Lwów, 1937.
- Ordyniec, Leon. Chorągiew buczacka Drużyn Bartoszewych. Warszawa: wyd. z zasiłku Państwowego Instytutu Kultury Wsi, Druk. Oświatowa, 1939.
- «Orzeł na czapkę Drużyn Bartoszewych» (1). Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/73646. Accessed 01 October 2023.
- «Orzeł na czapkę Drużyn Bartoszewych» (2). Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/92165. Accessed 01 October 2023.
- «Orzeł strzelecki» (1). Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/292993. Accessed 01 October 2023.
- «Orzeł strzelecki» (2). Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/552050. Accessed 01 October 2023.
- «Orzeł strzelecki tzw. «Kadrowy»». Muzeum Narodowe w Krakowie, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/331914. Accessed 01 October 2023.
- «Portret rotmistrza Zbigniewa Wąsowicza - Kasper Żelechowski.» Wikipedia, 13 October 2023, en.wikipedia.org/wiki/File:Portret_rotmistrza_Zbigniewa_W%C4%85owicza_-_Kasper_%C5%BBelechowski.jpg. Accessed 18 October 2023.
- «Powitanie Józefa Piłsudskiego.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/57266/ac6d62dfda6a6b81e7489431ee a6d22/. Accessed 01 October 2023.
- Program Szkół Wojskowych Związków Strzeleckich. Kraków, 1913. Polona, polona.pl/preview/37593f72-8273-43fd-9901-88ae082ec8ff. Accessed 01 October 2023.
- Quirini, Eugeniusz, and Stanisław Librewski. Ilustrowana kronika Legionów Polskich 1914–1918, Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa, 1936.
- Regulamin ćwiczeń wstępnych. Drugi tysiąc. Lwów, 1912.
- Regulamin musztry «Związku Strzeleckiego» i elementarna taktyka piechoty. Kraków: Życie, 1911.
- Regulamin Stałych Drużyn Sokolich, 1912. Digital Library of Malopolska, mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=9 9866&from=publication. Accessed 01 October 2023.
- Snopko, Jan. Polskie Towarzystwo Gimnastyczne «Sokół» w Galicji 1867–1914. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1997.
- Statut Drużyn Bartoszewych. Lwów, 1913.
- Starzyński, Roman. Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918. Warszawa: Tetragon; Erica, 2012.
- Strzelec. Miesięcznik, Pismo Polskich Związków Strzeleckich. Rok I, zeszyt II, nr. 2, maj 1914.
- Wielecki, H. «Sprawa munduru polskich formacji wojskowych w latach 1912–1918.» Muzealnictwo wojskowe, №3, 1985, s. 239–278.
- Wojtasik, Janusz. «Polski Ruch Wojskowy w latach 1908–1914.» Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska, №2, 1988, s. 18–33.
- Wysocki, Wiesław, et al. Legiony Polskie 1914–1918. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2017.
- Zawistowski, Tomasz. «Oznaki Polskich Drużyn Strzeleckich.» Pamięć.pl, №6, 2013, s. 59–62.
- Zawistowski, Tomasz. «Orły Związków Strzeleckich.» Pamięć.pl, №9, 2013, s. 65–67.
- «Żołnierze w rowie strzeleckim.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/215014/fdefb80f8176c1ea16bb433e abc84953/. Accessed 01 October 2023.
- «Związek Strzelecki – ćwiczenia.» Zbiory NAC on-line, audiovis.nac.gov.pl/obraz/57165/578cb7911d5a738bc203030909 67ae6b/. Accessed 01 October 2023.

Максим Ющенко

Петлиці Легіону УСС в 1914–1919 рр.

Ключові слова: *Українські січові стрільці, Галицька армія, однострій, петлиці, зубчатка.*

Стаття присвячена петлицям Українських січових стрільців – формування українців австро-угорської армії та Галицької армії. Проаналізовано чималу кількість фотографій, що дозволило простежити еволюцію офіційних відзнак на комірах УСС і використання ними нерегламентованих петлиць. Виділено основні типи петлиць, що носилися в Легіоні УСС на комірах кітелів та шинелей, встановлено хронологію їх використання, а також ідентифіковано невідомі раніше різновиди шинельних петлиць.

Maksym Yushchenko

Collar patches of the Ukrainian Sich Riflemen in 1914–1919

Keywords: *Ukrainian Sich Riflemen, Galician Army, uniform, collar patches, zubchatka.*

The article is devoted to the collar patches of the Ukrainian Sich Riflemen – the formation of Ukrainians of the Austro-Hungarian army and the Galician army. A considerable number of photographs were analyzed, which made it possible to trace the evolution of official insignia on the collars of the Ukrainian Sich Riflemen and the use of non-regulated buttonholes. The main types of buttonholes worn in the Legion of Ukrainian Sich Riflemen on the collars of tunics and great coats were identified, the chronology of their use was established, and previously unknown varieties of coat collar patches were identified.

Ющенко Максим Володимирович

Незалежний дослідник, військово-історичний реконструктор, м. Київ, Україна.

Yushchenko Maksym

Independent researcher, historical reenactors, Kyiv, Ukraine.

e-mail: max.v.yushchenko@gmail.com

Легіон Українських січових стрільців (УСС) – добровольча військова формація з українців Австро-Угорщини, що була створена в 1914 р. з початком Першої світової війни та діяла у складі австрійського війська до кінця війни в 1918 р. Після розвалу Австро-Угорщини Легіон УСС взяв активну участь у Перших Визвольних змаганнях у складі Галицької армії.

Весь період існування Легіону УСС бажання його вояків підкреслити свою належність до окремого національного українського підрозділу зумовлювало використання нерегламентованих відзнак та елементів уніформи. Найбільш відомою та легко впізнаваною відзнакою була «чічка» – кругла кокарда з матерії в національних синьо-жовтих кольорах, яку носили збоку на солдатських та офіцерських кепі протягом усієї війни (Мал. 1) (Konyago and Ladyzhynsky 7, 52; *Сьпіваник*; Монолатій 17, 50; «Сборник исторических фотографий»). Також використовувалися нарукавні синьо-жовті стрічки (які не набули широкого поширення), а в спогадах М. Угрин-Безгрішного є згадка про вимогу австрійського військового командування на самому початку формування Легіону УСС про носіння легіонерами «жовто-чорних перепасок» на рукаві як знаку належності до «комбатантів». Крім «чічки», носилися різні патріотичні значки як довоєнних українських організацій, так і випущених уже в період існування Легіону УСС (Думін 368; Лазарович *Легіон* 169, 170; Лазарович «Ідеологія» 62; Монолатій 16–24; Угрин-Безгрішний 73).

Ситуація з уніформою в перші місяці існування Легіону УСС була досить складною. За умовами імператорського патенту, на підставі якого формувалася Легіон, уніформою, спорядженням та зброєю він мав забезпечуватися самостійно, за власні кошти. Цим питанням займалася Українська Боева Управа та окремі представники, фактично всі кошти збиралися з пожертв та власних заощаджень. Крім того, формування Легіону УСС відбувалося під час стрімкого розвитку російського наступу на Галичину, поразки та відступу австрійського війська. Це створювало серйозні організаційні проблеми, а також змусило перевозити добровольців зі Львова спочатку в Стрій, а потім взагалі на Закарпаття. Як наслідок, непроста задача повністю забезпечити 2500 добровольців,

прийнятих до Легіону УСС, розтягнулася в часі і не могла бути легко вирішена.

При оголошенні набору добровольців у серпні 1914 р. члени довоєнних українських парамілітарних організацій «Сокіл», «Січові стрільці» та ін., що зголосилися до вступу в Легіон УСС, приходили в уніформі цих організацій, зазвичай цілими підрозділами. Відповідно, першими петлицями з ранговими відзнаками стали прийняті в цих організаціях зразки, але вони не поширювалися на решту легіонерів. Так, у «Січових стрільців» ранги позначалися поперечними синіми пасками на комірі у підстаршин, срібними – у старшин (Мал. 2) (Гнаткевич та ін. 1955: 22, 28; Гнаткевич та ін. 1991: 10; Папакін 46). У «Сокільських стрільців» ранги позначалися трикутниками (Мал. 3) (Гнаткевич та ін. 1991: 14; Ріпецький бл. XIV; Липовецький 15). З огляду на фото С. Горука з такими петлицями (Мал. 3, б), правильно сказати «шеvron кутом догори», а не «трикутник». Імовірно, шеврон був жовтим, накладеним на синю петлицю. Петлиці на фото В. Сроковського з тих же «Сокільських стрільців» виглядають дещо інакше (Мал. 3, в). Вочевидь, він мав інший ранг, і два шеврони були нашиті прямо на комір, без синьої підкладки. Більшість же інших добровольців Легіону УСС приходила у своєму цивільному одязі (Гнаткевич та ін. 1991: 10, 11, 13–15, 17, 22, 28; Гнаткевич та ін. 1955: 10, 13–17; Думін 24, 25, 38, 39; Лазарович *Легіон* 226, 256; Липовецький 15, 19; Монолатій 22, 31, 32).

Протягом осені 1914 р. легіонерів поступово одягають у частково закуплену, частково отриману від різних підрозділів армійську уніформу (вживану), переважно австрійського ландверу, ландштурму, а також угорського гонведу. Наприклад, під час перебування на Закарпатті у вересні 1914 р., частину форми легіонери отримали від запасного батальйону 35-го полку крайової оборони (ландвер), що стояв тоді в Мукачеві. Уніформа ландверу та ландштурму мала петлиці зеленого кольору (grasgrun), уніформа гонведу мала сірі петлиці (schiefergrau). Скоріше за все, з цими ж петлицями уніформа надходила і до Легіону УСС. З полків спільного війська уніформа могла надходити з петлицями належних цим полкам кольорів. Старшини, що переводилися до Легіону УСС, прибували у формі з петлицями

№5 (2023)

а

б

в

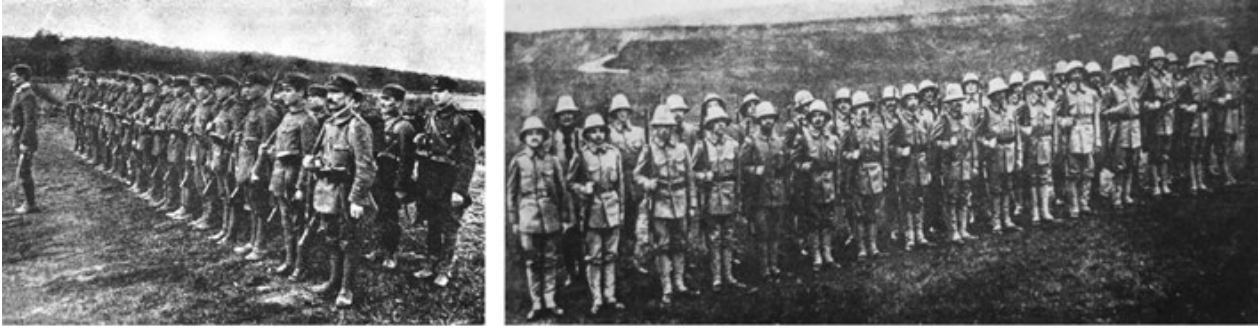

г

д

Мал. 1. (а) – «Чічка» – кругла кокарда з матерії (за V. Копуяго та O. Ladyzhynsky).
 (б) – Зображення «чічки» на обкладинці збірника пісень УСС, 1918 р. (в) – Зображення «чічки» на листівці, присвяченій УСС (малюнок Ю. Буцманюка, 1918 р.) (за І. Монолатієм). (г) – «Чічка» на кепі вояка легіону УСС, 1915 р. (за І. Монолатієм). (д) – «Чічки» на кепі вояків легіону УСС, 1915 р. (за V. Копуяго та O. Ladyzhynsky).

а

б

в

г

Мал. 2. (а) – Чета товариства «Січові стрільці I» з м. Борислав, під командою К. Гутковського (за Б. Гнаткевичем). (б) – Чета товариства «Січові стрільці II» (за Б. Гнаткевичем). (в) – Петлиці сотника І. Устияновича (Січові стрільці I) (за А. Папакіним). (г) – Петлиці К. Гутковського (Січові стрільці I) (за Б. Гнаткевичем).

а

б

в

Мал. 3. (а) – Група «Сокільських стрільців» (за Б. Гнаткевичем). (б) – Петлиці С. Горука (Сокільські стрільці) (за С. Ріпецьким). (в) – Петлиці В. Сроковського (Сокільські стрільці) (за С. Липовецьким).

кольору свого полку або роду військ. Таким чином, восени 1914 р. вояки Легіону УСС одночасно носили уніформу як парамілітарних організацій (в т.ч. і шапки «мазепинки»), так і різних полків австрійського та угорського війська, з петлицями різних кольорів чи взагалі без них (Мал. 4) (Гнаткевич та ін. 1955: 21, 22; Липовецький 19; Сварник 14). Все це надавало воякам Легіону дуже строкатий вигляд,

що підкреслювалося також і різноманітним озброєнням (Думін 39, 53, 60, 61, 328; Монолатій 45; Гнаткевич та ін. 1991: 19, 21–23).

Зрештою, наприкінці 1914 – на початку 1915 рр. питання уніформи, екіпірування та озброєння вирішується остаточно – постачання перебирає на себе австрійське військове міністерство. Вояки Легіону УСС отримують нарешті повні комплекти австрійської стандартної

№5 (2023)

а

б

в

г

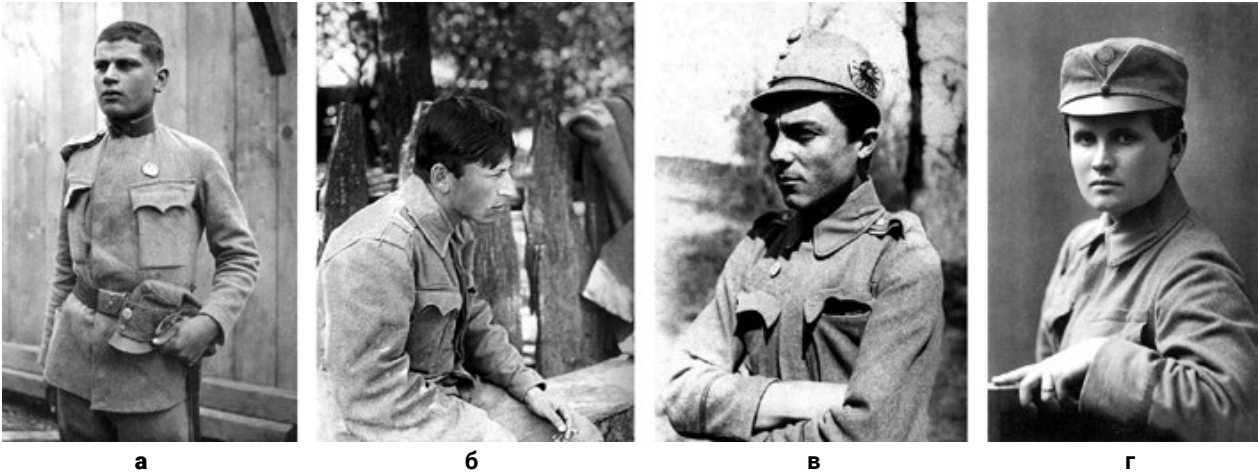
Мал. 4. (а) – Легіонери УСС в одностроях спільного війська та «гонведу», 1914 р. (за Б. Гнаткевичем). (б) – Легіонери УСС в одностроях спільного війська та «гонведу», 1914 р. Замість армійських кепі, вояки залишили «мазепинки» товариства «Січові стрільці І» (за С. Липовецьким). (в) – Легіонери УСС в одностроях спільного війська, 1914 р. На поясах добре видно довгі багнети до гвинтівок системи Верндля (за Б. Гнаткевичем). (г) – Легіонери УСС в різних одностроях. Крайній правий в мундирі австрійського ландверу (зелені погони та обшлагі) (за І. Сварником).

уніформи, спорядження та зброю. Попри те, що Легіон УСС відносився до австрійського ландверу, замість зелених петлиць «прикладним кольором» для петлиць було визначено світлосиній (lichtblau) (Монолатій 25; Лазарович *Легіон* 171). Добровольчі формації (українці, поляки, тірольці) самостійно обрали кольори для петлиць, а для українців Галичини синій колір

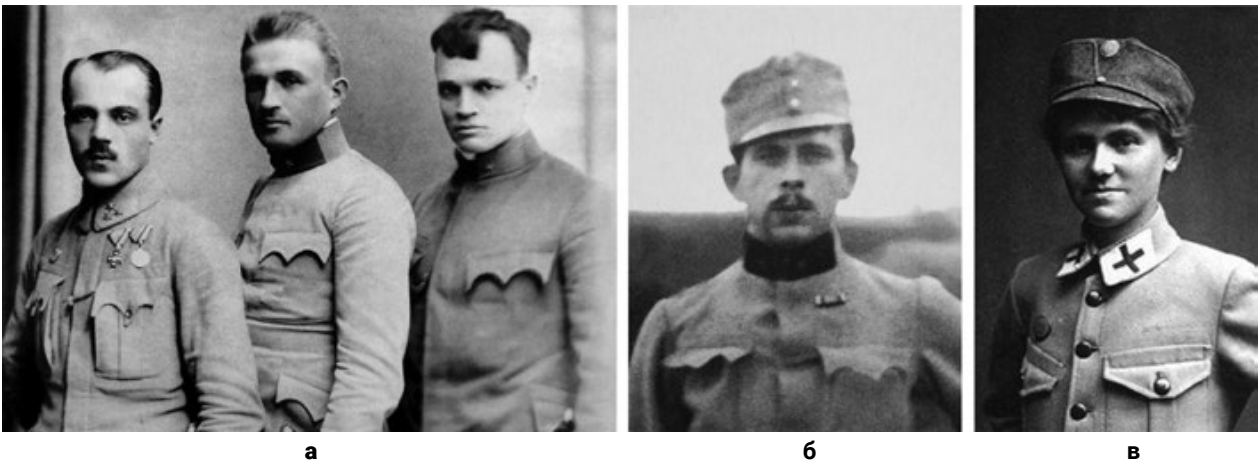
був традиційним, зокрема, золотий галицький лев зображувався саме на синьому фоні.

Перелік військових звань у Легіоні УСС загалом відповідав діючому переліку австрійського війська (за окремими виключеннями), але до звання вояків від капрала до капітана повинно було додаватися слово «легіон», тобто «легіон-капрал», «легіон-лейтенант» і т.д. Також

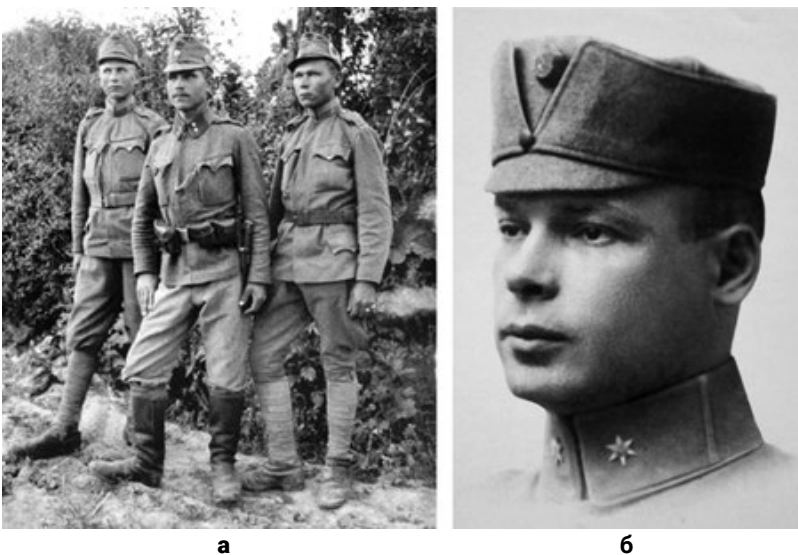

Мал. 5. (а-в) – Мундирні петлиці рядового стрільця, 1915 р.; (г) – мундирні петлиці Г. Дмитерко, 1917 р.

Мал. 6. (а) – Петлиці офіцерів (старшин), 1915 р. (за С. Липовецьким). (б) – Петлиці лікаря, 1915–1916 рр. (за С. Липовецьким). (в) – Петлиці санітарки товариства Червоного хреста, 1917 р. (за С. Липовецьким).

Мал. 7. (а) – Петлиці рядових стрільців та вістуна (капрала) з однією смужкою, друга половина 1916 р. (б) – Петлиця чотаря Д. Катая з однією смужкою, 1916 р. (за С. Липовецьким).

№5 (2023)

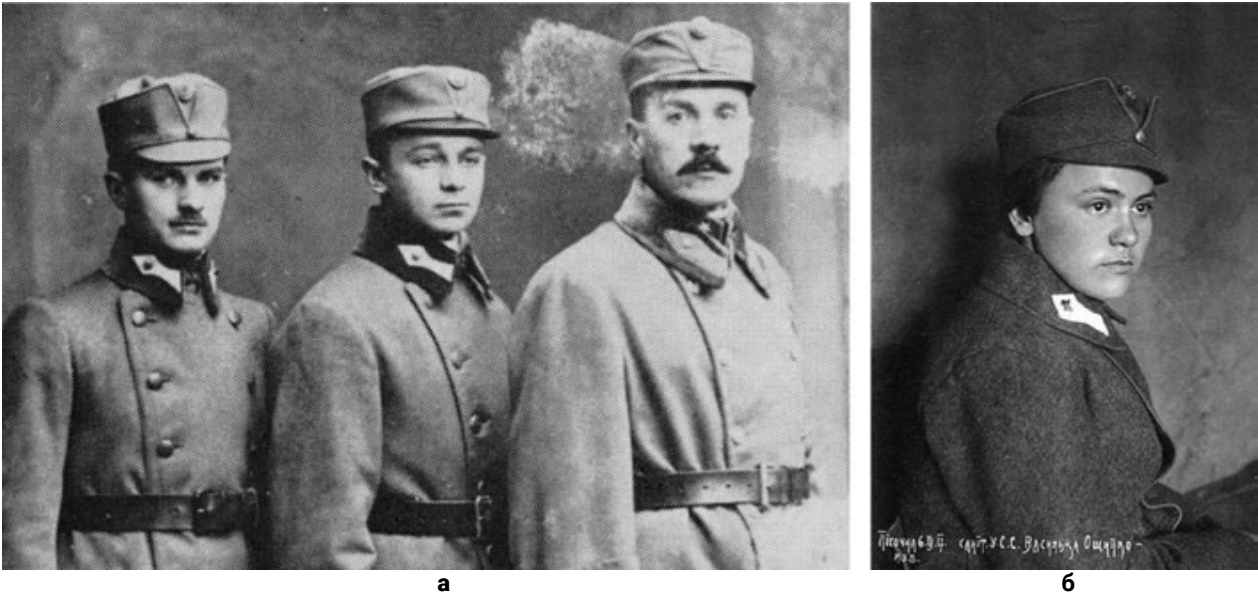

Мал. 8. (а, б) – Двоколірні стрічки на комірі. (в–д) – Двоколірні стрічки на комірі (за С. Липовецьким).

використовувались українські назви рангів – відповідники австрійських військових звань.

Рангові відзнаки, які позначали військові звання, в Легіоні УСС були прийняті австрійського зразка, у вигляді целулоїдних 6-променевих зірочок для унтер-офіцерів (підстаршин) та жовтого галуна по краю петлиці у фельдфебеля

(підхорунжого). Ферріх (хорунжий) – проміжне звання між унтер-офіцерами та офіцерами, мав жовтий вузький галун по краю петлиці та срібну зірку. Ober-офіцери (старшини) від лейтенанта (четаря) до гауптмана (сотника) мали на петлицях золоті зірки, вишиті з канітелі. Штаб-офіцери (старшини) від майора до

Мал. 9. (а) – Шинельні петлиці старшин (офіцерів), 1914–1918 рр. (за С. Ріпецьким).
 (б) – Шинельні петлиці санітарки товариства Червоного хреста, 1915–1917 рр. (за І. Монолатієм).

полковника мали на петлицях широкий золотий галун, на якому нашивалися срібні зірки, вишиті з канітелі (Монолатій 30).

На відміну від регулярного війська, в добровольчих формаціях зірочки мали розташовуватися в ряд по горизонталі, а не по вертикалі (2 зірки) та трикутником (3 зірки), але на практиці в Легіоні УСС цієї вимоги не завжди дотримувалися. А вимогу носити замість армійських 6-кутних зірок 4-кутні «розетки» військових чиновників у Легіоні УСС проігнорували (Монолатій 30).

На шинельних петлицях в австрійському війську (та Легіоні УСС) звання не позначалися, лише в офіцерів пришивався гудзик біля краю петлиці. Протягом 1915 та більшої частини 1916 рр. у Легіоні УСС (з 9 серпня 1915 р. – офіційна назва «І полк Українських січових стрільців») використовувалися сині петлиці (піхота і технічна сотня) (Мал. 5) («Сборник исторических фотографий»), лікарі та санітари носили чорні, санітарки-легіонерки з товариства Червоного хреста носили білі з червоним хрестом (Мал. 6, б, в) (Липовецький 50, 52). Відмінності тонів і відтінків петлиць офіцерів, підофіцерів та рядових Легіону, видимі на різних фото, можуть пояснюватися як належністю до різних служб, так і різним матеріалом петлиць і умовами освітлення, що добре проілюстровано на (Мал. 6, а) (Липовецький 77). Упевнено впізнаються лише

чорні петлиці медиків (Монолатій 75; Липовецький 5, 14, 22, 24, 26, 30, 50, 52, 77, 90, 91).

В серпні 1916 р., для підкреслення національного характеру Легіону УСС, петлиці (вилогі) дещо змінюють: «Як характеристична відзнака на ковнірі для офіцерів і мужви Українського Легіону є на кінці яносиних вилог, зглядно 1 цм. широкого паска пароль – поперечний пасок на 1 цм. широкий з жовтого сукна. Наказ по Легіону ч.66 від 7 серпня 1916 року» (Мал. 7) («Сборник исторических фотографий»; Липовецький 33). Це зробило петлиці Легіону помітними серед петлиць інших полків армії (Ріпецький 414; Монолатій 24–25).

Висока вартість та нестача фарбників для сукна змусили австрійську владу до економії. Кольорові петлиці були скасовані для всього війська наприкінці 1916 р. Замість них наказом від 27 листопада 1916 р. запроваджувалися тонкі стрічки «прикладного кольору» полку, які нашивалися поперек коміру по місцю, де раніше був край петлиці. Це співпало із введенням у війську нового зразка мундиру із відкладним коміром замість коміру-стійки. В Легіоні, де вже третій місяць на мундирах офіційно носили двокольорові петлиці, ввели двоколірну синьо-жовту стрічку, що нашивалася поперек коміру відповідно до наказу (Мал. 8) (Думін 368, 369; Лазарович *Легіон* 172; Липовецький 33, 36, 43, 57, 58, 61, 65, 66, 87, 93; Монолатій 30, 31).

№5 (2023)

а

б

в

г

Мал. 10. (а) – Шинельні петлиці зразка УСС, жорсткий варіант. На фото підхорунжий Л. Гриніщак, 1916 р. (за С. Липовецьким). (б) – Шинельні петлиці старої форми, але в кольорах УСС, чотар М. Никорак, 1917 р. (за С. Липовецьким). (в) – Шинельні петлиці зразка УСС, м'який варіант. На фото сотник О. Левицький, 1917 р. (за Р. Ковалем). (г) – Шинельні петлиці зразка УСС для рядових, м'який варіант. 1917–1918 рр.

На шинелях з 1914 р. використовували стандартні петлиці 5-кутної форми з вирізами бічних сторін (Мал. 9) (Ріпецький вкл. XLIII; Монолатій 75). Колір також мав бути синій, як і в мундирних петлицях. По збережених фотографіях, на яких можна роздивитися коміри шинелей, можна зробити висновок, що петлиці носили переважно лише офіцери Легіону. На фото рядових у шинелях, петлиць або немає взагалі, або неможливо чітко розрізнити їх наявність (Монолатій 9, 60; Липовецький 11, 18, 19, 23, 27, 34, 39, 42, 49; Гнаткевич та ін. 1991: 36, 78-80, 82, 89, 109).

Наприкінці 1916 р. в Легіоні УСС з'являється новий зразок шинельної петлиці. Найбільш

раннє відоме автору зображення з ними датоване 7 грудня 1916 р. – це фотографія підхорунжого УСС Леся Гриніщака (Мал. 10, а) (Липовецький 64). Петлиця має форму паралелограма, з поздовжньою смугою по центру. Крім форми паралелограма, використовувалась і стара 5-кутна петлиця з вирізами, на яку було накладено поздовжню стрічку. Офіцери (старшини) далі носили на кінці петлиці гудзик. За фотографіями схоже, що петлиці шилися у двох варіантах виконання: простіші м'які та накладені на жорстку основу. На чорно-білих фото петлиця світла, смуга темна; виходячи з передачі кольорів на чорно-білих фото тих часів та властивих

Мал. 11. – Художня реконструкція однострою стрільця Легіону УСС, 1917–1918 рр. Стрілець одягнений у зимовий однострій. На голові – «мазепинка» з металевим знаком з левом, що спирається на скелю. На грудях – знак з написом «УСС 1914». На комірці шинелі – сині петлиці у формі паралелограма з жовтою поздовжньою смугою (© А. Папакін).

№5 (2023)

Мал. 12. (а–в) – Перші зразки петлиць – «зубчаток» та рангових відзнак – «пружок» на рукавах, 1919 р. (за М. Чмиром). (а) – Зубчатка на комірі. (б) – Г. Коссак – проглядаються зубчатки на комірі та добре видно «пружки» полковника на рукавах. (в) – Стара фігурна синьо-жовта петлиця. (г) – Зубчатка зі смугою, підхорунжий М. Горбовий, 1919 р. (за Р. Ковалем).

для УСС кольорів, петлиця мала синій колір, а смуга – жовтий. Вочевидь, така петлиця в національних кольорах стала продовженням поступового впровадження виразних українських відзнак Легіону УСС (Мал. 10, б–г) (Липовецький 42; Коваль та ін. 305; Ковтун та Монолатій 124; *Українська революція*; Гнаткевич та ін. 1955: 87; Гнаткевич та ін. 1991: 82, 87, 119, 124, 157). На той момент у Легіоні вже відродили та поширювали носіння шапки «мазепинки» замість кепі австрійського зразка і впровадили свій зразок мундиру з відмінностями крою від австрійського (Мал. 11) (Думін 369–370; Лазарович *Легіон* 170; Монолатій 68).

Така петлиця зустрічається на низці фотографій (наразі автору відомо про 16) періоду 1917–1918 рр. При цьому на групових фотографіях видно, що масового поширення їх у Легіоні не відбулося – більшість носить старі фігурні петлиці, а петлиці нового зразка лише в одного-двох. Востаннє на фотографіях така петлиця зустрічається на фото зими 1918–1919 рр., коли Легіон УСС вже в складі Галицького війська брав участь в українсько-польській війні за відстоювання незалежності ЗУНР. На трьох фото зі схожими петлицями, які можна датувати періодом кінця 1918 – початку 1919 рр., кольори петлиць обернені.

Взимку 1918–1919 рр. у керівництві ЗУНР та Галицької армії піднімається питання створення вже суто української уніформи та рангових відзнак. Легіон УСС став першопрохідцем у цій темі, на свій розсуд розробивши та запровадивши у себе абсолютно нову систему петлиць та рангових відзнак, повністю відмінну від прийнятих

в австрійській армії. Так, замість синьо-жовтих шинельних петлиць та синьо-жовтої стрічки на комірі мундиру, було запроваджено кольорову фігурну петлицю – «зубчатку», що нашивалася на комір мундиру та шинелі, а відзнаки рангів (у вигляді стрічок – «пружок» замість австрійських зірок) переносилися з коміру на нижню частину рукавів мундирів та шинелей (Мал. 12 а–в) (Чмир та ін. 26, 27; Шурхало). Вочевидь, розроблена ця нова система була в січні – на початку лютого 1919 р. і тоді ж ухвалена командуванням Легіону УСС, оскільки вже в лютому такі петлиці та рангові відзнаки почало носити командування Легіону УСС та його старшини, а також Державний секретар військових справ ЗУНР Д. Вітовський, що зафіксовано на фотографії, датованій 14 лютим 1919 р. (Чмир та ін. 26).

Таким чином, у результаті чергового самовільного «доконаного факту», Легіон УСС прийняв для себе новий зразок петлиць та рангових відзнак. Вочевидь, саме ця діяльність звернула увагу військового керівництва, яке дало 31 січня 1919 р. офіційне доручення І. Боберському щодо розробки проектів нової української уніформи та рангових відзнак. У лютому було підготовлено кілька проектів, які в березні представили військовому керівництву Галицької армії. Після неодноразових зібрань керівництва та обговорення представлених проектів уніформи та рангових відзнак, зрештою в квітні 1919 р. для всієї Галицької армії прийняли петлиці – «зубчатки» для мундирів і шинелей, та рангові відзнаки, вже запроваджені в Легіоні УСС (Чмир та ін. 25–29, 31–38).

На початку 1919 р. старі петлиці Легіону УСС «австрійських часів» остаточно вийшли з ужитку, поступившись новим петлицям – «зубчаткам», що прослужили вже до кінця існування УСС та Галицької армії. З цікавого варто відзначити, що на одному фото початку

1919 р. зафіксовано петлицю – «зубчатку» УГА, що має поздовжню стрічку. Ймовірно, це було наслідування старої петлиці УСС, оскільки зображений на фото М. Горбовий служив у Легіоні УСС (Мал. 12, г) (Коваль та ін. 165).

Бібліографія

- Гнаткевич, Б. та ін., ред. *Українські січові стрільці, 1914–1920*. Монреаль: Видавництво Ігоря Федіва, 1955.
- Гнаткевич, Б. та ін., ред. *Українські січові стрільці, 1914–1920*. Львів: Слово, 1991.
- Думін, О. *Історія Легіону Українських Січових Стрільців. 1914–1918*. Дрогобич: Коло, 2016.
- Коваль, Р., та ін., упор. *Гуцули у визвольній боротьбі: Спогади січового стрільця Михайла Горбового*. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика»; Київ: Історичний клуб «Холодний Яр», 2009.
- Ковтун, В., та І. Монолатій. *Українські січові стрільці – лицарі рідного краю*. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 2007.
- Лазарович, М. *Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба*. Тернопіль: Джура, 2005.
- Лазарович М. «Ідеологія українських січових стрільців крізь призму їхньої атрибутики.» *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, №29, 2017, с. 60–66.
- Липовецький, С. *Обличчя звитяги (Стрільцькі світлини)*. Львів: Видавнича компанія «АРС», 2012.
- Монолатій І. *Українські легіонери: Формування та бойовий шлях Українських Січових Стрільців, 1914–1918 рр.* Київ: Темпора, 2008.
- Папакін А. «Жупан історичний... шаровари козацькі»: псевдокозацькі елементи військового одягу українських збройних формувань 1917–1921 рр.» *Стрій*, №2 (ч.2), 2020, с. 43–64.
- Ріпецький, С. ред. *За волю України. Історичний збірник УСС. В 50-ліття збройного виступу Українських Січових Стрільців проти Москви. 1914–1964*. Нью-Йорк: Видання головної управи братства українських січових стрільців, 1967.
- Сварник, І., упор. *Мала фотоенциклопедія Українських Січових Стрільців*. Львів: Галицька видавнича спілка, 2004.
- Сьпіваник Українських Січових Стрільців*. Відень: Заходом «Артистичної Горстки». Накладом «Центральної Управи Українських Січових Стрільців», 1918.
- Угрин-Безгрішний, М. *Нарис історії Українських Січових Стрільців*. Частина 1. Рогатин–Львів–Київ: Журавлі, 1923.
- «Сборник исторических фотографий «Украинские Сечевые Стрельцы».» *Історія держави Габсбургів*, www.ah.org.ua/sbornik-istoricheskix-fotografij-ukrainskie-sechevye-strelcy. Дата звернення 01 Жовтня 2023.
- Українська революція 1917–1921 років. *Військові підрозділи. Календар на 2017 рік*. Київ: Український інститут національної пам'яті, 2017.
- Чмир, М., та ін. *Галицька армія. 1918–1920*. Рівне: Видавець Олег Зень, 2008.
- Шурхало, Д. «100 років тому. Як Галицька армія почервоніла.» *Радіо Свобода*, 16 Лютого 2020, www.radiosvoboda.org/a/30437252.html. Дата звернення 01 Жовтня 2023.
- Konyago, V., and O. Ladyzhynsky. *The Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Badges, Medals, and Other Items*. Toronto: Shevchenko Scientific Society, 2006.

Володимир Прокопенко

Парні застібки-гачки в складі сагайдачних та портупейних поясів Східної Європи XVI–XVII ст.

Ключові слова: *Східна Європа, XVI ст., XVII ст., сагайдак, портупея, застібка-гачок*

Представлена робота є другою з циклу статей, присвячених застібкам-гачкам, які широко використовувалися на сагайдачних та портупейних поясах Східної Європи у XVI–XVII ст. У ході дослідження була зібрана база зображувальних джерел, ядром яких стали портрети та надгробки польських, литовських та українських історичних діячів XVI–XVIII ст., музейні зразки сагайдачних та портупейних поясів, а також окремі знахідки таких застібок. Виділено чотири основних типи застібок які використовувалися в мілітарних підвісах та описано їх особливості.

Volodymyr Prokopenko

Hook-and-bar belt buckle as part of sahajdak and sabre belts of Eastern Europe in the 16th–17th centuries

Keywords: *Eastern Europe, 16th century, 17th century, sahajdak belt, sabre belt, belt buckle hook.*

The presented work is the second in a series of articles devoted to belt buckle-hooks, which were widely used on sahajdak and sabre belts in Eastern Europe in the 16th and 17th centuries. In the course of the research, a database of pictorial sources was collected, the core of which was portraits on tombstones of Polish, Lithuanian, and Ukrainian historical figures of the 16–18th centuries, museum samples of quiver and sabre belts, as well as individual finds of such buckles. Four main types of buckles used on military belts are identified and their features are described.

Прокопенко Володимир Михайлович

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

Prokopenko Volodymyr

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990

e-mail: email@striy.org.ua

Представлена робота є продовженням циклу статей, присвячених дослідженню застібок-гачків у Східній Європі XVI–XVII ст. У першій з них були описані горизонтальні застібки-гачки (Прокопенко «Горизонтальні застібки-гачки»), а тут ми зупинимо свою увагу на парних застібках із горизонтальним гачком, які використовувалися в ролі застібок шабельних та сагайдачних підвісів цього часу¹. Таке обмеження пов'язане зі значно ширшим застосуванням застібок такого типу, ніж як частини суто військового спорядження. Зокрема, їх часто можна зустріти на цивільних поясах, які відрізняються від мілітарних шириною, хоча у наступних століттях ця різниця дещо нівелювалася. Саме тому питання «пряжок-пафті» буде розглянуто досить обмежено і виключно в ракурсі їх застосування у мілітарних підвісах. Цивільні «пряжки-пафті» наразі виносяться за межі цього тексту, і їм у подальшому буде присвячена окрема робота.

В основу роботи було покладено віднайдений нами матеріал, який був розбитий на чотири розділи: зображувальні джерела, музейні зразки, археологічні та випадкові знахідки застібок. Ці джерела дають нам змогу оцінити хронологію та географію використання поясних застібок із гачком у складі мілітарних поясів, познайомитися з уцілілими підвісами та описати їхні особливості. На жаль, у цьому переліку відсутні писемні джерела, що пов'язано із тривалим та кропітким пошуком описів мілітарних підвісів у актових документах XVI–XVII ст. Залишаючи наразі цей масив інформації за межами статті, ми не уникаємо його і плануємо повернутися до нього в іншій статті, що буде органічним продовженням циклу статей, присвячених шаблям та їхнім підвісам.

На початку роботи необхідно ознайомити читача із предметом розмови, а саме парними застібками з горизонтальним гачком та їхнім місцем у мілітарних підвісах. Загалом можна виділити чотири основні типи таких застібок: рамкові застібки з вертикальним гачком (Мал. 1, а), рамкові застібки з S-подібним вертикальним

Мал. 1. (праворуч) (а) – Рамкова застібка з вертикальним гачком; (б) – рамкова застібка з S-подібним вертикальним гачком; (в) – «пряжка-пафті»; (г) – «пряжка-пафті» з S-подібним вертикальним гачком; (д) – приклад шабельної портупейі із цілісним основним поясом; (е) – приклад шабельної портупейі з основним поясом, що складається з двох пасків.

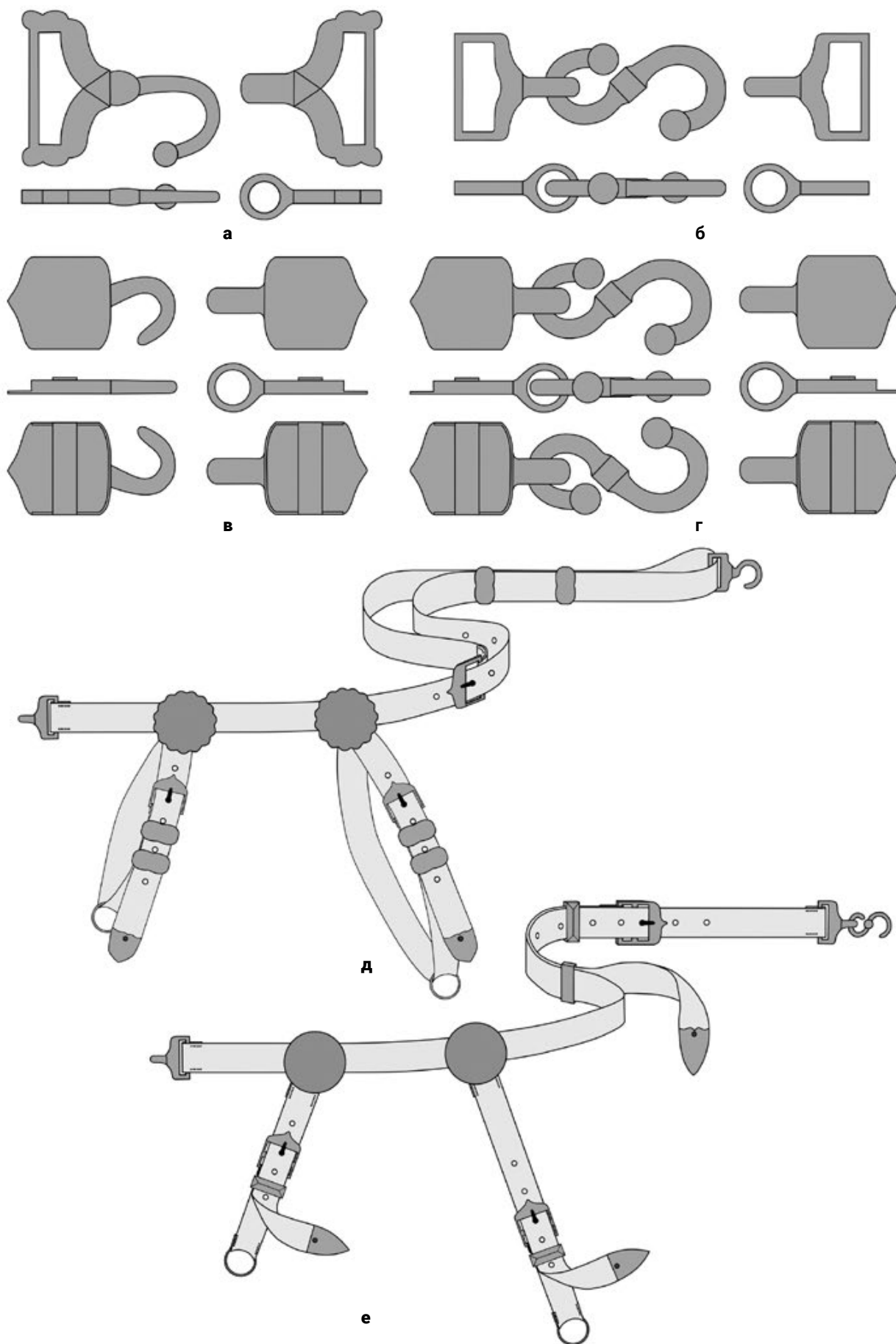
гачком (Мал. 1, б), «пряжки-пафті»² (Мал. 1, в) та «пряжки-пафті» із S-подібним вертикальним гачком (Мал. 1, г) (Прокопенко «Сабельный портупейный подвес» 182, 183). Рамкові застібки з вертикальним гачком (далі по тексту – «застібки з вертикальним гачком») складаються із двох елементів: рамки з вертикальним гачком та рамки з петлею-приймачем (Мал. 1, а). Кріплення поясу на застібці відбувається через рамку, в якій можна зафіксувати кінець поясу або створити рухому петлю для зміни загальної довжини поясу (Мал. 1, д, е). Рамкові застібки із S-подібним вертикальним гачком (далі по тексту – «застібки з S-подібним гачком») складаються із двох симетричних рамок із петлями-приймачами та S-подібного елемента, що виконує роль гачка (Мал. 1, б). Один кінець цього «гачка» одягнутий у петлю однієї з рамок та зафіксований у ній, а інший може вільно вийматися з петлі іншої рамки. Ці два типи застібок можна вважати переважно мілітарними, тобто такими, які у більшості випадків використовувалися у військовому спорядженні. На відміну від них, відомі нам «пряжки-пафті» були пряжками в першу чергу цивільних поясів. Вони складаються із двох симетричних щитків, що мають із тильного боку припаяну петлю для фіксації поясу. На одному зі щитків розташований гачок, а на іншому – петля-приймач (Мал. 1, в). Також існує версія з двома симетричними щитками з петлями та S-подібним гачком (далі по тексту – «пафті з S-подібним гачком») (Мал. 1, д).

Характерною особливістю всіх застібок, які розглянуті в цій роботі, є неможливість

¹ На жаль, через брак матеріалу та часу ми вимушені були оминати низку тем, зокрема, використання застібок з S-подібним гачком на підвісах середньоазійських шабель XVIII–XIX ст. (Ботяков и Янборисов 50–52), а також підвісів європейських шпак та їх поширення у спорядженні регулярних європейських армій XVIII–XX ст. (Станев 160, 161).

² Назва «пафті» в першу чергу стосується виключно цивільних пряжок із масивними щитками, але враховуючи спільну конструкцію та логіку використання, нам видається раціональним перенести цю назву і до військово-історичного лексикону.

№5 (2023)

безпосереднього регулювання довжини поясу. Пояси з цією системою застібання мають або фіксовану довжину, або використовують допоміжні елементи регулювання довжини. На шабельних поясах найчастіше можна зустріти дві системи регулювання довжини, й обидві представлені на (Мал. 1, д, е) (Прокопенко «Сабельный портупейный подвес» 183-186).

Зображувальні джерела

Зображувальні джерела відіграють помітну роль у цьому дослідженні, оскільки, не зважаючи на іноді схематичність зображень, дозволяють оцінити хронологію, географію та цікаві деталі застосування цих застібок у військовому костюмі епохи. На жаль, обмеженість часу та можливостей помітно вплинула на базу використаних у дослідженні портретів. Ядром же цього розділу стали портрети та скульптури польських, литовських та українських історичних діячів XVI–XVII ст., а в окремих випадках і XVIII ст.³ І загалом, у більшості випадків, майстерність художників цілком дозволяє нам чітко ідентифікувати тип та деякі цікаві деталі застібок шабельних портупей⁴, але подекуди погана якість доступних зображень створює місце для різних інтерпретацій.

«Застібки з вертикальним гачком»

На момент написання роботи, на портретах та скульптурах XVII–XVIII ст. автором було віднайдено дев'ять прикладів «застібок з вертикальним гачком».

1.1. Портрет Лева Сапеги (р.ж. 1557–1633) (портрет імовірно 1617 р.) (зібрання НХМБ) («Lej Sapieha. Lej Sapiega») (Мал. 2, а). Це найкраще зображення в цій підбірці, на якому показано просту рамкову застібку з гачком на правій рамці.

1.2. Рельєфний надгробок Лева Сапеги (р.ж. 1557–1633) (його плита була виготовлена після 1633 р.) (розташований у Костелі святого Михайла в м. Вільнюс, Литва)

(«ChurchStMichaelVilnius7»). Гарне чітке зображення застібки з гачком на правому боці.

1.3. Портрет Томаша Замойського (р.ж. 1594–1638) (портрет першої половини XVII ст.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-5891) (Белікова та Членова 125). Зображення нечітке, але можна розгледіти витончені рамки (можливо прикрашені камінням під стиль розподільнику) із гачком на правому боці.

1.4. Портрет Марії Магдалини Австрійської та її сина Фердинандо Медічі (р.ж. 1610–1670) в польському вбранні (портрет належить пензлю Юстуса Сустерманса і датований 1623 р.) («Maria Magdalena van Oostenrijk»). На жаль, половина застібки схована під плащем, і ми не можемо чітко визначити її тип. У першому наближенні ми відносимо її до «застібок із вертикальним гачком» із гачком на правій рамці.

1.5. Портрет Владислава IV Ваза (р.ж. 1595–1648) (портрет належить пензлю Пітера Саутмана і датовано орієнтовний 1626 р.) (зібрання МВ) («Claesz Soutman»). Зображення нечітке, але за невеликою відстанню між рамками можна припустити наявність саме «застібки із вертикальним гачком». Гачок, ймовірно, розташований на правому боці.

1.6. Портрет Івана Даниловича (р.ж. 1570–1628) (портрет, імовірно, написаний після 1646 р.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-5931) (Белікова та Членова 127). Зображення нечітке, але за невеликою відстанню між рамками можна припустити наявність саме «застібки із вертикальним гачком». Гачок, ймовірно, розташований на лівому боці.

1.7. Портрет Михайла Флоріана Жевуського (помер в 1687 р.) (портрет, імовірно, написаний у 1686–1687 рр.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-4233) (Белікова та Членова 196). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з гачком на лівому боці. Цікаво, що гачок вивернутий догори.

1.8. Портрет невідомого з роду гербу «Гржимала» (портрет XVIII ст.) (зібрання НМІУ, інв. номер М-338) (Белікова та Членова 153) (Мал. 2, в). Зображення недостатньо чітке,

³ Треба враховувати, що обмеженість бази зображень негативно впливає на наші можливості щодо перенесення висновків статті на сусідні регіони, яке має здійснюватися дуже обережно й обов'язково у поєднанні з додатковими джерелами інформації. У подальшій перспективі розвитку цього дослідження зображувальну базу варто доповнити портретами військових та політичних діячів інших країн Східної Європи – Угорщини, Румунії, Балкан тощо.

⁴ На жаль, нам не вдалося віднайти жодного чіткого зображення сагайдачного підвісу, і тому ми вимушені обмежитися в цьому розділі лише шабельними портупеями.

№5 (2023)

Мал. 2. (а) – Фрагмент портрету Лева Сапегі, ймовірно 1617 р. (1.1) (© Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь); (б) – фрагмент портрету дідича Михайловського другої половини XVIII ст. (1.9) (за Д. Тоїчкінім); (в) – фрагмент портрету невідомого з роду гербу «Гржимала» XVIII ст. (1.8) (за Г. Беліковою та Л. Членовою); (г) – фрагмент портрету Себастьяна Любомирського кінця XVI – початку XVII ст. (2.1) (© Muzeum Narodowe w Warszawie); (д) – фрагмент портрету Гераніма Ходкевича XVII ст. (2.2) (© Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь); (е) – фрагмент портрету Лукаша Опалінського 1635–1640-х рр. (2.5) (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (е) – фрагмент портрету Юрія Оссолінського середини XVII ст. (3.3) (за Г. Беліковою та Л. Членовою); (ж) – фрагмент портрету Станіслава Жолкевського XVII ст. (3.4) (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (з) – фрагмент портрету Ольбрахта-Владислава Радзівілла 1635 р. (3.5) (за Н. Висоцкою); (и) – фрагмент портрету Івана Кароля Ходкевича першої половини XVII ст. (3.6) (© Львівська національна галерея мистецтв).

але видно застібку з гачком на лівому боці. Так само, як і в (1.6), гачок вивернутий догори.

1.9. Портрет дідича Михайловського (портрет другої половини XVIII ст.) (зібрання НХМУ,

інв. номер М–57) (Белікова та Членова 251; Тоїчкін 220) (Мал. 2, б). Гарне чітке зображення застібки з гачком на лівому боці.

«Застібки з S-подібним вертикальним гачком»

«Застібки з S-подібним гачком» були віднайдені на п'ятнадцяти картинах та портретах XVII–XVIII ст.

2.1. Портрет Себастьяна Любомирського (р.ж. 1546–1613) (портрет кінця XVI – початку XVII ст.) (зібрання НМБ) («Portret Sebastiana Lubomirskiego») (Мал. 2, г). Гарне чітке зображення застібки з простим S-подібним гачком та декорованими рамками.

2.2. Портрет Гераніма Ходкевича (р.ж. 1598–1613), сина Івана Кароля Ходкевича (зібрання НХМБ, інв. номер ЗЖ 161) («Hieranim Chryzastom Chadkievič») (Мал. 2, д). Гарне чітке зображення застібки з декорованим S-подібним гачком та простими рамками.

2.3. Портрет молодого Владислава IV Ваза (р.ж. 1595–1648) (портрет належить пензлю Якоба Трошеля і датовано орієнтовно 1613–1614 рр.) (зібрання ГУ) («Prince Władysław Sigismund»). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з S-подібним гачком.

2.4. Голуховська таблиця (написана, ймовірно, в 1620-х рр.) («Tablica Gołuchowska»). Принаймні на трьох фігурах можна побачити парні застібки, але лише у панцерного товариша її можна відносно точно ідентифікувати як «застібку із S-подібним гачком».

2.5. Портрет Лукаша Опалінського (р.ж. 1581–1654) (портрет 1635–1640-х рр.) (зібрання НМК, інв. номер MNK XII-370) («Portrait of Łukasz Opaliński») (Мал. 2, е). Гарне чітке зображення застібки з декорованим S-подібним гачком та простими рамками.

2.6. Портрет Юрія Оссолінського (р.ж. 1595–1650) (портрет належить пензлю Петера Данкертс де Ріжа і написаний після 1643 р.) (зібрання КЗВ) («Jerzy Ossoliński by Peeter Danckers de Rij»). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з S-подібним гачком.

2.7. Портрет Марка Собеського (р.ж. 1549–1605) (портрет, ймовірно, написаний після 1646 р.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-5932) (Белікова та Членова 126). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з S-подібним гачком.

2.8. Портрет Каспера Вельопольського (помер в 1636 р.) (XVIII ст.) (зібрання КНМ, інв. номер MNKi/M/1600) (Biedrońska-Słota 85). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з S-подібним гачком.

2.9. Портрет Станіслава Жолкевського (р.ж. 1547–1620) (портрет невідомого художника XVIII ст.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-6069). Гарне чітке зображення застібки з декорованим S-подібним гачком та простими рамками.

2.10. Розпис із Палацу краківських єпископів, що зображує польсько-шведські переговори у Штумській-Вісі у вересні 1635 р. (картина належить пензлю Томмазо Долабелла і була написана між 1635 та 1650 рр.) (зібрання КНМ) («Radosław Sikora» (1))⁵. Принаймні на двох фігурах чітко можна побачити застібки із S-подібним гачком, які зображені дещо схематично.

2.11. Портрет Олександра Дажбог Сапеги (р.ж. 1585–1635) (портрет невідомого художника датований 1708 р.) (зібрання КЗВа, інв. номер 9152) («Alaksandar Dažboh Sapieha»). Зображення недостатньо чітке, але видно застібку з S-подібним гачком.

2.12. – 2.15. В галереї портретів Мокосієв-Денисок виконаних в кінці 1780-х рр. є принаймні чотири портрети із однотипним зображенням застібки з S-подібним гачком. Ймовірно, автор цієї серії використовував одне джерело або зразок. Портрет Семена Петровича Мокосія-Дениска (помер в 1596 р.) (зібрання НХМУ, інв. номер Ж-756) (Белікова та Членова 208, 210; Белецкий 159). Портрет Олександра Григоровича Мокосія-Дениска (р.ж. 1582–1645) (зібрання НКПКЗ, інв. номер КПЛ-п-203) (Белікова та Членова 208). Портрет Івана Олександровича Мокосія-Дениска (помер в 1701 р.) (зібрання НХМУ, інв. номер Ж-766) (Белікова та Членова 209). Портрет Антонія Олександровича Мокосія-Дениска (р.ж. 1692–1768) (зібрання НКПКЗ, інв. номер КПЛ-п-512) (Белікова та Членова 211).

⁵ Користуючись можливістю, хочу висловити подяку Радославу Сікорі за можливість ознайомитися із низкою джерел які дозволили помітно розширити базу роботи, зокрема, додавши до неї (2.10, 3.1, 3.7–3.12).

«Пряжки-пафті»

«Пряжки-пафті» були віднайдені на дванадцяти портретах та скульптурах XVII–XVIII ст.⁶

3.1. Рельєфний надгробок старости ломжинського Францішека Нікодема Коссаковського (помер в 1609 р.) (створений в 1611 р.) (розташований в Кафедральному костелі св. Архангела Михаїла та Івана Хрестителя в м. Ломжі, Польща) («Radosław Sikora» (2)). Гарне чітке зображення зображення «пафті з S-подібним гачком» на кірасі старости. Треба зазначити, що в верхній частині цього ж надгробку розташоване зображення шаблі із портупеею яка має просту рамкову застібку.

3.2. Портрет Стефана Потоцького (р.ж. 1568–1631) («Potocki Stefan (starszy)»). Зображення недостатньо чітке, але гарно видно фігурні щитки саме «пряжки-пафті».

3.3. Портрет Юрія Оссолінського (р.ж. 1595–1650) (портрет середини XVII ст.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-5938) (Белікова та Членова 128) (Мал. 2, е). Зображення недостатньо чітке, але за наявністю декорованих щитків та відсутністю рамки можна припустити наявність саме «пряжки-пафті».

3.4. Портрет Станіслава Жолкевського (р.ж. 1547–1620) (зібрання НМК) («Гетьман. Портрет Станіслава Жолкевського») (Мал. 2, ж). Зображення пряжки досить грубе, але дозволяє ідентифікувати її саме як «пряжку-пафті».

3.5. Портрет Ольбрахта-Владислава Радзивілла (р.ж. 1589–1636) (портрет 1635 р.) (зібрання НХМБ) («Albrycht Władysław Radziwiłł»; Высоцкая 123) (Мал. 2, з). Дещо умовне, але досить чітке зображення «пафті з S-подібним гачком».

3.6. Портрет Івана Кароля Ходкевича (р.ж. 1560–1621) (портрет першої половини XVII ст.) (зібрання ЛНГМ, інв. номер Ж-5896) (Белікова та Членова 127; «Jan Karal Chadkiewicz») (Мал. 2, и). Гарне чітке зображення зображення «пафті з S-подібним гачком».

3.7. Рельєфний надгробок Павла Стефана Сапеги (р.ж. 1565–1635) (його надгробок був виготовлений після 1635 р. і до XX ст.

розташовувався в Костелі Святого Івана Хрестителя в м. Гольшани, Білорусь, а зараз зберігається в експозиції МДБК) («Музей старажытна-беларускай культуры»). Гарне чітке зображення «пафті з S-подібним гачком».

3.8. Надгробок Марціна Сільницького (помер в 1621 р.) (розташований в монастирі монахинь домініканок в с. Свята Анна Сілезького воєводства в Польщі). Дещо умовне, але досить чітке зображення «пафті з S-подібним гачком». Зображення зброї на надгробку відсутне.

3.9–3.12. У родинному мавзолеї шляхетного роду Лігензів, що розташований у Бернардинському костелі Діви Марії м. Жешув у Польщі, розташовані чотири алебастрових скульптури визначних представників роду, це Миколай Спитек Лігенза, Станіслав Лігенза, Ян Лігенза та його син Ян. Усі фігури зображені в повних обладунках, поверх яких зображені портупейні пояси з «пафті з S-подібним гачком». Треба зауважити, що зброя на цих фігурах відсутня, так само як і на надгробку Марціна Сільницького (3.8), і ми не знаємо, чим саме вони були озброєні – шаблями чи шпагами. Підвіс останніх також часто використовував застібки з S-подібним гачком, але в цій роботі ми їх свідомо не розглядали.

Загалом же можна сказати, що портрети та картини не завжди дають змогу визначити тип застібки шабельного підвісу. Часто він схований під тканим поясом, верхнім одягом, або промальований занадто схематично, що, наприклад, досить характерно для портретів XVIII ст. Але навіть наведена нами вибірка дає змогу оцінити чисельність застібок різних типів. Так, найбільш масовими виявилися «застібки з S-подібним гачком», дещо менше було віднайдено зображень «застібок з вертикальним гачком» та «пряжок-пафті» обох типів. Тут також треба зауважити, що ми не можемо беззаперечно стверджувати, що в шабельних підвісах на території Речі Посполитої в XVII ст. використовувалися виключно застібки з гачком, оскільки у ході пошуку було віднайдено кілька скульптур та рельєфів із зображенням

⁶ Цикл із шести портретів написаних в 1749–1756 рр. на замовлення Юзефа Олександра Яблоновського (р.ж. 1711–1777), на яких досить грубо зображені «пряжки-пафті», було виключено із цього списку по причині схематичності зображення (зібрання НМК, інв. номери MNK I-86, I-87, I-88, I-90, I-91, I-92).

простих рамкових пряжок у ролі застібок портупейних поясів⁷. Крім того, при створенні деяких надгробків та скульптур їх автори прибирали зброю, залишаючи при цьому підвіси із застібками з S-подібним гачком (3.8–3.12), а оскільки такі застібки використовувалися і в підвісах шпаг, ми вже не можемо впевнено говорити про них як про виключно шабельні підвіси.

Повертаючись до «застібок із гачком», цікаво відмітити, що портрети, на яких вони зображені, показують певну різноманітність у положенні гачка застібки. Він може розташовуватися як з правого, так і з лівого боку пояса, а також зустрічаються зображення, де гачок вивернутий догори. Наявна якість портретів часто створює складнощі в інтерпретації стилістики оформлення гачків. Так, серед них нам не вдалося віднайти чіткі зооморфні риси в оформленні кінців гачків, а в більшості випадків це або прості кульки, або стилізація художником деталей в бік рослинних мотивів. Також варто відмітити досить малу ширину основного поясу шабельного підвісу, яка є характерною рисою мілітарних поясів.

Музейні зразки

Оригінальні музейні зразки шабельних та сагайдачних підвісів, що дійшли до нашого часу, дають нам можливість побачити систему підвісу повністю, з усіма декоративними і технологічними деталями. Крім того, вони заповнюють прогалини археології та зображувальних джерел, даючи нам додаткову опору в цьому дослідженні. Там, де це можливо, ми намагалися вказувати положення гачка на застібці, але іноді це було ускладнено

недостатньо якісними фотографіями та сучасним станом підвісів.

«Застібки із вертикальним гачком»

На момент написання роботи серед музейних експонатів XVI–XVIII ст. автором було віднайдено тринадцять прикладів «застібок з вертикальним гачком».

4.1. Польська карабеля (XVIII ст.) (зібрання НМК, інв. номер MNK V-43/1-3) («Karabela z pochwą») (Мал. 3, а). Шабельний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

4.2. Карабеля (друга половина XVII ст.) (зібрання МВП) (Zygulski *Odsiecz Widenska* fig. 150) (Мал. 3, б). Шабельний підвіс повністю зберігся.

4.3. Польська карабеля (перша половина XVIII ст.) (зібрання МВП, інв. номер 24361) (Zygulski *Stara Bron* 60). Шабельний підвіс повністю зберігся.

4.4. Польська вірменка (кінець XVII ст.) (зібрання МВП, інв. номер 24362) (Zygulski *Stara Bron* 62-63). Шабельний підвіс повністю зберігся.

4.5. Османська шабля із зібрання графа С.Д. Шереметева (XVII ст.) (зібрання ДЕ, інв. номер В.О.-1641) (Ленц 65, №271, іл. VIII; *Государственный Эрмитаж*). Шабельний підвіс повністю зберігся, що і вказано в описі.

4.6. Шабля, ймовірно польського походження, яка помилково приписується Д.М. Пожарському (XVII ст.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Оп-62/1-3; № 5923) (Токарева и Хайдаков, Солнцев *Броня* 84, Солнцев *Альбом* 90, *Музеи Московского Кремля*). Від шабельного підвісу залишилися окремі фрагменти й одна половинка застібки з вертикальним гачком.

4.7. Московська шабля з перським лезом, що належала Петру Олексійовичу (Петру I) (друга

⁷ Хочу висловити подяку Радославу Сікорі за допомогу в пошуку джерел та відмітити, що, хоча розгляд зображувальних джерел із рамковими пряжками і виходить за межі цієї статті, їх згадка важлива в ширшому контексті. Загалом було віднайдено п'ять прикладів використання рамкових пряжок у якості застібок портупейних поясів. Перший – на зображенні шаблі у верхній частині надгробку старости ломжинського Францішека Нікодема Коссаковського (помер в 1609 р.), що був створений у 1611 р. і розміщений у Кафедральному костелі св. Архангела Михаїла та Івана Хрестителя в Ломжі, Польща («Radosław Sikora» (2)). Це джерело згадувалося нами раніше (3.1), оскільки на ньому також є і зображення «пряжкі-пафті» шабельного підвісу на спорядженні старости. Другий – на фігурі воюка у верхній частині надгробку Лева Сапеги, що був створений у 1640-х рр. і розміщений у Костелі святого Михаїла в Вільнюсі, Литва («ChurchStMichaelVilnius7»; «Radosław Sikora» (5)). Третій – на надгробку Адріана Шумського (помер у 1631 р.), що розташований у Церкві св. Якова та Анни в колишньому бернардинському монастирі в Пшасніші, Польща («Radosław Sikora» (3)). Четвертий – на надгробку краківського бурграфу Мартіна Доброшовського (помер в 1612 р.), що розташований в Архипресвітеріальному костелі Внебовзяття Пресвятої Діви Марії в Кракові, Польща («Radosław Sikora» (3)). П'ятий – на надгробку поморського камергеру та каштеляну ельблонзького Яна Вєсьоловського, що був створений близько 1623 р. і розташований у Костелі св. Яна Непомуцького в Годзішево, Польща («Radosław Sikora» (4)).

№5 (2023)

Мал. 3. (а) – Застібка підвісу польської карабелі XVIII ст. (4.1) (© Muzeum Narodowe w Krakowie); (б) – застібка підвісу карабелі другої половини XVII ст. (4.2) (© Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie); (в) – застібка підвісу меча, що належав сподвижнику пророка Мухаммада Халіду ібн аль-Валіду (4.9) (за Н. Aydin); (г) – застібка підвісу меча, що належав книжнику пророка Мухаммада Абу Хасану (5.7) (за Н. Aydin).

половина XVII ст.) (зібрання ЗПКМ, інв. номер Ор-4431) (Тихомирова и Мартынова). Шабельний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

4.8. Аравійський меч, що належав сподвижнику пророка Мухаммада Халід ібн аль-Валіду (клинок меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 21/146) (Aydin 204-205; Yücel 44-45). Шабельний підвіс пошкоджений, але здається всі елементи збереглися.

4.9. Аравійський меч, що належав сподвижнику пророка Мухаммада Халід ібн аль-Валіду (клинок меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 21/147) (Aydin 201-203; Yücel 46-47) (Мал. 3, в). Шабельний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

4.10. Турецька шабля (XVIII ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 1/2691) (Ayhan 114). Шабельний підвіс повністю зберігся.

4.11. Колчан (XVII ст. (?)) (зібрання МЧК, інв. номер MNK XIV-476) (Прокопенко «Саадаки с плоским колчаном»). Сагайдачний підвіс повністю зберігся і відрізняється збільшеною, у порівнянні з іншими зразками, шириною поясу та досить незвичайною формою застібки, аналогів якої ми не знайшли. Гачок розташовано на лівому боці.

4.12. Турецький або татарський сагайдак (XVII ст.) (зібрання КС, інв. номер 7744 (3940) та 7745 (3938)) («LSH | Bågkoger»; «LSH | Pilkoger»). Сагайдачний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на лівому боці.

4.13. Турецький сагайдак (XVIII ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 2/453; 2/454) (Aydin 91). Сагайдачний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

«Застібки з S-подібним вертикальним гачком»

«Застібки з S-подібним гачком» були віднайдені на дев'яти музейних експонатах:

5.1. Османська шабля (XVI ст.) (зібрання ЗПД, інв. номер Y 0056) («Säbel mit Scheide (1)»). Шабельний підвіс повністю зберігся.

5.2. Османська шабля (XVI ст.) (зібрання ЗПД, інв. номер Y 0076) («Säbel mit Scheide (2)»). Шабельний підвіс комплектний, але, ймовірно, відновлений пізніше з неоригінальною фурнітурою.

5.3. Османська шабля (XVII ст.) (зібрання ЗПД, інв. номер Y 0068) («Säbel mit Scheide (3)»). Шабельний підвіс комплектний, але, ймовірно, відновлений пізніше з неоригінальною фурнітурою.

5.4. Московська шабля «Великого наряду», що належала царю Михайлу Федоровичу

Романову (перша половина XVII ст.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Ор-139/1-3) (Левыкин и Комаров 152-153, 335-336; Тихомирова и Мартынова; *Музеи Московского Кремля*). Шабельний підвіс пошкоджений, відсутній S-подібний гачок.

5.5. Московська шабля, що належала царю Михайлу Федоровичу Романову (перша половина XVII ст.) (майстер – Ілля Просвіт, 1618 р.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Ор-136/1-3) (Левыкин и Комаров 144-147, 333-334; Солнцев *Броня* 112-113, Солнцев *Альбом* 116, Тихомирова и Мартынова; *Музеи Московского Кремля*). Шабельний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

5.6. Шабля, що належала Зейн аль-Абідіні, онуку Алі ібн Абу Талібу (зібрання МПТ, інв. номер 21/139) (Yücel 34). Шабельний підвіс повністю зберігся.

5.7. Аравійський меч, що належав книжнику пророка Мухаммада Абу Хасану (клинок меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 21/141) (Aydin 198; Yücel 36) (Мал. 3, г). Шабельний підвіс повністю зберігся.

5.8. Аравійський меч, що належав невідомому сподвижнику пророка Мухаммада (клинок меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 21/142) (Aydin 210-211; Yücel 37). Шабельний підвіс повністю зберігся.

5.9. Аравійський меч, що належав другому праведному халіфу Умару ібн аль-Хаттабу (клинок меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання МПТ, інв. номер 21/132) (Yücel 22). Шабельний підвіс повністю зберігся.

«Пряжки-пафті»

«Пряжка-пафті» була ідентифікована лише на одному прикладі.

6.1. Османська шабля (XVII ст.) (зібрання МЗГК, інв. номер КР NT 58) («Säbel mit Griff»). Шабельний підвіс повністю зберігся, гачок розташовано на правому боці.

Оцінка ускладнена неякісним зображенням або втратами.

Крім того, віднайдено дев'ять експонатів із пошкодженим підвісом та пряжкою, що ускладнює їх ідентифікацію.

7.1. Угорська шабля (XVI ст.) (зібрання ЗПВ) (Kalmár 77). Шабельний підвіс повністю зберігся, але на знімку із застібки чітко видно лише одну рамку з петлею.

7.2. Угорська шабля (XVI ст.), що належала ерцгерцогу Фердинанду II (зібрання ЗПВ, інв. номер А 878а) («Ungarischer Säbel der Silbernen»). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.3. Угорська шабля (1560-ті рр.), яку в зброєзнавчій історіографії приписують Стефану Баторію, але яка була подарована королеві Августу Сильному (зібрання МВП, інв. номер 337) (Квасневич 187; *Żygulski Stara Broń* 102-103; «Szabla Stefana Batorego»). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.4. Османська шабля (XVI ст.) (зібрання ЗПД, інв. номер Y 0058) («Säbel mit Scheide (4)»). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.5. Іранська шабля «Великого наряду», яка була подарована царю Олексію Михайловичу князем Яковом Куденетовичем Черкаським в 1646 р. (XVII ст.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Ор-197/1-3) (Левыкин и Комаров 158-161, 337-338; *Музеи Московского Кремля*). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилась лише одна частина пафті із петлею.

7.6. Московська шабля «Великого наряду» (XVII ст.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Ор-138/1-3) (Левыкин и Комаров 154-157, 336-337; Тихомирова и Мартынова; *Музеи Московского Кремля*). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.7. Московська шабля «Великого наряду» (перша половина XVII ст.) (зібрання ЗПМК, інв. номер Ор-137/1-3) (Левыкин и Комаров 148-151, 334-335; Тихомирова и Мартынова; *Музеи Московского Кремля*). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.8. Московська шабля (XVII ст.) (зібрання ЗПМК) (Солнцев *Броня* 86, Солнцев *Альбом* 92). Шабельний підвіс пошкоджений, і від оригінальної застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

7.9. Аравійський меч, що належав сподвижнику пророка Мухаммада Аз-Зубайр ібн аль-Аввamu (лезо меча – VII ст., а його оправа виконана в Османській імперії в XVI ст.) (зібрання

Мал. 4. (а, б) – Фрагменти S-подібних гачків XVI–XVIII ст., що були віднайдені при розкопках на території Хотинської фортеці (8.1, 8.2) (за С. Пивоваровим та В. Калініченком); (в, г) – S-подібні гачки XV–XVIII ст., що були віднайдені при розкопках Нижнього двору Аккерманської фортеці в м. Білгород-Дністровський (8.3, 8.4) (за С. Біляєвою); (д) – фрагмент S-подібного гачка із зооморфним закінченням, віднайдений при розкопках на площі Польський ринок у м. Кам'янець-Подільський (8.5) (за І. Стареньким та П. Нечитайлом); (е, є) – S-подібні гачки XV–XVIII ст., що були віднайдені при розкопках на Мангупі в Гірському Криму (8.6, 8.7) (за А. Герценим); (ж) – комплект застібки із S-подібним вертикальним гачком XVII ст. із Роттердамського музею (8.8) (© Museum Rotterdam); (з) – фрагмент застібки із S-подібним вертикальним гачком із Історичного музею в м. Котел (Болгарія) (8.9) (за О. Станєвим).

МПТ, інв. номер 21/140) (Aydin 209; Yücel 35). Шабельний підвіс пошкоджений, і від застібки залишилася лише одна рамка з петлею.

Загалом можна побачити досить значне поширення застібок з гачком, які в XVI ст. були широко представлені на османській та угорській

зброї, а в наступному столітті поширилися у Речі Посполитій та Московському царстві. Можна навіть висунути твердження про беззаперечне використання застібок з гачком у ролі застібок шабельних та сагайдачних поясів. Але, спираючись на низку зображуваних джерел, які ми згадували вище, та окремі археологічні знахідки⁸,

⁸ Наприклад угорська шабля XVI ст., що була віднайдена в крипті собору м. Алба-Юлія в Угорщині (Pósta 67-68).

треба визнати і певне поширення простих рамкових пряжок у ролі основних застібок мілітарних підвісів. Їх відносно мало, але вони також є.

Щодо чисельності, то тут найбільш масовими виявилися «застібки із вертикальним гачком», дещо менше було зафіксовано «застібок із S-подібним гачком», а «пряжки-пафті» обох типів були виявлені лише на двох зразках (6.1) та (7.4). У шабельних портупейх гачок розташовано праворуч (принаймні на зразках, де нам вдалося точно встановити його положення), а на двох із трьох сагайдачних підвісах – ліворуч, що цілком збігається із нашими спостереженнями для горизонтальних застібок-гачків (Прокопенко «Горизонтальні застібки-гачки» 30,33).

На жаль, наявна якість фотографій часто створює складнощі в інтерпретації стилістики оформлення кінців гачків. Але можна сказати, що у більшості випадків вона відносно проста, і частіше гачки закінчуються простою кулькою, а зооморфні закінчення (голови драконів різного ступеня стилізації) чітко зафіксовані лише на трьох зразках (4.6, 5.5, 6.1). Так само, як і в зображувальних джерелах, переважна більшість розглянутих музейних зразків демонструють досить вузькі пояси. Але треба відмітити, що зразки з помітно ширшими поясами з зібрання Дрезденської збройової палати (5.2) та (5.3) оновлювалися у пізніший час та втратили свою оригінальну фурнітуру, яка була змінена. Можна припустити, що при «відновленні» підвісу використовували пізнішу фурнітуру під ширший пояс.

Археологічні знахідки

Починаючи аналізувати археологічні знахідки, ми зіткнулися з проблемою обмеженості опублікованих матеріалів, що зробило цей розділ найменшим. Іншою проблемою стало те, що більшість опублікованих матеріалів представляли саме S-подібні гачки, які, як буде відмічено нижче, не завжди могли слугувати маркером саме поясних парних застібок.

Розглядаючи археологічні матеріали з території України, нам вдалося віднайти лише S-подібні гачки (Мал. 4, а–з). Так, фрагменти трьох S-подібних гачків, датованих у широких межах

XVI–XVIII ст., були віднайдені при розкопках на території Хотинської фортеці. Зокрема, один (8.1) (Мал. 4, а) відкритий під час розкопок 2014 р. поблизу Ковальської вежі (Ільків 272, 273; Пивоваров та Калініченко 203, 204), інший (8.2) (Мал. 4, б) – під час досліджень Привратного двору Хотинської фортеці (Пивоваров та Калініченко 203, 204; Станев 155, 156). Останній з них цікавий своїм оформленням кінців у вигляді стилізованої голови дракона. Характер оформлення зооморфного закінчення та центральної частини гачка наближають його до двох інших знахідок з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці в м. Білгород-Дністровський (8.3) (Мал. 4, в), (8.4) (Мал. 4, г) (Біляєва 146, 191; Станев 155, 156). Хоча автор і наводить ці гачки серед матеріалу золотоординської епохи Аккерману другої половини XIII – середини XV ст., нам вважається доцільніше розглядати їх у контексті османської присутності у фортеці кінця XV–XVIII ст. Фрагмент одного S-подібного гачка з зооморфним закінченням був віднайдений під час археологічних досліджень на площі Польський ринок у м. Кам'янець-Подільський (8.5) (Мал. 4, д) (Старенький та Нечитайло 211; «К-Р Architectural-Archaeological»). Він був датований другою половиною XVII ст., а сама знахідка, як і низка інших предметів, була пов'язана з присутністю в місті турецької залози. Ще дві знахідки так само пов'язані з періодом османської присутності і знайдені під час розкопок на Мангупі (Гірський Крим) (8.6) (Мал. 4, е), (8.7) (Мал. 4, є) (Герцен 390, 459). В одному випадку кінці гачка прикрашені кулеподібними закінченнями, а в іншому – це просто зігнутий стрижень без жодних прикрас.

Розглядаючи знахідки за межами України, варто почати з повного комплексу застібки з S-подібним вертикальним гачком, датований XVII ст., з Роттердамського музею (зібрання РМ, інв. номер 62101-21) (8.8) (Мал. 4, ж) («Collectiestuk Bandeliersluiting»). Ширина рамки з петлею – 27 мм, загальна довжина застібки – 85 мм, а матеріал – латунь. Ця застібка, безумовно східного походження, ймовірно, опинилася в Роттердамі разом з шаблею та портупейним підвісом до неї, у вигляді дипломатичного дарунку чи військового трофею, а в подальшому була відділена від шаблі та загублена. Цікаво, що

Мал. 5. (а) – Фрагмент ланцюжка, який складався з S-подібних гачків (за О. Артамкіним); (б) – знахідки S-подібних гачків з одним кільцем (за О. Станевим).

в неї є надзвичайно близький аналог з Болгарії. Цей фрагмент застібки з S-подібним вертикальним гачком зараз зберігається в Історичному музеї м. Котел (Болгарія) (8.9) (Мал. 4, з) (Станев 150, 153; Трендафилова 149, 157). Місце знахідки невідоме. Ширина рамки з петлею – 27 мм, довжина рамки з петлею – 32 мм, а матеріал – бронза. В обох випадках ми можемо бачити майже ідентичну форму рамок з петлею та декор S-подібного гачка, прикрашеного кульками з косими насічками.

У кінці огляду археологічних знахідок треба згадати надзвичайно деталізовану статтю болгарського дослідника Олександра Станєва, де ним були віднайдені та зведені разом численні знахідки застібок з S-подібним вертикальним гачком та окремі знахідки гачків (Станев 149–164). Ми вирішили не дублювати в цій роботі численні приклади окремих знахідок S-подібних гачків та рекомендуємо усім, хто цікавиться цією темою, особисто ознайомитися з цією роботою. Причина ж, з якої ми включили у свою статтю лише одну застібку зі статті О. Станєва (Мал. 4, з), полягає в тому, що ми наразі вважаємо всі інші зразки застібок цивільними. Їх відрізняє більша ширина рамок та щитків-пафті, ніж у тих, які ми можемо побачити на музейних зразках та портретах епохи. Звісно, таке припущення цілком може виявитися помилковим, але в першому наближенні ми вважаємо, що саме ширина основного поясу є важливим маркером, що відрізняє цивільні та мілітарні пояси та застібки до них.

Тут також необхідно відзначити те, що S-подібні гачки могли відігравати й зовсім іншу роль, ніж частина поясної застібки. Так, відома

знахідка фрагмента ланцюжка, який складався із S-подібних елементів кінці яких були прикрашені головами драконів (Мал. 5, а) (Артамкін 29, 30). Дослідники вважають його частиною підвісу хоросу. Цілком можливо, що аналогічну роль, тобто як фрагменти ланцюжка, відігравали і численні знахідки S-подібних елементів з одним кільцем, опубліковані О. Станєвим (Мал. 5, б, в) (Станев 151–157).

Таким чином, окремі знахідки S-подібних гачків можна розглядати принаймні з трьох боків: як застібка мілітарного підвісу шаблі, як застібка цивільного поясу та як елемент декоративного ланцюжка.

Випадкові знахідки застібок мілітарних поясів

Всі описані в цьому розділі частини парних застібок – це одиничні випадкові знахідки без точної хронологічної прив'язки. На жаль, нам також невідомий і контекст таких знахідок, який міг би пролити світло на їхнє походження та хронологію використання. Ми вважаємо, що описані нижче предмети, на нашу думку, були застібками мілітарних поясів підвісу шаблі чи сагайдака та використовувалися в XVI–XVII ст., але допускаємо, що в деяких випадках (зокрема, (12.2)) ми можемо мати справу з більш пізніми зразками з інших регіонів.

Зауважимо, що в подальшому описі ми вказуємо, чи мала застібка чітко визначену лицьову сторону (одностороння застібка), чи вона могла використовуватися з обох боків (двостороння застібка).

Мал. 6. (а) – Фрагмент застібки, знайдений у Сумській обл. (9.1); (б) – фрагмент застібки невідомого походження (9.2); (в) – фрагмент застібки невідомого походження (9.3); (г) – фрагмент застібки невідомого походження (9.4); (д) – фрагмент застібки невідомого походження (9.5); (е) – фрагмент застібки, знайдений у Волинській обл. (9.6); (є) – фрагмент застібки, знайдений поблизу с. Семенів Тернопільської обл. (9.7); (ж) – фрагмент застібки невідомого походження (9.8).

№5 (2023)

Мал. 7. (а) – Фрагмент застібки, знайдений поблизу с. Вартиківці Чернівецької обл. (10.1); (б) – фрагмент застібки, знайдений в Одеській обл. (10.2); (в) – фрагмент застібки, знайдений поблизу с. Хухра Сумської обл. (10.3); (г) – фрагмент застібки, знайдений в Одеській обл. (10.4).

Фрагменти «застібок з вертикальним гачком» (рамки з вертикальним гачком)

9.1. Фрагмент застібки з мідного сплаву, знайдений у Сумській обл. (Мал. 6, а). Ширина рамки – 15 мм, загальна довжина – 29 мм, проріз під пасок – 11 мм. Рамка прикрашена рослинним орнаментом, а кінчик гачка виконаний у зооморфному стилі. Застібка одностороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.2).

9.2. Фрагмент застібки з мідного сплаву невідомого походження (Мал. 6, б). Ширина рамки – 15 мм, загальна довжина – 28,5 мм, проріз під пасок – 11 мм. Рамка прикрашена рослинним орнаментом, а кінчик гачка має кулясте потовщення. Застібка одностороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.1).

9.3. Фрагмент застібки з мідного сплаву невідомого походження (Мал. 6, в). Ширина рамки – 21 мм, загальна довжина – 32 мм, проріз під пасок – 15 мм. Рамка прикрашена декоративними отворами та простим орнаментом, а кінчик гачка виконаний у зооморфному стилі. Застібка одностороння. Розміри та декор зближують її з фрагментами застібок (10.3) та (4.6).

9.4. Фрагмент застібки з мідного сплаву невідомого походження (Мал. 6, г). Ширина рамки – 16 мм, загальна довжина – 32,5 мм, проріз під пасок – 11 мм. Точка з'єднання рамки з гачком прикрашена кулястим потовщенням, а кінчик

гачка виконаний у зооморфному стилі. Застібка двостороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.5).

9.5. Фрагмент застібки з мідного сплаву невідомого походження (Мал. 6, д). Ширина рамки – 17,5 мм, загальна довжина – 32 мм, проріз під пасок – 12 мм. Точка з'єднання рамки з гачком прикрашена кулястим потовщенням, а кінчик гачка виконаний у зооморфному стилі. Застібка двостороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.4).

9.6. Фрагмент застібки з білого сплаву, знайдений у Волинській обл. (Мал. 6, е). Ширина рамки – 21 мм, загальна довжина – 30 мм, проріз під пасок – 17 мм. Точка з'єднання рамки з гачком прикрашена кулястим потовщенням. Застібка одностороння.

9.7. Фрагмент застібки з мідного сплаву із залишками позолоти, знайдений поблизу с. Семенів Тернопільської обл. (Мал. 6, є) Ширина рамки – 23 мм, загальна довжина – 31 мм, проріз під пасок – 16 мм. Точка з'єднання рамки з гачком та кінчик гачка прикрашені кулястим потовщенням. Застібка одностороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.8) та застібкою (4.9).

9.8. Фрагмент застібки з мідного сплаву невідомого походження (Мал. 6, ж). Ширина рамки – 24,5 мм, загальна довжина – 32,5 мм, проріз під пасок – 19 мм. Точка з'єднання рамки з гачком та

Мал. 8. (а) – Ливарна відливка із S-подібним гачком, що була знайдена у Вінницькій обл. (11.1);
(б) – S-подібний гачок, знайдений в Одеській обл. (11.2).

кінчик гачка прикрашені кулястим потовщенням. Застібка двостороння. Розміри та декор зближують її з фрагментом застібки (9.7) та застібною (4.9).

Фрагменти «застібок із вертикальним гачком» або «застібок з S-подібним гачком» (рамки із петлею)

10.1. Фрагмент застібки з мідного сплаву із залишками позолоти, знайдений поблизу с. Вартиківці Чернівецької обл. (Мал. 7, а) Ширина рамки – 18,5 мм, загальна довжина – 27,5 мм, проріз під пасок – 12,5 мм. Застібка двостороння.

10.2. Фрагмент застібки з мідного сплаву, знайдений в Одеській обл. (Мал. 7, б). Ширина рамки – 17 мм, загальна довжина – 24 мм, проріз під пасок – 13 мм. Застібка двостороння.

10.3. Фрагмент застібки з мідного сплаву, знайдений поблизу с. Хухра Сумської обл. (Мал. 7, в). Ширина рамки – 22,5 мм, загальна

довжина – 27 мм, проріз під пасок – 16,5 мм. Рамка прикрашена декоративними отворами та простим орнаментом. Застібка одностороння. Розміри та декор зближують її з фрагментами застібок (9.3) та (4.6).

10.4. Фрагмент застібки з мідного сплаву, знайдений в Одеській обл. (Мал. 7, г). Ширина рамки – 25,5 мм, загальна довжина – 31 мм, проріз під пасок – 18 мм. Застібка двостороння. Розміри та декор зближують її з рамками застібок (8.8) та (8.9).

S-подібні гачки

11.1. Ливарна відливка з S-подібним гачком, знайдена в Вінницькій обл. (?) (Мал. 8, а)⁹. Загальна довжина – 55 мм, орієнтовні розміри гачка – 32 на 16 мм, а його кінчики виконані в зооморфному стилі.

11.2. S-подібний гачок з мідного сплаву, знайдений в Одеській обл. (Мал. 8, б). Розміри

⁹ Ливарна відливка із S-подібним гачком може говорити про наявність на території України місцевого виробництва поясних елементів, але відсутність контексту знахідки не дає нам змоги говорити про щось більше.

№5 (2023)

Мал. 9. (а) – Фрагмент застібки, знайдений у Харківській обл. (12.1);
(б) – фрагмент застібки, знайдений в Одеській обл. (12.2).

гачка – 27 на 16 мм, його середня частина прикрашена кубічним потовщенням, а кінчики – декоративними пасками.

Фрагменти комплектів «застібок з S-подібним гачком»

12.1. Фрагмент застібки з мідного сплаву з S-подібним гачком та розподільником, знайдений у Харківській обл. (?) (Мал. 9, б). Рамка та гачок: ширина рамки – 17 мм, загальна довжина – 24 мм, проріз під пасок – 12 мм, розміри гачка – 30 на 17 мм, його середня частина прикрашена кубічним потовщенням, а кінчики кульками. Застібка двостороння. Розподільник: діаметр круглого щитка із хвилястим краєм – 24 мм, висота – 11,5 мм

12.2. Фрагмент застібки із мідного сплаву з S-подібним гачком, знайдений в Одеській обл. (Мал. 9, б)¹⁰. Рамка та гачок: ширина рамки – 21 мм, загальна довжина – 31 мм, проріз під пасок – 19,5 мм, розміри гачка – 32 на 19 мм, рамка та гачок прикрашені декором що складається з низки кружечків, а кінчики гачка прикрашені декоративними головами птахів. Застібка одностороння.

Загалом усі розглянуті фрагменти застібок відносяться або до «застібок з вертикальним гачком», або до «застібок з S-подібним гачком», і серед них помітна кількість оформлена в зооморфному стилі. Цікаво, що один з фрагментів

¹⁰ Фрагмент застібки (12.2), ймовірно, має середньоазіатське походження та може датуватися XVIII – XIX ст. Це пов'язано із характерною формою застібки та регіональною традицією використовувати голови птахів при оформленні S-подібних гачків (Ботяков и Янборисов 50–52).

односторонньої застібки (9.6) є прикладом розташування застібки з лівого боку поясу, яке ми могли бачити на деяких портретах (1.6, 1.9). Можливість зробити виміри зразків дозволили внести ясність у питання ширини поясу, яке ми згадували в попередніх розділах. Так, виявилось, що ширина прорізів під пасок коливається від 11 до 19 мм, але враховуючи часте використання гнучких тканих поясів, можна припустити, що пояси були дещо ширшими.

Перед тим як почати підсумовувати, треба зауважити, що в основі статті лежить дещо обмежена територіально база, в якій фактично відсутні зображувальні джерела та шаблі з низки країн Східної та Південної Європи: Угорщини, Румунії, Болгарії, Балкан тощо. На жаль, надзвичайно бідно представлена археологічна частина, що частково пояснюється обмеженим доступом автора до європейської наукової літератури. Випадкові ж знахідки по суті вирвані з контексту та часто не мають навіть чітко зафіксованої географічної прив'язки. Тому всі наведені нижче висновки більш актуальні для території Речі Посполитої XVII ст., а їх перенесення на сусідні регіони має здійснюватися дуже обережно, і обов'язково у поєднанні з додатковими дослідженнями.

Загалом, проаналізований нами матеріал дозволяє стверджувати, що у якості застібок шабельних портупей у XVII ст. переважно використовували застібки з гачками, в тому числі ті, що є предметом розгляду даної роботи. Дещо

частіше за інші зустрічаються «застібки з S-подібним гачком» та «застібки з вертикальним гачком», які в певній мірі можна вважати маркерами мілітарних поясів, у той же час «пряжки-пафті», надзвичайно популярні у якості застібок цивільних поясів, на мілітарних поясах зустрічаються рідше. Основною застібкою сагайдачних підвісів, як це було відмічено в нашій попередній роботі (Прокопенко «Горизонтальні застібки-гачки» 29, 30), є застібки з горизонтальним гачком, але також зустрічаються і зразки з вертикальним гачком (4.11–4.13).

Важливою характерною рисою майже всіх розглянутих нами мілітарних поясів є їхня мала ширина. У тих випадках, коли нам вдалося виміряти ширину прорізів під пасок, вона коливалася від 11 до 19 мм, що дає нам можливість оцінити ширину поясів. Сподіваємося, що безпосередні виміри музейних експонатів зможуть поставити крапку в цьому питанні.

Також треба відмітити велику кількість окремих знахідок S-подібних гачків, які можна інтерпретувати принаймні з трьох ракурсів: як частину «застібки з S-подібним гачком» мілітарного підвісу шаблі, як частину застібки цивільного широкого поясу та як декоративний елемент, який міг виконувати, наприклад, функції частини ланцюжка.

Загалом же ми сподіваємося, що ця робота приверне до себе увагу спеціалістів, а подальші археологічні та музейні розвідки зможуть допомогти в уточненні викладеного матеріалу.

Скорочення

ГУ – Галерея Уффіці (іт. Galleria degli Uffizi), м. Флоренція, Італія.

ДЕ – Державний Ермітаж (рос. Государственный Эрмитаж), м. Санкт-Петербург, Росія.

ЗПВ – Збройова палата Художньо-історичного музею (нім. Kunsthistorisches Museum Wien, Hofjagd- und Rüstkammer), м. Відень, Австрія.

ЗПД – Дрезденська збройова палата (нім. Die Rüstkammer), м. Дрезден, Німеччина.

ЗПМК – Збройова палата Московського Кремля (рос. Оружейная палата Московского Кремля), м. Москва, Росія.

КЗВ – Королівський замок у Варшаві (пол. Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum. Rezydencja Królów I Rzeczypospolitej), м. Варшава, Польща.

КЗВа – Королівський замок на Вавелі (пол. Zamek Królewski na Wawelu), м. Краків, Польща.

КНМ – Келецький національний музей (пол. Muzeum Narodowe w Kielcach), м. Кельці, Польща.

КС – Королівська скарбниця в Стокгольмі (швед. Livrustkammaren), м. Стокгольм, Швеція.

ЛНГМ – Львівська національна галерея мистецтв імені Бориса Возницького, м. Львів, Україна.

МВ – Музей у Вілянові (пол. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie), м. Варшава, Польща.

МВП – Музей Війська Польського (пол. Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie), м. Варшава, Польща.

МДБК – Музей давньобілоруської культури (біл. Музей старажытнабеларускай культуры), м. Мінськ, Білорусь.

МЗГК – Музей землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel), м. Кассель, Німеччина.

МПТ – Музей палацу Топкапи (тур. Topkapı Sarayı), м. Стамбул, Туреччина.

МЧК – Музей Чарторийських (пол. Muzeum Książąt Czartoryskich), м. Краків, Польща.

НКПКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, м. Київ, Україна.

НМВ – Національний музей в Варшаві (пол. Muzeum Narodowe w Warszawie), м. Варшава, Польща.

НМІУ – Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМК – Національний музей в Краківі (пол. Muzeum Narodowe w Krakowie), м. Краків, Польща.

НХМБ – Національний художній музей Білорусі (біл. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь), м. Мінськ, Білорусь.

НХМУ – Національний художній музей України, м. Київ, Україна.

РМ – Роттердамський музей (анг. Museum Rotterdam), м. Роттердам, Нідерланди.

ЧХМ – Чернігівський художній музей, м. Чернігів, Україна.

Бібліографія

- «Alaksandar Dažboh Sapieha. Аляксандар Дажбог Сапера (1709).» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Alaksandar_Dažboh_Sapieha._Аляксандар_Дажбог_Сапера_(1709).jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Albrycht Władysław Radziwiłł.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Albrycht_Władysław_Radziwiłł.PNG. Accessed 1 August 2023.
- Aydin, Hilmi. *Sultanların Silahlari: Topkapi Sarayı Silah Koleksiyonu*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007.
- Ayhan, Ahmet. *Topkapi Sarayı Müzesi Silah Koleksiyonu*. İstampul: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Biedrońska-Słota, Beata. *Sarmatism. A Dream of Power*. Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 2010.
- «ChurchStMichaelVilnius7.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:ChurchStMichaelVilnius7.jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Claesz Soutman Władysław Sigismund Vasa.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Claesz_Soutman_Władysław_Sigismund_Vasa.jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Collectiestuk Bandeliersluiting of gordelsluiting.» *Museum Rotterdam*, museumrotterdam.nl/collectie/item/62101-21. Accessed 1 August 2023.
- «Hieranim Chryzastom Chadkiewiç. Геранім Хрызастом Хадкевіч (XVII).» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Hieranim_Chryzastom_Chadkiewiç._Геранім_Хрызастом_Хадкевіч_(XVII).jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Jan Karal Chadkiewiç. Ян Караль Хадкевіч (XVII).» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Jan_Karal_Chadkiewiç._Ян_Караль_Хадкевіч_(XVII)_3.jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Jerzy Ossoliński by Peeter Danckers de Rij.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Jerzy_Ossoliński_by_Peeter_Danckers_de_Rij.png. Accessed 1 August 2023.
- Kalmár, János. *Régi magyar fegyverek*. Budapest: Natura, 1971.
- «Karabela z pochwą.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/katalog/44192. Accessed 1 August 2023.
- «K-P Architectural-Archaeological Expedition.» *Facebook*, www.facebook.com/kparchaeology/photos/a.1233774273302278.1073741830.1233087473370958/1578815105464858/. Accessed 1 August 2023.
- «Leŭ Sapieha. Леў Сапера.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Leŭ_Sapieha._Леў_Сапера_(1616).jpg. Accessed 1 August 2023.
- «LSH | Båggöger Ryssland-Krim.» *LSH*, emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44334. Accessed 1 August 2023.
- «LSH | Pilköger.» *LSH*, emuseumplus.lsh.se/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=44333. Accessed 1 August 2023.
- «Maria Magdalena van Oostenrijk.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Maria_Magdalena_van_Oostenrijk.jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Portrait of Łukasz Opaliński (1581–1654).» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/en/catalog/268513. Accessed 1 August 2023.
- «Portret Sebastiana Lubomirskiego, kasztelana wojnickiego Wolne Lektury.» *Biblioteka internetowa Wolne Lektury*, wolnelektury.pl/katalog/obraz/portret-sebastiana-lubomirskiego/. Accessed 1 August 2023.
- Pósta, Béla. *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei*. Kolozsvár, 1918.
- «Potocki Stefan (starszy).» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Potocki_Stefan_(starszy).jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Prince Władysław Sigismund.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Prince_Władysław_Sigismund_-_detail.jpg. Accessed 1 August 2023.

- «Radosław Sikora» (1). *Facebook*, facebook.com/photo/?fbid=1907337589639759. Accessed 1 August 2023.
- «Radosław Sikora» (2). *Facebook*, facebook.com/photo/?fbid=1928957064144478. Accessed 1 August 2023.
- «Radosław Sikora» (3). *Facebook*, facebook.com/photo/?fbid=751270638579799. Accessed 1 August 2023.
- «Radosław Sikora» (4). *Facebook*, facebook.com/photo/?fbid=1932166063823578. Accessed 1 August 2023.
- «Radosław Sikora» (5). *Facebook*, facebook.com/photo/?fbid=1932167907156727. Accessed 1 August 2023.
- «Säbel mit Griff aus Walrosszahn.» *Museumslandschaft Hessen Kassel*, turcica.museum-kassel.de/200349/. Accessed 1 August 2022.
- «Säbel mit Scheide und Gehänge» (1). *Die Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/285512. Accessed 1 August 2023.
- «Säbel mit Scheide und Gehänge» (2). *Die Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/282506. Accessed 1 August 2023.
- «Säbel mit Scheide und Gehänge» (3). *Die Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/283967. Accessed 1 August 2023.
- «Säbel mit Scheide und Gehänge» (4). *Die Staatlichen Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/286137. Accessed 1 August 2023.
- «Szabla Stefana Batorego.» *Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie*, www.muzeumwp.pl/emwpaedia/szabla-stefana-batorego.php. Accessed 1 August 2023.
- «Tablica Gołuchowska.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Tablica_Gołuchowska.jpg. Accessed 1 August 2023.
- «Ungarischer Säbel der Silbernen Husarischen Rüstung.» *Kunsthistorisches Museum Kunsthistorisches Museum Wien*, www.khm.at/de/object/539911/. Accessed 1 August 2023.
- Yucel, Ünsal. *Islamic swords and swordsmiths*. Istanbul: O.I.C. Research Centre for Islamic History, Art and Culture, IRCICA, 2001.
- Żygulski, Zdzisław. *Stara Broń w Polskich Zbiorach*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1984.
- Żygulski, Zdzisław. *Odsiecz Wiedeńska 1683*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1988.
- Арташкин, А.Н. «Поясной крюк из Старой Рязани.» *Старая Рязань: крупный городской центр на международных торговых путях. Материалы научной конференции*. Ред. И.Ю. Стрикалов, Москва: ИА РАН, 2020, с. 28–31.
- Белецкий, Платон. *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград: Искусство, 1981.
- Белікова, Галина, та Лариса Членова. *Український портрет XVI—XVIII століть*. Київ: ТОВ «Артанія Нова», 2006.
- Біляева, Світлана. *Слов'янські та тюркські світи в Україні (з історії взаємин у XIII–XVIII ст.)*. Київ: Університет «Україна», 2012.
- Ботяков, Ю.М. и В.Р. Янборисов. «Холодное оружие туркмен.» *Памятники традиционной-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. Сборник Музея Антропологии и Этнографии*. Ред. Р.Ф. Итс, вып. 43. Ленинград: Наука, 1989, с. 49–60.
- Высоцкая, Надежда. *Жываніс Беларусі XII–XVIII стагоддзяў: фрэска, абраз, партрэт*. Мінск: Беларусь, 1980.
- Герцен, А.Г. и др. «Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-бурун (Мангуп).» *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Ред. А.И. Айбабин и В.Н. Зинько, вып. XII. ч. 2, Симферополь, 2006, с. 371–494.
- «Гетьман. Портрет Станіслава Жолкевського.» *Google Arts & Culture*, artsandculture.google.com/asset/hetman-portrait-of-stanislaw-Żółkiewski-unknown/DgH5W7ckPUVgtQ?hl=uk. Дата звернення 1 Серпня 2023.

- Государственный Эрмитаж, www.hermitagemuseum.org. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Ільків, М.В. та ін. «Дослідження на території Хотинської фортеці.» *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Ред. Ю. В. Болтрик, Київ: Стародавній Світ, 2015, с. 271–273.
- Квасневич, В. *Лексикон холодного и метательного оружия*. Санкт-Петербург: Атлант, 2012.
- Левыкин, А.К., и И.А. Комаров, состав. *Государева оружейная палата. Сто предметов из собрания Российских императоров*. Санкт-Петербург: Атлант, 2002.
- Ленц, Э.Э. *Опись собрания оружия графа С. Д. Шереметева*. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1895.
- Музеи Московского Кремля, collectiononline.kreml.ru. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- «Музей старажытнабеларускай культуры.» *Wikimedia Commons*, commons.wikimedia.org/wiki/File:Музей_старажытнабеларускай_культуры_02.jpg. Accessed 1 August 2023.
- Пивоваров, Сергій, та Віталій Калініченко. «Металеві пряжки з розкопок Хотинської фортеці 2013–2015 рр.» *Хотинщина в період польсько-турецьких війн XVII століття (до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)*. Ред. Є.В. Буйновська та ін., Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький, 2016, с. 202–207.
- Прокопенко, В.М. «Саадаки с плоским колчаном (Европа, XVI-XVII вв.). Часть 2 - Каталог.» *Китаб Хона - колодец знаний*, 27 Березня 2012, www.kitabhona.org.ua/libwar_bow/kolchan1-2.html. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Прокопенко, В. М. «Сабельный портупейный подвес с крючком-застежкой. Восточная Европа, Османская Империя – XVI – начало XVIII в.» *Історія давньої зброї. Дослідження 2014*. Упор. Д.В. Тоїчкін, Київ: Інститут історії України, 2014, с. 180–191.
- Прокопенко, В.М. «Горизонтальні застібки-гачки в Східній Європі XVI–XVII ст. (частина I).» *Стрій*, №1, 2019, с. 19–42. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/5. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Солнцев, Ф.Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Броня, оружие, кареты и конская сбруя*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.
- Солнцев Ф.Г. *Древности Российского государства, изданные по высочайшему повелению государя императора Николая I. Отделение III. Альбом*. Москва: тип. Августа Семена, 1853.
- Станев, Александър. «Късноантични или късносредновековни? За един тип коланни закопчалки с s-овидна форма.» *Приноси към българската археология*, т. 9, 2019, с. 149–164.
- Старенький, Ігор та Павло Нечитайло. «Комплекс османських знахідок з кольорового металу другої половини XVII ст. з розкопок 2016 року на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському.» *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. Ред. В.С. Степанков, вип. 6, Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017, с. 207–213.
- Тихомирова, Е. В., и Т.В. Мартынова. *Золотой век русского оружейного искусства: царское оружие и конское убранство XVII века*. Москва: Восхождение, 1993.
- Тоїчкін, Денис. *Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження*. Київ: Стилос, 2007.
- Токарева, Т. Ю., и К. С. Хайдаков. «К вопросу об атрибуции сабель Кузьмы Минина и Дмитрия Михайловича Пожарского из собрания Оружейной палаты Московского Кремля.» *Война и оружие: новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*. Ред. С.В. Ефимов, ч. IV, Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2017, с. 291–313.
- Трендафилова, К. «Метални принадлежности към облеклото (V–VI век) от колекцията на Исторически музей – Котел.» *Годишник на Националния археологически музей*, т. 11, 2007, с. 144–159.

Володимир Прокопенко, Владислав Безпалько

Перший погляд на ручні сталеві мусати Східної Європи XVII–XVIII ст.

Ключові слова: *мусат, точильне приладдя, ніж, Східна Європа, XVII ст., XVIII ст.*

Представлена робота присвячена маловідомим побутовим предметам – мусатам, які представляють собою сталеве точильне приладдя східного походження. Враховуючи відсутність подібних наукових чи науково-популярних праць, цю статтю можна вважати першим оглядовим поглядом на тему в межах Східної Європи XVII–XVIII ст. У ході дослідження в пошуку згадок про мусати були проаналізовані писемні джерела, віднайдені поодинокі зображення та зібрана база матеріальних знахідок. На основі доступного матеріалу автори спробували виокремити й описати характерні риси східноєвропейських мусатів та їх відмінності від сталевих точильних приладдя Західної Європи цього ж періоду.

Volodymyr Prokopenko, Vladyslav Bezpalko

First glance on honing steels in Eastern Europe in 17th–18th centuries

Keywords: *“masat”, honing steel, sharpening tools, knife, Eastern Europe, 17th century, 18th century.*

The presented work is dedicated to little-known household items – “masat” honing steels, which are steel sharpening tools of Eastern origin. Given the lack of similar scientific or popular scientific works, this article can be considered the first overview of the topic within Eastern Europe in the 17th–18th centuries. In the course of the research, in search for references to “masat” steels, written sources were analyzed, single images were found, and a database of material findings was collected. On the basis of the available material, the authors tried to single out and describe the characteristic features of Eastern European “masat” steels and their differences from the steel sharpening tools of Western Europe of the same period.

Прокопенко Володимир Михайлович - Volodymyr Prokopenko

Кандидат хімічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В.П. Кухаря НАН України, м. Київ, Україна.

PhD, research fellow of the V.P. Kukhar Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-9764-3990

e-mail: email@striy.org.ua

Безпалько Владислав Вікторович - Vladyslav Bezpalko

Науковий співробітник Національного музею історії України

Researcher at the National Museum of the History of Ukraine

e-mail: podebrad2016@gmail.com

© Прокопенко В. М., Безпалько В. В., 2023

© Стрій, 2023

Історія створення цієї статті починається з дослідження двох срібних піхов ножів з колекції Національного музею історії України, які мали в комплекті маленькі мусати – ручне точильне приладдя зі сталеву робочою частиною. Початковий пошук літератури виявив відсутність наукових робіт, які б описували подібні предмети, а тому авторами було вирішено провести невелике оглядове дослідження з метою пошуку подібних ножових комплектів зокрема та поширеності ручних сталевих мусатів загалом. Ми цілком розуміємо, що, як усіяке перше дослідження, через обмеженість у часі та доступність матеріалу воно вийшло дещо поверхневим, а деякі з висновків можуть бути спірними або хибними. Тому його варто розглядати скоріш як запрошення до ширшої дискусії, пошуку нових артефактів, згадок у писемних та зображувальних джерелах.

А почати на нашу думку варто дещо з кінця, тобто з роз'яснення нашого погляду на те, чим були мусати Східної Європи XVII–XVIII ст. Як буде згадано далі у розділі, присвяченому писемним джерелам, мусати – це сталеві ручні точила для гостріння ножів, господарського приладдя та зброї. Те, як вони виглядали, ми змогли визначити завдяки писемним згадкам про коштовні ножі, об'єднані разом з мусатами в одному комплекті. Два таких комплекти нині зберігаються в Національному музеї історії України, що дало нам змогу безпосередньо ідентифікувати ці мусати, а згодом – провести ширший пошук інших подібних зразків, які стали основою нашої уяви про їхній зовнішній вигляд.

Так, конструктивно такі мусати виготовлені з однієї цілісної сталеву заготовки, одну частину якої коваль перетворював на широку брускоподібну робочу частину, що досить сильно могла відрізнятись як за формою, так і в перерізі, а з другої витягував тонке руків'я. Останнє могло бути обтягнуте сріблом або позолоченим кольоровим металом та мало на своєму кінці рухому петельку для підвісу. Надзвичайно цікавою та характерною особливістю більшості мусатів є наявність рухомих кілець на руків'ї. Їхня функція полягала у захисті пальців від можливого ушкодження. При заточці ці кільця збивалися в місці переходу руків'я в робочу частину і слугували упором та захистом пальців від леза, що заточувалося. У певній мірі це пояснює

характерну форму цих мусатів з тонким руків'ям та широкою робочою частиною. Більшість досліджених нами сталевих мусатів мають саме таку конструкцію, яка, до речі, дійшла до нашого часу і успішно використовується за своїм прямим призначенням у сучасному побуті.

Нами також віднайдено кілька відмінних за формою мусатів, які наразі виділені нами окремо: зокрема, мусат із Гостролуччя (M16) та мусат з городища Солхат–Крим (M17). Сподіваємося, що подальші дослідження та пошук інших екземплярів дозволять нам у майбутньому розширити базу матеріальних знахідок мусатів та створити більш чітку їх класифікацію.

Крім того, перед тим як перейти до безпосереднього розгляду предмету статті, ми маємо відмітити, що існують і конструктивно інші приклади ручного точильного приладдя зі сталеву робочою частиною, зокрема, у вигляді так званих «однозубих виделок». Ми спеціально детально не розглядали їх у цій статті, вважаючи окремим типом західноєвропейських точил, генеза яких не пов'язана зі східноєвропейськими «мусатами». Тому ми присвятили їм лише невеликий розділ наприкінці роботи, який, сподіваємося, роз'яснить нашу позицію та дасть читачу уяву про них.

Писемні джерела

Вивчаючи етимологію слова «мусат», ми звернулися до праці Г. Халимоненка щодо тюркізмів арабського походження в українській мові. Безпосереднє значення цього слова в низці мов Східної Європи на диво одноманітне. В українській мові «мусат», «мусад», «мусак» означають сталеве кружало для гостріння ножів або сталевий брусок для вирівнювання леза коси; у російській «мусат», «мусак» – сталеву смуга для гостріння ножів; у польській «musat» – сталеву смуга для гостріння шабель; у сербохорватській «masat» – сталевий брусок або кресало; у румунській «masat» – сталевий брусок. До Європи це слово потрапило з Туреччини, де «masat» означало сталеву точило або коло для правки леза (Халимоненко 36; Мельничук та ін. Т.ІІІ: 539).

Нам вдалося віднайти деякі писемні згадки щодо виробництва та торгівлі мусатами на території Східної Європи. Так, актові матеріали

а

б

Мал. 1. (а) – Малюнок «Изображение малороссийскаго степного мужика» із рукопису Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» кінця XVIII ст. (за С. Шаменковим);
(б) – малюнок османського м'ясника із османської костюмованої книги середини XVII ст. (за М. Ішин).

Тихвінського посаду (сучасне м. Тихвін) XVII ст. містять значну кількість інформації про ремісничче життя регіону, і серед переліку ковалів та їхніх спеціалізацій зустрічаються ковалі, які спеціалізуються на виготовленні ножів та мусатів. Цікаво, що за думкою упорядників цих актів, вони були сталевими платівками для висікання вогню (Сербина 84, 85, 122).

Серед торговельних записів можна відмітити митні записи товарів, що йшли через м. Тобольськ з європейської частини Московської держави до Сибіру. Серед переліку товарів можна зустріти і записи про «мусати», які, до речі, відділені окремо від «огнів», а їхня вартість

приблизно в два рази більша за вартість «огнів». Так, у 1639–1640 рр. через Тобольськ до Сибіру було відправлено 310 мусатів вартістю 16 рублів та 260 огнів вартістю 6 рублів (Вилков 142).

Переходячи безпосередньо до згадок у писемних джерелах особистого використання мусатів, варто почати зі згадок комплектів, до складу яких входили ножі та точильне приладдя. Саме ці записи дають нам змогу порівняти музейні та археологічні зразки XVII–XVIII ст. із синхронними записами.

Так, запис 1584 р. з актової книги Житомирського міського уряду про пограбування шляхтича Станіслава Гавловського містить перелік

Мал. 2. Портрет невідомого першої половини XVIII ст.
із колекції Галереї міста Братислава
(інв. ном. А 712) © Galéria mesta Bratislavy).

украдених речей, серед яких можна побачити «ножи и муса(т) зо серебро(м), коштовали три таляры» (Бойчук 120).

Ще один комплект описано в записі про подарунок московського царя Михайла Федоровича Романова своєму сину, царевичу Івану Михайловичу від 6 жовтня 1638 р.: «нож булатный черен яшма бела наведены травы золоты с каменьи, ножны атлас червчат, оправа золота с чернью, привязка шелк лазорев с золотом. Мусат булатной по нем травы золоты» (Забелин 541).

Влітку 1646 р. під Єльцом був пограбований холоп боярського сина А.В. Бешенцева, і згідно з описом, грабіжники серед іншого забрали: «да ножик с ременным тоттауром да мусат, цена четыре алтына две денги» (Курбатов 45). На жаль, з опису незрозуміло, чи був це єдиний комплект ножа й мусата, чи відокремлені предмети, які просто носили разом.

Хоча нашою метою є розгляд саме сталевих точильних приладдя, варто відмітити також і комплекти ножів з кам'яними точилами, згадки про які нам так само відомі. Так, у реєстрі речей гетьмана Івана Самойловича 1690 р. є згадка про ніж із точилом, з'єднаним з піхвами срібним ланцюжком: «Ножъ турецкой булатной, черень костяной, оправа серебряная, съ черню, золоченая мѣстами, у ноженъ 4 чъпочки серебряные съ коломъ, да на пятой чъпочкѣ оселочка» («Опись движимого имущества» 1048). Цікаво відмітити використання саме слова «оселочек», яке означає кам'яний брусок для заточки. Ймовірно, в цьому випадку ми і справді маємо справу з кам'яним ослом (Мельничук та ін. Т.IV: 222), і гетьманський комплект був схожим на комплект з колекції Національного музею в Кракові (М6) (Мал. 7, а).

Також варто відмітити, що в джерелах також зустрічаються згадки щодо використання для заточки зовсім інших за функцією предметів. Зокрема, цікавий фрагмент щодо використання кресал у якості точила для шабель та ножів наводить у своїй праці «Опис України» Гійом Левассер де Боплан – французький військовий

інженер, картограф, архітектор та письменник, який з 1630-х рр. до 1648 р. перебував на службі короля Речі Посполитої. Так, описуючи спорядження пана Дечинського, ротмістра козацької корогви, Боплан згадує, що на його «поясі висіло шило, кресало, ніж, шість срібних ложок, складених одна в одну і вміщених у футляр з червоного сап'яну». І відразу робить пояснення щодо цього кресала: «Таке кресало служить для нагострювання шаблі, ножа та для висікання вогню» (Боплан 190, 191)¹. Враховуючи наявність у кресала твердої загартованої поверхні, воно цілком могло ситуативно використовуватися для заточки.

Зображувальні джерела

Шукаючи історичні зображення мусатів, ми не розраховували на особливий успіх, враховуючи їх невеликий розмір та специфіку використання. Але нам пощастило віднайти три зображення XVII–XVIII ст., на яких можна роздивитися ручне точильне приладдя. І одне з них якраз відноситься до наших теренів.

Так, у рукописі Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, знаходяться альбом із 26 оригінальних малюнків, який, в певній мірі, можна вважати першим українським аналогом «костюмованих книг». Текст рукопису було укладено в 1786 р. на основі матеріалів, зібраних у 1783–1784 рр., і, ймовірно, малюнки до нього були створені в цей же період. Серед них під номером 9 розміщений малюнок «Изображение малороссійскаго степного мужика» (Мал. 1, а) (Шаменков 15, 40) який зображує селянина на косовищі з косою, на поясі якого висить «кушка»² з точильним бруском, а у правій руці він тримає ручне точильне приладдя, яке може бути як сталевим мусатом, так і дерев'яною «мантачкою»³.

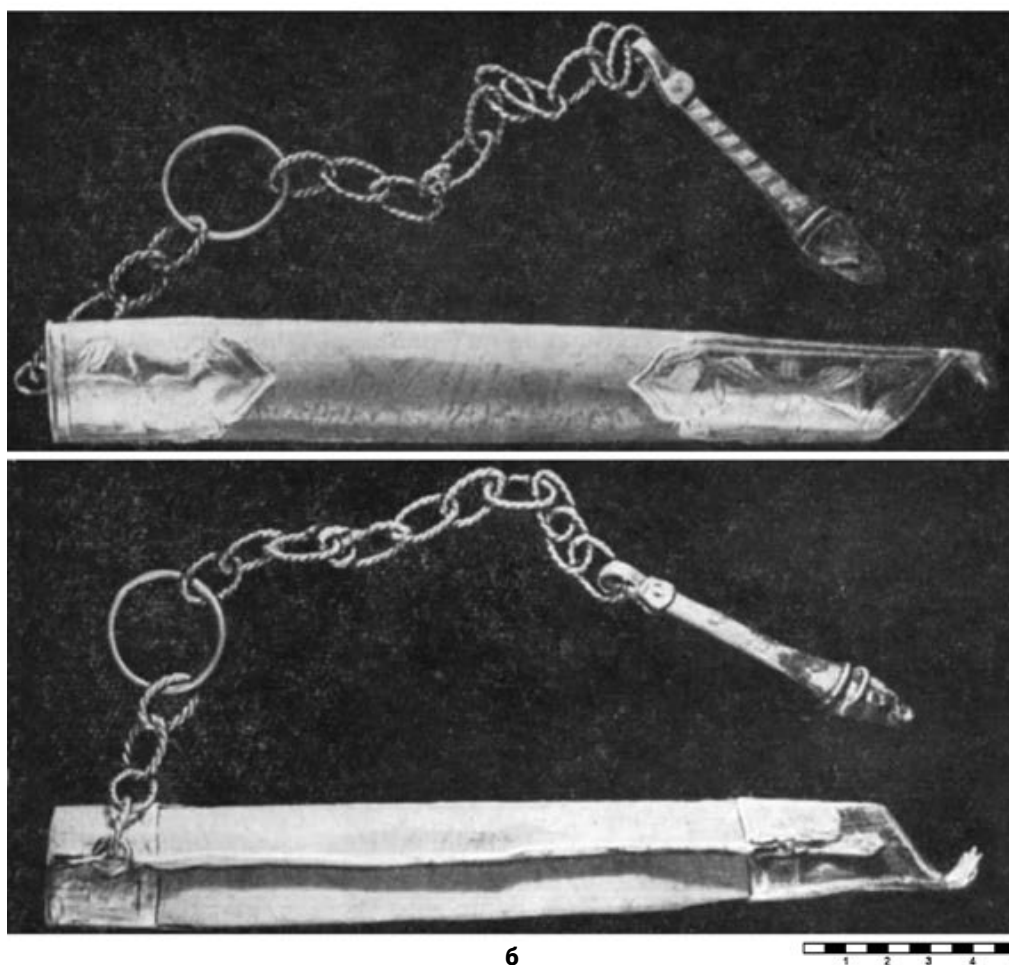
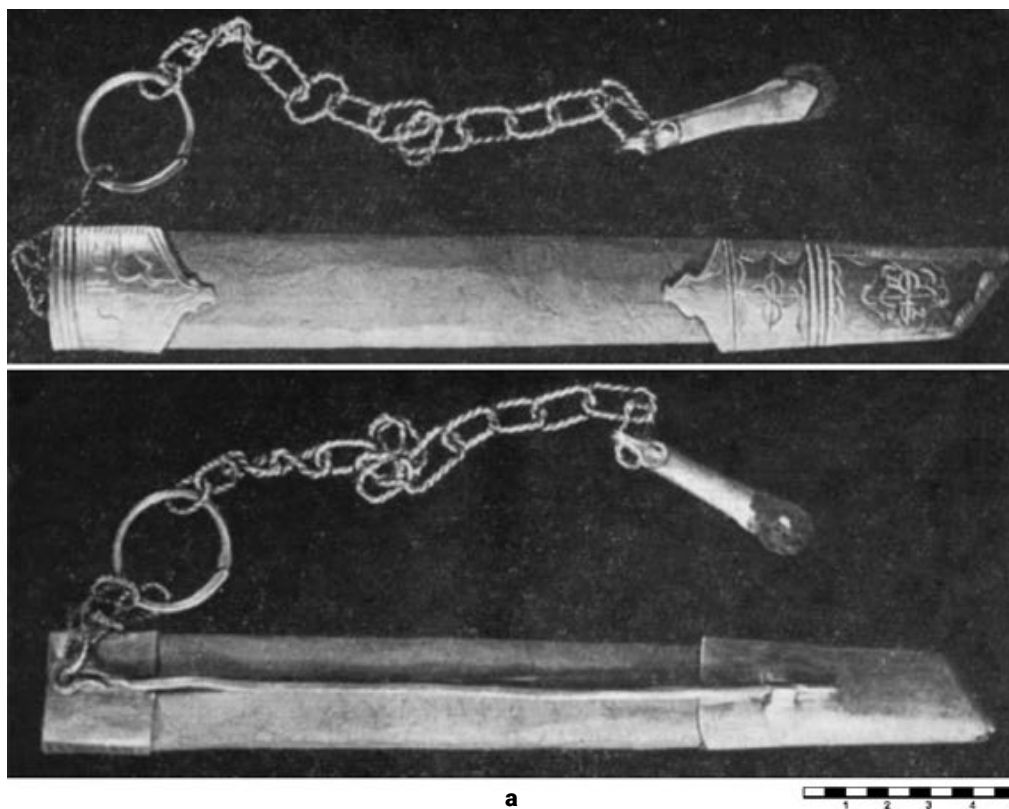
Друге зображення мусата можна побачити на портреті невідомого першої половини

¹ В оригінальному французькому тексті використано слово «fuzil», яке було перекладене як кресало (Боплан 126, 127).

² Кушка – дерев'яна ємність з водою на дні, в якій косарі тримають точильний брусок (Грінченко 169; Мельничук та ін. Т.III: 170).

³ Мانتачка – плаский дерев'яний брусок, укритий шаром смоли з піском, що використовується для заточки коси (Грінченко 256).

Мал. 3. Залишки двох піхов ножів з мусатами із Дарівського скарбу (за О. Тищенком): (а) – (M1); (б) – (M2).

XVIII ст. з колекції Галереї міста Братислава (Мал. 2) (зібрання ГМБ, інв. ном. А 712) («*Portrait muža s citrónom*»). На ньому зображений молодий чоловік, можливо угорець⁴, з-за спину якого виглядають руків'я «мисливського комплекту», пов'язаного ланцюжком з мусатом, що закладений попереду за пояс. На картині можна розгледіти тонке руків'я мусата з хрестоподібною рухомою петлею, яка нагадує петлю на комплекті зі Сніжок (М3) (Мал. 4), та два рухомих кільця. Дещо незвично виглядає кільце-петля, що звисає трохи нижче. Цілком можливо, що цей мусат мав власні окремі піхви.

Третій малюнок, опублікований у роботі Мері Ішин, присвяченій османському приладдю для розбирання м'яса (Işin 35, 36, 41), зображує м'ясника, який точить свій ніж ручним мусатом (Мал. 1, б). Автор вважає, що цей малюнок може датуватися XVII ст., із чим ми цілком погоджуємося, оскільки стиль його виконання надзвичайно нагадує стиль костюмованих османських книжок середини XVII ст., зокрема, досить відомої «Книги костюмів Роламба», придбаної в Стамбулі в 1657–1658 рр. Класом Роламбом, який очолював шведське посольство до Високої Порти («*The Rålamb Costume Book*»). Цікаво, що мусат, хоча й зображений дещо схематично, має промальовану петлю для підвісу на кінці руків'я, яка є характерною для ручних мусатів. Треба зауважити, що робоча частина зображена доволі тонкою, що могло би принаймні бути аргументом при розгляді версії про кам'яну робочу частину, але фігурний верх вказує на те, що це все-таки сталевий мусат.

Матеріальні джерела

Ножі в комплекті зі сталевими мусатами

Саме дослідження ножів у комплекті зі сталевими мусатами започаткували роботу над цією статтею, і саме з них варто розпочати огляд знахідок, що дійшли до нашого часу. Загалом їх п'ять, чотири з яких знайдені на території України (М1–М4), а п'ятий зразок зберігається

в зібранні Музею землі Гессен Кассель (М5). Крім того, ми віднайшли один комплект із кам'яним ослом (М6). Як ми згадували раніше, саме згадки в писемних джерелах XVII ст. дозволили нам провести аналогії з матеріальними артефактами, і зараз ми можемо досить впевнено говорити про те, що перед нами саме мусати.

Піхви ножів з мусатами з Дарівського скарбу (М1 та М2)

Скарб був знайдений в 1971 р. поблизу с. Дарівка, Черкаського району Черкаської області. У глечуку, в якому він містився, було знайдено кілька монет Сігізмунда III Вази (король Речі Посполитої в 1587–1632 рр.) та Олексія Михайловича Романова (московський цар у 1645–1676 рр.) і низка срібних предметів: окуття двох піхов ножів, фрагменти поламаних браслета та двох сережок, позолочений хрестик і ще один на довгому, близько 150 см, ланцюжку (Тищенко 93–106). На жаль, нам невідоме місце поточного зберігання скарбу, а єдині доступні фотографії окуття піхов посередньої якості були опубліковані ще в 1975 р. (Мал. 3), що обмежує наші можливості щодо їх аналізу та порівняння з іншими зразками.

Зусього скарбу нас цікавлять лише пара окуття піхов ножів з залишками мусатів. Далі за текстом статті ми будемо їх згадувати як (М1) (Мал. 3, а) та (М2) (Мал. 3, б). Виготовлені зі срібла, окуття конструктивно однотипні і складаються з двох частин, з'єднаних на зворотному боці піхов тонким стрижнем, до якого у верхній частині окуття припасована петля з колечком. Від нього йде ланцюжок з крученого дроту, в розриві якого (ближче до піхов) вміщене широке гладке кільце, а на протилежному кінці на рухомій петлі підвішені сильно кородовані фрагменти мусатів, від яких залишилися тільки посріблені руків'я та невеличкі фрагменти сталеві робочої частини (Тищенко 94–97). Автор публікації, О. Тищенко називає ці мусати «притичками» і припускає, що вони були просто прикрасою ножового підвісу, який він бачив наступним чином: ланцюжок закладався за пояс, а мусат-притичка протягувався через велике кільце, фіксуючи ніж на поясі.

Хоча конструкція прямо вказує на одне джерело виготовлення піхов та мусатів, їх художне

⁴ Таке припущення можна висловити через зображення характерного для Угорщини другої половини XVII–XVIII ст. одягу: доломана та пояса з низки плетених шнурів.

Мал. 4. Залишки піхов ножа з мусатом зі Сніжок (МЗ) (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1524) (© В. Прокопенко): (а) – лицьовий бік окуття піхов; (б) – зворотній бік окуття піхов; (в) – загальний вигляд ланцюжка з крученого дроту та мусата; (г) – мусат у деталях; (д) – фрагмент гравірування.

№5 (2023)

оформлення дещо відрізняється одне від одного. Так, мусат перших піхов має покриті сріблом гладке руків'я округлого перетину (Мал. 3, а), а мусат других піхов має покриті сріблом руків'я прямокутного перетину прикрашене з одного боку навскісними смужками та двома рухомими кільцями (Мал. 3, б). Руків'я в обох випадках закінчується рухомою петлею-кільцем. Лицьовий бік окуття обох піхов багато орнаментовані гравіруванням, а скошені нижні частини мають закінчення, одне з яких втрачене, а друге являє собою голівку змія із висунутим язиком (Мал. 3, б). Розглядаючи художнє оформлення окуття, О. Тищенко припустив, що оформлення одного з них тяжіє до ювелірного мистецтва першої половини, а другого – до третьої чверті XVII ст. (Тищенко 97).

Піхви ножа з мусатом із Сніжок (М3)

У 2019 р. до колекції Національного музею історії України було передано окуття піхов ножа з мусатом, які були віднайдені в 2018 р. в лісовому масиві поблизу с. Сніжки Київської обл. (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1524) (Мал. 4). Відомо, що самі піхви були забиті монетами (біля 128 штук), більшість з яких – московські періоду царювання Михайла Федоровича (московський цар у 1616–1645 рр.) та Олексія Михайловича Романових (московський цар у 1645–1676 рр.). На жаль, до музейної колекції їх не було передано, і їхнє поточне місце перебування невідоме. Треба зауважити, що це перша публікація цієї знахідки, але враховуючи тему поточної статті, ми не плануємо детально розглядати її тут, зосередивши свою увагу на мусаті.

Конструктивно піхви зі Сніжок аналогічні знахідці з Черкаської обл. (М4) і подібні до зразків з Дарівського скарбу (М1 та М2), але дещо відрізняються наявністю третього окуття в центральній частині піхов. Вони так само виготовлені зі срібла, мають характерну геометрію окуття та систему кріплення за допомогою стрижня на зворотному боці (Мал. 4, а, б). Так само кріпиться і мусат – через ланцюжок із крученого дроту з гладким кільцем у розриві (Мал. 4, в). Лицьовий бік окуття піхов орнаментований гравіруванням, у такий самий спосіб прикрашений і мусат у місці переходу руків'я в робочу сталеву частину (Мал. 4, г, д). Сам мусат сталевий з покритим сріблом гладким руків'ям прямокутного перетину, яке закінчується окремо

відлитою рухомою петлею у вигляді хреста зі срібла. На руків'ї розміщені три кільця з крученого дроту, аналогічні ланкам ланцюжка. Сталева частина мусата сильно кородована, що ускладнює оцінку її початкової форми, але форма срібної оправки дає нам можливість припустити, що мусат мав овальний або лінзоподібний перетин.

Піхви ножа з мусатом з Черкаської обл. (М4)

У 2019 р. до колекції Національного музею історії України було передано окуття піхов ножа з мусатом, які були знайдені у 2018 р. в Черкаській обл. (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1525) (Мал. 5). Відомо, що піхви ножа були частиною монетно-речового скарбу, 16 монет з якого були передані до музею разом з піхвами. У всіх монетах пробитий отвір, що вказує на те, що вони були частиною прикраси – мониста. Попереднє датування дає нам верхню межу – середина XVII ст. На жаль, повний склад скарбу та поточне місце перебування інших предметів невідоме. Так само, як і в попередньому випадку, це перша публікація цієї знахідки, в якій ми зосередимо свою увагу на мусаті, залишивши комплект загалом на майбутні публікації.

Конструктивно піхви з Черкаської обл. аналогічні знахідці зі Сніжок (М3) і дещо відрізняються від зразків з Дарівського скарбу (М1 та М2), про що було згадано раніше (Мал. 5, а, б). Комплект виготовлений зі срібла, а лицьовий бік окуття піхов орнаментований рельєфним литим (?) орнаментом та гравіруванням, так само гравіруванням прикрашено руків'я мусата. Сам мусат сталевий з покритим сріблом гладким руків'ям прямокутного перетину, яке закінчується окремо відлитою рухомою петлею у вигляді кільця з фігурним отвором (Мал. 5, в). На руків'ї розміщені три кільця із сплющеного дроту. Сталева частина мусата сильно кородована, що ускладнює оцінку її початкової форми.

Ніж з мусатом із колекції Музею землі Гессен Кассель (М5)

Серед предметів османської колекції зброї з зібрання Музею землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel) є ніж XVIII ст. зі срібною позолоченою оправою та сталевим мусатом (Мал. 6) (зібрання МЗГК, інв. ном: КР В II.610) («Messer mit

Мал. 5. Залишки піхов ножа з мусатом з Черкаської обл. (M4) (зібрання НМІУ, інв. ном. ДР-1525) (© В. Прокопенко): (а) – лицьовий бік окуття піхов; (б) – зворотній бік окуття піхов та загальний вигляд ланцюжка з крученого дроту з мусатом; (в) – мусат в деталях.

silbervergoldetem Griff»). Його походження точно не встановлене, а музейні працівники схиляються до його європейського або балканського походження. Сам мусат сталевий з покритим позолоченим кольоровим металом гладким руків'ям невизначеного перетину, яке закінчується рухомою петлею. На руків'ї розміщені три позолочені кільця: одне дещо тонше і гладеньке та два плоских із хвилястим зовнішнім периметром. Сталева частина, ймовірно, шестикутного

перерізу плавно звужується до тонкого фігурного верху. Загальна довжина мусата 93 мм.

Ножі в комплекті з неметалевими точилами

Далеко не завжди точила в комплектах з ножами могли бути металевими. І хоча їх опис виходить за межі нашої роботи, згадка про них важлива в контексті поширеності комплектів точил (як сталевих, так і кам'яних) з ножами.

Мал. 6. Ніж з мусатом із колекції Музею землі Гессен Кассель (M5) (інв. ном. KP B II.610)
(© Hessen Kassel Heritage, Kunsthandwerk und Plastik, фото: Arno Hensmanns).

Ніж з кам'яним точилом із колекції Національного музею в Кракові (M6)

У Національному музеї в Кракові зберігається ніж XVII ст. з кам'яним ослом. Згідно з описом 1828 р., цей ніж був трофеєм, захопленим під Віднем під час війни з турками (Мал. 7, а) (зібрання НМК, інв. ном. MNK XIV-139/1-3) («Nóż w pochwie z kamieniem do ostrzenia»).

Точильний камінь темно-зеленого кольору (довжиною 108 мм) має видовжену форму прямокутного перерізу, з одного боку покритий срібним ковпачком з рухомою петлею, до якої пришта тонка тасьма. Ковпачок прикрашений черню та позолотою в однаковому з окуттям піхов стилі.

Ковпачок для фіксації кам'яного точила з Одеської обл. (M7)

Аналогічний срібний (?) ковпачок для точила був знайдений у 2021 р., ймовірно, в Одеській обл. (Мал. 7, б). Його устя було зім'яте, що не дозволило нам точно визначити переріз точила, але враховуючи овальну форму тильника, можна припустити, що переріз був також овальним.

Довжина ковпачка без петлі – 28 мм, а розміри овального тильника – 20 на 11 мм; загальна ж довжина з петлею – близько 50 мм.

Окремі знахідки сталевих мусатів з території України

Крім згаданих раніше комплектів з ножами, на території України було віднайдено десять сталевих мусатів, що поєднують у собі низку характеристик, що дозволяють нам розглядати їх саме як ручне точильне приладдя, яке носили при собі або навіть іноді використовували в комплектах з ножами, які за невідомих нам причин були відокремлені від мусата. З них можна виокремити велику групу мусатів, що налічує сім зразків (M8–M14), для яких характерні наступні конструктивні особливості: відносно широка робоча частина, що переходить у вузьке руків'я, невеликі розміри (найбільший з них мав довжину 167 мм), часта наявність рухомих кілець для захисту пальців на руків'ї та обов'язкова присутність петлі на кінці руків'я, що передбачає функцію підвісу. Загалом вони доповнюють раніше розглянуті

Мал. 7. (а) – Ніж з кам'яним точилом із колекції Національного музею в Кракові (М6) (інв. ном. MNK XIV-139/1-3) © Muzeum Narodowe w Krakowie); (б) – ковпачок для фіксації кам'яного точила з Одеської обл. (М7) © В. Прокопенко).

зразки (М1–М5), які входять до складу єдиного комплексу з ножем. Дещо окремо від них стоїть мусат (М15), великі розміри та простота виготовлення якого можуть вказувати на використання його в селянському побуті⁵. У другій же групі наразі знаходяться два зразки, в яких відсутнє чітко виділене руків'я (М16, М17), а їх

мала чисельність наразі не дає нам можливості сказати щось більше про їхні характерні риси. На жаль, чітке датування більшості розглянутих далі зразків наразі неможливе через відсутність інформації про контекст знахідки, а тому воно може коливатися в широких межах від XVII до XIX ст.

⁵ Звичайно наше припущення може бути і помилковим, але ми все ж відносимо цей предмет до точильного приладдя. По-перше це пов'язано із поширеністю слова «мусат» у Східній Європі в значенні саме металевого точила, що опосередковано може вказувати на те, що це були не рідкісні у побуті речі. По-друге, його форма цілком відповідає іншим зразкам, за виключенням якості виконання та розмірів. По-третє, його великі розміри та форма схожі із іншим точильним приладдям, яке дійсно було широко поширене на наших теренах – мантачкою.

Мал. 8. Мусат з Диканьки (М8)

(© В. Прокопенко): (а) – мусат в деталях,
(б) – деталі срібного картушу.

Мусат з Диканьки (М8)

Мусат був знайдений у 2021 р. поблизу селища Диканька Полтавської обл. (Мал. 8). Своєю вишуканою формою та срібною оправою він нагадує попередні зразки, що наводить на думку про те, що він так само входив до складу комплексу з ножем. Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) становить 118 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 69 мм, ширину в найширшому місці 15 мм і товщину там само 3,2 мм; довжина гладкого оправленого сріблом руків'я – 31 мм, а його переріз підквадратний зі сторонами біля 4 мм. Срібна оправа руків'я виконана обгортанням навколо сталеві основі срібної пластинки довжиною 31 мм, а сам з'єднувальний шов можна помітити на одній із граней руків'я. Всі чотири грані прикрашені ромбоподібним візерунком, а на кінці руків'я розташована рухома петля, відлита зі срібла. Цікавою особливістю цього мусата є наявність срібного картушу (Мал. 8, б) з імітацією арабського напису.

Мусат із Черче (М9)

Крім вишуканих зразків, прикрашених сріблом, існує також низка значно простіших мусатів, один з яких був знайдений поблизу с. Черче Хмельницької обл. (Мал. 9, а). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – 167 мм, робоча частина мусата ромбоподібного перерізу має довжину 95 мм і клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 7 мм при товщині 2,5 мм, ширина в найширшому місці – 13,5 мм при товщині 4 мм. Робоча частина плавно переходить у грубо проковане руків'я підквадратного перерізу зі сторонами 5–6 мм та довжиною 40 мм, і закінчується пласкою округлою частиною, до якої припасована сталева петля. На руків'ї розміщено гладке кільце діаметром в 18,5 мм з кольорового металу, що виготовлене з дещо сплющеної проволочки⁶ діаметром близько 3,5 мм. У рухома петлю вставлене гладке спаяне кільце діаметром 19 мм з кольорового металу, що виготовлене з проволочки діаметром 3 мм.

⁶ Ми не знайшли місця пайки і тому не можемо відкидати припущення, що воно могло бути вирубане з листа металу та обточене до поточної форми.

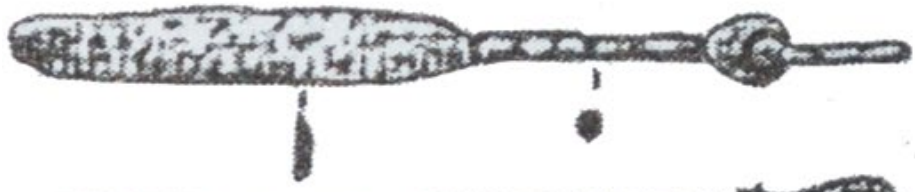

а

б

в

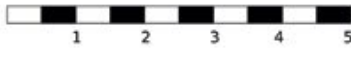
г

д

е

Мал. 10. Мусат з Фастова (M15) (© В. Прокопенко).

Мусат з городища Солхат-Крим (M10)

При літературному пошуку нам вдалося знати лише три мусати, знайдені у ході археологічних досліджень. Один з них був знайдений у культурному шарі городища Солхат-Крим на території сучасного м. Старий Крим у Криму (Мал. 9, б) (Гаврилов и Майко 86). На жаль, контекст знахідки та приблизне датування мусата невідомі. Якість фотографії не дуже висока, але вона дозволяє відмітити наявність двох кілець на руків'ї та зламаної рухомої петлі з кольорового металу. Загальна довжина мусата (без урахування рухомої петлі) – близько 140 мм.

Мусат з поля битви під Берестечком (M11)

Цей мусат так само походить із матеріалів археологічних розкопок, але на відміну від попереднього, має чітке датування. Він був знайдений під час розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви 1651 р., які проводилися Ігорем Свешніковим. Цей мусат не був належно атрибутований і при публікації матеріалів

розкопок був описаний наступним чином: «ланцетоподібний предмет з видовжено-овальною робочою частиною і округлим в перетині держакком з розклепаною голівкою та прикріпленою до неї рухомою петелькою-вушком» (Мал. 9, в) (Свешніков 257, 259).

Мусат з Тараці (M12)

Мусат був знайдений у Таращанському районі Київської обл. (Мал. 9, г). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) складає 123 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 64 мм і клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 6 мм при товщині 3 мм, а ширина в найширшому місці – 10 мм при товщині 7 мм. Робоча частина плавно переходить у руків'я підквадратного перерізу довжиною 38 мм, яке плавно звужується до плоского майданчика з отвором для кріплення рухомої петлі. Остання відлита з кольорового металу та вкрита шаром патини. На руків'ї розміщені два кільця діаметром 10 та 9,5 мм з кольорового металу, які були, ймовірно, вирубані з листа металу.

Мусат з Харківської обл. (M13)

Мусат був знайдений, ймовірно, в Харківській обл. (Мал. 9, д). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – 100 мм, робоча частина мусата підпрямокутного перерізу має довжину 52 мм і дещо закруглений клиноподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 12 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому місці – 14,5 мм при товщині 3 мм. Робоча частина плавно переходить у руків'я прямокутного перерізу довжиною 27 мм,

Мал. 9. (ліворуч) (а) – Мусат із Черче (M9) (© В. Прокопенко); (б) – мусат з городища Солхат-Крим (M10) (за А. Гавриловим та В. Майком); (в) – мусат з розкопок козацької переправи на місці Берестецької битви (M11) (за І. Свешніковим); (г) – мусат з Тараці (M12) (© В. Прокопенко); (д) – мусат з Харківської обл. (M13) (© В. Прокопенко); (е) – мусат з Івано-Франківської обл. (M14) (© В. Прокопенко).

Мал. 11. (а) – мусат з Гостролуччя (М16) (© В. Прокопенко); (б) – мусат з городища Солхат-Крим (М17) (за А. Гавріловим та В. Майком).

яке далі розклепане до плаского майданчика з отвором для кріплення рухомої сталеві петлі.

Мусат з Івано-Франківської обл. (М14)

Мусат був знайдений у Рогатинському районі Івано-Франківської обл. (Мал. 9, е). Його загальна довжина (без врахування рухомої петлі, яка залякла в одному положенні) 85 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 48 мм і незвичайний гачкоподібний кінчик, його ширина в цьому місці – 7,5 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому місці 9,5 мм при товщині в 5 мм. Робоча частина плавно переходить в рельєфне руків'я округлого перерізу довжиною 26 мм яке далі розклепане до плаского майданчика з отвором для кріплення рухомої сталеві петлі. Саме руків'я та прилегла до неї робоча частина прикрашена фігурними канавками.

Мусат з Фастова (М15)

Мусат був знайдений у Фастівському районі Київської обл. (Мал. 10). Його загальна довжина 270 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 155 мм і невелику асиметричність відносно руків'я⁷, його ширина

на відстані 30 мм від кінчика 23 мм при товщині в 2,8 мм, ширина в найширшому місці 42 мм при товщині в 3,5 мм. Робоча частина переходить в руків'я підквадратного перерізу довжиною біля 83 мм яке далі розклепане до плаского ромбоподібного майданчика із трьома отворами в одному із яких зберіглося фрагментоване кільце виготовлене із поволоки діаметром 3 мм.

Цей зразок досить сильно відрізняється від описаних вище як своїми розмірами, так і простотою оформлення. Ймовірно це є зразок ужиткового сільського мусата, який ми можемо бачити на малюнку «Изображение малороссійскаго степного мужика» з рукопису Опанаса Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» кінця XVIII ст. (Мал. 1, а).

Мусат із Гостролуччя (М16)

Мусат був знайдений у 2021 р. поблизу с. Гостролуччя Київської обл. (Мал. 11, а). Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) 155 мм, робоча частина мусата лінзоподібного перерізу має довжину 116 мм і незвичайний ступінчастий кінчик, його ширина в цьому місці 10 мм при товщині 3,5 мм, ширина в найширшому

⁷ Така асиметрія цілком могла виникнути внаслідок робочого сточування однієї зі сторін.

місці – 13,5 мм при товщині 6,7 мм. Від робочої частини відходить короткий стрижень довжиною 19 мм, дещо сплющений у місці кріплення рухомої петлі. Остання відлита з кольорового металу та вкрита шаром патини. Його особливістю, що відрізняє його від попередніх зразків, є відсутність конструктивно виділеного руків'я.

Мусат з городища Солхат-Крим (M17)

Мусат був знайдений у культурному шарі городища Солхат-Крим на території сучасного м. Старий Крим у Криму (Мал. 11, б) (Гаврилов и Майко 87). На жаль, контекст знахідки та приблизне датування мусата невідомі. Його загальна довжина (до кінця рухомої петлі) – близько 160 мм, робоча частина мусата квадратного перетину має довжину близько 105 мм без урахування фігурного кінчика. Від робочої частини відходить короткий стрижень, на кінці якого розташована рухома петля з кольорового металу. Так само, як і в (M16), тут ми бачимо відсутність конструктивно виділеного руків'я.

Сталеві мусати за межами України

Переходячи до окремих знахідок мусатів за межами України, ми зустрілися з кількома проблемами, головна з яких полягає в майже повній відсутності профільних публікацій та інтересу до цих предметів з боку музеїв. Зокрема, в результаті пошуку нам вдалося віднайти лише один мусат XVIII ст.

Мусат із колекції Державного історичного музею (M16)

Серед предметів московського Державного історичного музею зберігається сталевий мусат європейського походження, датований 1737 р. На покритому гравійованим сріблом руків'ї прямокутного перетину розміщені три плоских кільця та рухома петля. Сталева робоча частина, ймовірно, лінзоподібного перерізу плавно звужується до округлого верху. Загальна довжина мусата – 175 мм (зібрання ДІМ, інв. ном. ОК 12923; ГИМ 4117щ) («Точило. 1737 г.»).

Турецькі мусати

Як не дивно, але нам майже нічого не вдалося знайти про історію мусатів в Османській імперії, і фактично єдиною роботою з історичним оглядом виявилася вже згадана раніше

робота Мері Ішин. У ній вона наводить, без датування та місця зберігання, принаймні два предмети (Işın 37, 48), які містять всі характерні риси розглянутих нами раніше мусатів: пласка робоча частина, руків'я з рухомими кільцями та петля-підвіс на кінці руків'я. Низка інших зразків османських мусатів, датованих XVIII–XX ст., розпорошені між невеликими музеями («Masat») та приватними колекціями, і про них ми можемо дізнатися лише з архівів турецьких аукціонів («Osmanlı dönemi»; «OSMANLI MASAT»; «OSMANLI DÖNEMİ BRONZ»; «OSMANLI DÖNEMİ MASAT»; «OSMANLI DÖNEMİ RUM»).

Центральноєвропейські «однозубі виделки»

Насамкінець роботи варто відмітити використання в Західній Європі ручного точильного приладдя зі сталевією робочою частиною у вигляді стрижня з загостреним кінцем або конічного стрижня, яке іноді атрибуують як «шило» або «однозубу виделку». Звичайно форма цілком дозволяє використовувати його як шило, але на нашу думку, їхня основна функція була саме в правці лез ножів, як це чітко описано для зразків XVIII–XX ст. Не ставивши собі за мету детально висвітлити цей напрям, ми обмежилися лише поверхневим пошуком, щоб грубо оцінити хронологію використання подібного точильного приладдя.

Більшість відомих нам предметів мають німецьке, іноді італійське походження та зустрічаються у складі бойових, мисливських, ужиткових та дорожніх комплектів з XVI до XX ст. Так, найбільш ранні зразки, що відносяться до XVI ст., зберігаються в колекції Дрезденської збройової палати і атрибутовані там загалом як «шило». Це, наприклад, німецький набір інструментів для садових робіт приблизно 1571 р. (інв. ном. X0412.11) («Pfriem / Gartenbesteck bestehend aus Gartenplötze»), італійська рапіра середини XVI ст. з кинджалом, ножем та «шилом» (інв. ном. VI 0107.04) («Pfriem / Rapier mit Scheide») та неповний комплект, від якого залишилися піхви з ножем і «шилом» 1530–1545 рр. (інв. ном. IV 0118.04) («Pfriem / Scheide mit Messer und Pfriem»). У колекції Королівського музею зброї в Лідсі зберігається німецький мисливський комплект 1650–1670 рр., у складі якого є цікавий стрижень для

заточування (інв. ном. IX.1219 D) («Sharpening steel (1650-1670)»), частина якого перетворена на напилок. Пізніше, ймовірно, з XVIII ст., поширилися німецькі дорожні столові комплекти, які склалися з чохла, в якому був ніж, двозуба виделка та стрижень-точилка («Armin Göttler»; Grieshofer and Pallestrang 101, 103–105).

Враховуючи появу й поширення такого точильного приладдя вже у XVI ст., виникає питання про ймовірність проникнення його на територію Східної Європи разом з іншою продукцією західноєвропейських зброярів, але наразі нам невідомі знахідки подібних предметів на наших теренах, що ставить це питання на паузу.

Наприкінці роботи, щоб не повторювати висновки, презентовані на початку статті, ми б хотіли зосередити увагу на можливих подальших шляхах дослідження історичного ручного точильного приладдя. Звісно, ми сподіваємося, що ця публікація буде корисною та дозволить дослідникам правильно атрибутувати й коректно вводити в науковий обіг нові предмети. Те ж саме стосується і писемних джерел, де ми сподіваємося за рахунок подальшого дослідження актових матеріалів поглибити свої знання щодо поширення та використання мусатів у Східній Європі. Але існує один аспект, який ми не змогли реалізувати в цій роботі, але вважаємо

надзвичайно важливим в подальших дослідженнях. Мова йде про дослідження поверхні мусатів. Адже для заточки лез гладенька поверхня мусата має бути загартованою і мати високу твердість, що можна виявити металографічними дослідженнями. На нашу думку, наступним кроком цієї роботи має стати таке дослідження, що дозволить нам аналізувати археологічний матеріал не лише за зовнішнім виглядом, але й за особливостями ковальської обробки таких предметів, які надають предмету характерних властивостей.

Також, користуючись нагодою, автори хотіли б висловити подяку усім, хто сприяв у написанні та наданні додаткових матеріалів до цієї статті. Зокрема, Сергію Постольникову та Андрію Потьомкіну – за допомогу з пошуком писемних джерел. Олені Шевченко, старшому науковому співробітнику Національного музею історії України – за можливість опублікувати мусати з зібрання НМІУ. Науковому колективу Галереї міста Братислава (Galéria mesta Bratislavy) та особисто Луції Кукловій – за можливість публікації рідкісного портрету першої половини XVIII ст. з зображенням мусата в комплекті з «мисливським набором». Науковому колективу Музею землі Гессен Кассель (Museumslandschaft Hessen Kassel) та особисто Моніці Лессер – за дозвіл публікації фотографії комплекту XVIII ст., що складається з ножа та мусата.

Скорочення

ГМБ – Галерея міста Братислава (слов. Galéria mesta Bratislavy), м. Братислава, Словаччина.

ДІМ — Державний історичний музей (рос. Государственный исторический музей), м. Москва, Росія.

МЗГК — Музей землі Гессен Кассель (нім. Museumslandschaft Hessen Kassel), м. Кассель, Німеччина.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

НМК — Національний музей в Кракові (пол. Muzeum Narodowe w Krakowie), м. Краків, Польща.

Бібліографія

«Armin Göttler – Antiquitäten und Restaurierungen.» *Armin Göttler*, armingoettler.de/category/kunsthandel/kunsth Handwerk. Accessed 01 August 2023.

Grieshofer, Franz, and Kathrin Pallestrang. *Messerscharf. Reflexionen über einen Alltagsgegenstand*. Wien: Österreichisches Museum für Volkskunde, 2003.

Işın, Priscilla Mary. «Kasaplık Aletleri.» *Academia.edu*, 2011, www.academia.edu/1474658. Accessed 01 August 2023.

«Masat.» *AHMET DEMİREZEN YEMENİCİLİK MÜZESİ*, www.ahmetdemirezen.com/koleksiyon-galerisi/11-masat. Accessed 01 August 2023.

«Messer mit silbervergoldetem Griff, Lederscheide mit Beschlägen aus Buntmetall.» *Katalog der Osmanischen Waffen der Museumslandschaft Hessen Kassel*, turcica.museum-kassel.de/200354/. Accessed 1 August 2023.

«Nóż w pochwie z kamieniem do ostrzenia.» *Muzeum Narodowe w Krakowie*, zbiory.mnk.pl/pl/wyniki-wyszukiwania/zaawansowane/katalog/111061. Accessed 1 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ BRONZ SAPLI MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-masat.html. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-masat30539.html. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI DÖNEMİ RUM İŞİ KILIÇ MASATI.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-donemi-rum-isi-kilic-masati.html. Accessed 01 August 2023.

«Osmanlı dönemi üzeri 1172 (1756) tarihli üzeri yasılı masat.» *Pingudu Müzayede*, www.pingudumuzayede.com/urun/5232361/osmanli-donemi-uzeri-1172-1756-tarihli-uzeri-yasili-masat-23-cm. Accessed 01 August 2023.

«OSMANLI MASAT.» *Bayrak Müzayede*, www.bayrakmuzayede.com/osmanli-masat29242.html. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Gartenbesteck bestehend aus Gartenplötze, Scheide, Pfpopsäge, 3 Messern, Okuliermesser, Pfriem, Holzbohrer, Holzraspel, Meißel, Pfpopflein.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/1438487. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Rapier mit Scheide, Messer, Pfriem und Dolch mit Scheide.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/2252464. Accessed 01 August 2023.

«Pfriem / Scheide mit Messer und Pfriem.» *SKD Staatliche Kunstsammlungen Dresden*, skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/2598796. Accessed 01 August 2023.

«Portrét muža s citrónom.» *Web umenia*, www.webumenia.sk/dielo/SVK:GMB.A_712. Accessed 01 August 2023.

- «Sharpening steel (1650–1670).» *Royal Armouries Collections*, collections.royalarmouries.org/object/rac-object-102283.html. Accessed 01 August 2023.
- «The Rålbamb Costume Book.» *Göran Bäärnhelms webbplats*, goran.baarnhielm.net/draktbok/eng/INTRO.HTM. Accessed 01 August 2023.
- Бойчук, М.К., упор. *Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст., 1582–1588 рр.* Київ: Наукова думка, 1965.
- Боплан, Л.Г. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн.* Київ: Наукова думка, 1990.
- Вилков, О.Н. *Ремесло и торговля Западной Сибири в XVII веке.* Москва: Наука, 1967.
- Гаврилов, А.В., и В.В. Майко. *Средневековое городище Солхат-Крым.* Симферополь: Бизнес-Информ, 2014.
- Грінченко, Б. *Словник української мови.* Т. III, Київ: Горно, 1928.
- Мельничук, О.С. та ін. ред. *Етимологічний словник української мови.* Т. III, Київ: Наукова думка, 1989.
- Мельничук, О.С. та ін. ред. *Етимологічний словник української мови.* Т. IV, Київ: Наукова думка, 2003.
- Забелин, И. *Домашний быт русских цариц в XVI и XVII столетиях.* Москва: Институт русской цивилизации, 2014.
- Курбатов, О.А. «Костюм ратных людей городов Белгородской черты в середине XVII века.» *Белгородская черта: сборник статей и материалов по истории Белгородской оборонительной черты.* Ред. В.М. Жигалов и др., вып. 5. Белгород: КОНСТАНТА, 2020, с. 42–49.
- «Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову.» *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, том 8, Санкт-Петербург, 1884, с. 949–1204.
- Свешніков, І.К. *Битва під Берестечком.* Рівне: СПД Нестеров С.Б., 2008.
- Сербина, К.Н. *Очерки из социально-экономической истории русского города. Тихвинский посад в XVI–XVIII вв.* Москва, Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951.
- Тищенко, О.Р. «Середньовічні скарби з Черкащини.» *Археологія*, №17, 1975, с. 93–106.
- «Точило. 1737 г.» Государственный исторический музей, catalog.shm.ru/entity/OBJEST/1701727. Дата звернення 1 Серпня 2023.
- Халимоненко, Г. «Тюркізми арабського походження в українській мові.» *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Східні мови та література*, вип. 1, 2014, с. 34–38.
- Шаменков, С. «Образы козаків та мешканців Гетьманщини 1780-х років – історія циклу малюнків із рукопису О. Шафонського.» *Стрій*, №2 (ч. 1), 2020, с. 3–106. *Стрій*, striy.org.ua/index.php/striy/article/view/Striy2_Shamenkov1. Дата звернення 1 Серпня 2023.

Стрій – науково-популярний журнал, присвячений дослідженням з історії одягу. Журнал розміщує наукові та науково-популярні матеріали з історії одягу та уніформології, текстилю й аксесуарів цивільного та військового костюму, фалеристики та вексилології. Чільне місце у журналі посідають статті, присвячені проблемам практичної реконструкції як окремих предметів та технологій, так і цілісних комплексів одягу та спорядження.

Журнал виходить один раз на рік та розповсюджується в електронному вигляді безкоштовно.